

Чернігівський державний педагогічний університет
імені Т.Г.Шевченка

На правах рукопису

Дроздов Олександр Юрійович

УДК 159.9 : 316.613.434 : 316.62

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ
ДИНАМІКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ**

19.00.05. – Соціальна психологія

Дисертація на здобуття наукового ступеню
кандидата психологічних наук

Науковий керівник:

Скок Микола Андрійович,
кандидат психологічних наук,
доцент

Чернігів – 2003

З М І С Т

<i>Вступ</i>	3
<i>Розділ 1. Теоретичне дослідження феномену агресивної поведінки молоді</i>	
1.1. Психологічний аналіз феномену агресії	9
1.2. Сучасні теорії етіології агресивної поведінки	28
1.3. Феномен молодіжної агресії: особливості прояву та соціально-психологічні фактори	38
Висновки до першого розділу	79
<i>Розділ 2. Емпіричне дослідження факторів агресивної поведінки молоді</i>	
2.1. Мета, гіпотези, завдання та процедура комплексного емпіричного дослідження	81
2.2. Результати дослідження соціально-психологічних факторів агресії та рівнів агресивності молоді	97
2.3. Результати додаткових емпіричних досліджень	141
Висновки до другого розділу	155
<i>Розділ 3. Експериментальне впровадження програми профілактики молодіжної агресії</i>	
3.1. Мета, завдання та організація формуючого експерименту	157
3.2. Програма освітньо-профілактичного спецкурсу “Психологія агресивної поведінки”	164
3.3. Результати експериментального впровадження спецкурсу	171
Висновки до третього розділу	174
<i>Висновки</i>	176
<i>Список використаних джерел</i>	179
<i>Додатки</i>	213

ВСТУП

Актуальність теми. Представлена робота присвячена вивченню соціально-психологічних факторів агресивної поведінки сучасної молоді. Необхідність в проведенні досліджень на вказану тему обумовлюється, на наш погляд, цілою низкою причин.

По-перше, проблема агресії сама по собі була досить актуальною на всьому протязі розвитку людства. Щодо сучасної цивілізації, то вона не тільки не долає, але, навпаки, стимулює прояви агресії.

По-друге, хоча в ході попередніх наукових досліджень і були виявлені основні біологічні, особистісні та соціальні фактори агресії, до сих пір немає однозначної думки про їх місце та ступінь впливу на формування та прояв цього феномену. Ряд дослідників (З.Фрейд, К.Лоренц) віддавали перевагу внутрішнім біологічним факторам, в той час як інші (А.Бандура, Л.Берковіц, Д.Доллард, Н.Міллер, А.Макаренко) – зовнішнім соціальним. Таким чином, дане питання, багато в чому, залишається відкритим. Але спираючись на сформульований Л.С.Виготським загальний генетичний закон культурного розвитку, згідно якому будь-яка психічна функція в своєму розвитку з'являється спочатку як соціальна, а вже потім як психологічна, ми в будь-якому випадку не можемо обійти увагою соціально-психологічні фактори агресії.

По-третє, знаходячись в тісному зв'язку та взаємообумовленості зі всіма іншими об'єктивними та суб'єктивними елементами в суспільстві, соціально-психологічні фактори мають власні, відносно самостійні закономірності функціонування та розвитку [70]. А на сучасному етапі, коли українське суспільство знаходиться в умовах трансформації соціально-економічної системи, зміни ціннісних орієнтацій, вивчення саме соціально-психологічних факторів, що впливають на особистість, зокрема в плані агресивної поведінки, набуває особливої актуальності.

Крім того, зі всього кола проблем людської агресії найважливішою

можна вважати проблему агресії молоді. Ця соціально-вікова група є не лише самим активним та динамічним елементом соціальної структури суспільства, але й являє собою його майбутнє. Відомо, що ступінь прояву агресії та агресивності людини в дитинстві дозволяє досить надійно прогнозувати ступінь її агресії в зрілі роки [256]. А на думку багатьох спеціалістів, саме агресивність поряд з тривожністю виступає найбільш поширеним проявом серед сучасних дітей та підлітків. Це підтверджується і сучасною криміногенною ситуацією, коли швидкими темпами зростає насильницька злочинність серед молоді. Зокрема підраховано, що кожного дня підлітки скоюють 104 злочини, в тому числі одне вбивство або тяжке тілесне пошкодження, 2-3 розбійних напади і т.п. [145].

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в рамках науково-дослідної теми кафедри психології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка “Вивчення соціально-психологічних особливостей сучасної молоді”. Дослідження також пов'язане з окремими завданнями Декларації про загальні засади державної молодіжної політики в Україні, та Національної програми “Діти України” [83]. Тему узгоджено Радою з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні від 17.09.2002 р. (протокол № 7).

Об'єктом дослідження виступає феномен агресивної поведінки людини.

Предметом дослідження є соціально-психологічні фактори агресивної поведінки сучасної молоді, їх роль та дія в залежності від певних демографічних та особистісних характеристик людини, а також рівні агресивності різних груп молоді.

Метою дослідження є виявлення соціально-психологічних чинників у становленні агресивної поведінки молоді в умовах сучасного українського суспільства та з'ясування механізмів впливу цих чинників.

Гіпотези дослідження полягали в тому, що:

1) Існує два типи соціально-психологічних факторів агресивної поведінки: фактори першого типу діють в залежності від демографічних та особистісних характеристик індивіда; фактори другого типу мають універсальний характер впливу, тобто діють завжди і на всіх.

2) Зростання агресії в сучасному молодіжному середовищі зумовлено, головним чином, поширенням ситуативних проявів агресії серед неагресивних особистостей, які становлять більшість молоді.

3) Розробка та впровадження у психолого-педагогічну практику спеціальних освітньо-профілактичних курсів дозволяє змінити у молоді соціальні установки (атітуди) відносно агресивної поведінки.

Згідно з поставленою метою та висуненими гіпотезами було визначено *основні завдання дослідження*:

1) Аналіз феномену агресії, форм її прояву, теоретичних підходів щодо етіології агресії, особливостей агресивної поведінки молоді та її соціально-психологічних факторів.

2) Вивчення рівнів агресивності та факторів агресивної поведінки в основних статево-вікових групах сучасної молоді, а також ступеня й характеру взаємозв'язку між соціально-психологічними та демографічними і особистісними факторами агресивної поведінки.

3) Розробка, апробація та впровадження в психолого-педагогічну практику освітньо-профілактичного спецкурсу "Психологія агресивної поведінки".

Методологічною та теоретичною основою дослідження є концептуальні положення вітчизняних дослідників (Б.Г.Ананьєв, Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, О.М.Леонтьєв, Б.Ф.Ломов, С.Д.Максименко, С.Л.Рубінштейн) щодо формування особистості, та положення ряду вітчизняних та зарубіжних науковців (Ю.Антонян, Е.Аронсон, А.Бандура, Л.Берковіц, Д.Доллард, С.Кудрявцев, Н.Левітов, Д.Майерс, Р.Мертон, Н.Міллер, А.Реан, Е.Фромм та ін.) про соціально-психологічні фактори феномену агресивної поведінки.

Методи дослідження. В ході дисертаційного дослідження було використано такі методи: теоретичний аналіз, проведення анкетувань, психодіагностичних вимірювань (за допомогою опитувальників та проєктивних методик), формуючий експеримент. Отримані емпіричні результати піддавалися обробці методами статистичного аналізу.

Надійність і вірогідність результатів забезпечувались всебічним теоретичним аналізом досліджуваної проблеми, відповідністю застосованих методів меті та завданням дослідження, достатньою репрезентативністю вибірки, кількісним та якісним аналізом отриманих результатів, їх статистичною обробкою із залученням комп'ютерних технологій.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що автором було поглиблене розуміння феномену молодіжної агресії. Дістала підтвердження відмінність між феноменами агресії та агресивності. Отримані результати дали змогу, з одного боку, виявити головне джерело насильства серед сучасної молоді (поширення агресії як стилю адаптивної поведінки молодих людей в сучасному соціумі), а з іншого боку – спростувати поширене в наш час уявлення про зростання агресивних особистостей, як причину зростання агресії в суспільстві. Автором була досліджена система соціально-психологічних факторів агресивної поведінки молоді, механізм впливу цих факторів в залежності від демографічних та особистісних характеристик людини. Вперше були отримані дані про рівні агресивності різних соціально-статевих груп молоді одного з регіонів України (Чернігівська область), які заперечують стереотипні уявлення щодо підвищеної агресивності сучасної молоді.

Теоретичне значення дослідження. Науково обґрунтовано та емпірично підтверджено що вплив ряду соціально-психологічних факторів на формування та прояв молодіжної агресії пов'язаний з певними демографічними та особистісними характеристиками підлітків та юнаків; зростання агресії в сучасному молодіжному середовищі зумовлено,

головним чином, поширенням ситуативних проявів агресії серед неагресивних особистостей, які становлять більшість молоді; розробка та впровадження у психолого-педагогічну практику спеціальних освітньо-профілактичних курсів дозволяє змінити у молоді соціальні установки (атітюд) відносно агресивної поведінки.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що зроблені в роботі висновки щодо сутності молодіжної агресії, особливостей її прояву, соціально-психологічних факторів виникнення можуть бути використані в процесі виховної, психопрофілактичної та психокорекційної роботи з молоддю з делінквентною поведінкою. За результатами дисертаційного дослідження розроблено, апробовано та впроваджено в психолого-педагогічну практику освітньо-профілактичний спецкурс “Психологія агресивної поведінки” для студентів Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка з фаху 7.040101 “Психологія”, а також навчальний посібник з даного спецкурсу. Крім того, використання відносно нової для нашої психодіагностики проєктивної методики “Тест руки” сприяло її подальшій стандартизації в вітчизняних умовах.

Особистий внесок здобувача. Автор дисертаційного дослідження самостійно виконав теоретичне та емпіричне дослідження, розробку та апробацію навчального спецкурсу "Психологія агресивної поведінки". У 1 навчальному посібнику, 1 науковій статті та 1 тезах наукової конференції, написаних у співавторстві, доробок здобувача становить 50%. Розробки та ідеї, що належать співавторам, у дисертації не використовуються.

Апробація результатів. Результати включених в дисертацію досліджень були оприлюднені на міжнародних, весукраїнських та регіональних наукових конференціях та семінарах (1998 – 2002 рр.), обговорювались на засіданнях кафедри психології ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка (1999 – 2002 рр.) та в Чернігівському обласному центрі соціальних служб для молоді. Результати дослідження були положені в

основу спецкурсу “Психологія агресивної поведінки”, впровадженого в навчальний процес підготовки спеціалістів за фахом 7.040101 “Психологія” в ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка.

Публікації. Результати та окремі положення дисертаційного дослідження були опубліковані у 1 навчальному посібнику (у співавторстві), 1 методичному посібнику, 1 збірці теоретико-методичних матеріалів, 12 наукових статтях, в тому числі 7 – у фахових виданнях (1 – у співавторстві), 2 тезах доповідей на наукових конференціях (1 – у співавторстві).

Структура дисертації зумовлена логікою дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, списку використаних джерел (370 найменувань), додатків. Загальний обсяг дисертації – 225, а основної частини – 167 сторінок. Робота містить 40 таблиць, 3 рисунки, 2 формули, 17 додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ

Для повноцінного розкриття сутності агресивної поведінки молоді необхідно проведення загального теоретичного аналізу феномену агресії, історіографічних тенденцій в ході його вивчення різними дослідниками та сучасних концепцій щодо етіології агресії. Це дасть змогу визначити особливості молодіжної агресії та соціально-психологічні фактори її прояву. Висвітленню цих питань присвячений даний розділ.

1.1. Психологічний аналіз феномену агресії

Історіографія проблеми. Тема людського насильства та жорстокості з давніх часів цікавила людство. Як відзначав з цього приводу видатний російський філософ М.Бердяєв, “Існування зла є величезна таємниця світового життя... “ [25, 299]. Перші спроби проаналізувати феномен агресії, зрозуміти його причини, робились ще в межах філософії. Починаючи з Нового часу різні філософи виділяли як “внутрішні” (індивідуально-психологічні, біологічні), так і “зовнішні” (соціально-психологічні, ситуативні) чинники агресивної поведінки людини.

Так, англійський філософ Т.Гоббс стверджував, що схильність до насильства є атрибутом поведінки всіх людей. За його думкою, існує три основних причини насильства та війн: суперництво із-за наживи, недовіра (напад в цілях власної безпеки) та жадоба слави, міркування власної гідності [63].

Його співвітчизник Дж.Локк вважав, що душа (психіка) дитини є “*tabula rasa*” (“чистою дошкою”), на якій відбивається життя. Так, своїм прикладом батьки можуть заохочувати жорстокість в своїх дітях: “якщо їх

з малих років вчили, що можна бити та ображати інших ... то чи не цим вони готуються до того, щоб робити теж саме, коли вони стануть достатньо сильними..." [187, 435]. Стан війн, насильства, згідно Локку, є протиприродним станом людей; поряд з тим, насильство може бути виправданим, якщо воно здійснюється в якості захисту від замахів на своє життя, свободу (наприклад вбивство злодія) [186]. В цілому ж, існує два засоби вирішення спірних питань між людьми: звертаючись до права або до насильства; там, де закінчується перше, починається друге [188].

Видатний французький філософ Ж.-Ж.Руссо висунув відому ідею "благородного дикуна", згідно якої люди, в своєму природному стані є добрими істотами, яким суспільство нав'язує агресію та жорстокість. Ш.Монтеск'є пов'язував характер людей із географічними чинниками. Так, північний клімат, на його думку, сприяє формуванню таких рис, як хоробрість, войовничість (тобто, фактично, агресивність).

Таким чином, можна побачити, що задовго до початку наукового вивчення феномену агресії, дослідники приділяли увагу його зовнішнім (соціально-психологічним, ситуативним) факторам. Розвиток в ХІХ ст. ряду природничих і гуманітарних наук (біології, соціології, кримінології, психіатрії та інших) дав певний поштовх в розумінні агресії та її причин. Це обумовило і новий погляд на агресію, згідно якому вона здатна виконувати і негативні, і позитивні функції. Так Ч. Дарвін розглядав винищення представників свого або чужого виду (що, власне, і є агресією) як один з механізмів природного відбору і самозбереження живих істот [77]. Але питання про роль внутрішніх та зовнішніх факторів агресії залишалось відкритим. Вже тоді з'явилась тенденція (яка, певним чином, зберігається й досі), згідно якої в природничих науках (зокрема, психіатрії) пріоритет віддавався внутрішнім (ендогенним) чинникам агресивної поведінки, а в гуманітарних (соціологія, соціальна психологія) - зовнішнім (екзогенним).

Так, французький психіатр Ж.Ескіроль пов'язував здійснення вбивств

з хворобою, яку він визначив як "монomanія" (порушення інтелектуальної, афективної або вольової сфери психіки людини) [139]. Видатний німецький психіатр Е.Крепелін відносив агресивні дії людини до симптомів психопатій (виділяв "збуджуваний" тип, "невитриманий", "вороги суспільства" і т.п.) [139]. Його співвітчизник Е.Кречмер вважав, що імпульсивні насильницькі дії є результатом прогресуючої шизофренії або ознаками шизоїдної особистості [160]. Ч. Ломброзо, автор теорії "кримінальних типів", звернув увагу на взаємозв'язок певних антропологічних і психологічних характеристик особистості, які, в певному поєднанні, на його думку, формують у людини схильність до злочинної (в тому числі агресивної) поведінки [335].

Певна традиція вивчення феномену агресії була і в рамках соціології. Так, вивчаючи соціальні конфлікти, ряд дослідників (К.Маркс, Г.Зіммель, Р.Дарендорф, Л.Козер) виділяли соціально-економічні передумови насильницької поведінки людини. Французькі соціологи Г.Тард та Е.Дюркгейм в якості детермінант злочинності (в тому числі насильницької), вказували, відповідно, на механізм "наслідування" поведінки, та на явище "аномії", тобто нормативну "розрегульованність" суспільства [107; 335].

В рамках психологічної науки феномен агресії став вивчатися з кінця XIX ст. Перші психологічні погляди на природу агресії відрізнялися спрощеністю, недостатністю емпіричної бази, що заповнювалось реконструкцією певних інстинктів. Так, У. Джеймс вважав, що агресивна поведінка зумовлюється інстинктом ворожості [304], а У.Мак-Дауголл серед 12-ти основних інстинктів людини виділяв інстинкт агресивності (бойовничості) [308]. Останній, зокрема, писав: "...ця постійна війна [між людьми]... , напевно, обумовлюється всеціло безпосереднім проявом інстинкту бойовничості..." [2, 7]. Вже в 1930-х рр. автор відомої проєктивної методики ТАТ, американській дослідник Г.Мюррей включив агресію до переліку основних "потреб" (бажань) людини [309].

Оформлення на початку ХХ ст. двох потужних теоретико-методологічних напрямків - психоаналізу і біхевіорізму, зумовило два основних підходи до проблеми агресії: як до природженої властивості і, як реакції на несприятливий зовнішній стимул. В 1920-30-х рр. З.Фрейд в ряді своїх праць вказував на існування інстинкту "Танатос", дія якого виявляється в підсвідомому прагненні людини до агресії та аутоагресії. Трохи пізніше американські дослідники-біхевіористи Д.Доллард, Н.Міллер та інші за результатами проведених емпіричних досліджень висунули постулати однієї з перших більш-менш фундаментальних теорій агресії (теорія "фрустрації – агресії"), яка була викладена у праці з відповідною назвою "Фрустрація і агресія" (1939).

Починаючи з 1930-х рр. проблема агресії (головним чином, в контексті насильницької злочинності) широко вивчається в рамках соціологічної науки. Тут, серед інших, на увагу заслуговує праця "Соціальна структура і аномія" (1938) американського соціолога Р.Мертон. Вона була присвячена теорії девіантної поведінки людини, де акцент робився саме на соціальні фактори девіацій, в т.ч. насильницької поведінки людини в суспільстві [208].

Значного успіху у вивченні проблеми агресії було досягнуто в післявоєнні та особливо в 1960-ті рр. в результаті синтезу знань ряду природничих і гуманітарних дисциплін (психології, біології, соціології, екології), а також розвитку наукової методології. В дослідженні агресії стали застосовуватися нові експериментальні технології. Саме в ці роки була накопичена значна кількість емпіричних знань, сформульовані основні теоретичні принципи вивчення агресії. З'являються праці найбільш видних дослідників з цієї проблеми – А.Басса, Л.Берковітца, А.Бандури та інших. В цілому, в період 1964 - 1973 рр. на тему агресії з'явилося в три рази більше публікацій, ніж за три попередні десятиріччя. А на кінець 70-х рр. було написано понад 350 монографій, присвячених проблемі людської агресії та агресивності [308]. З'являються періодичні видання з

проблем насильства і агресії, зокрема “Child Abuse and Neglect”, (“Зловживання та зневага до дітей”), “ Aggressive Behavior” (“Агресивна поведінка”), “Journal of Interpersonal Violence” (“Журнал по міжособистісному насильству”) та ін. Частково це обумовлювалось поширенням в західних суспільствах такої проблеми, як насильницька злочинність, а з іншого боку, вивчення феномену агресії стимулювалось соціально-політичною атмосферою “холодної війни”.

Серед наукових джерел, присвячених аналізу соціально-психологічних факторів агресивної поведінки людей, зокрема молоді, слід відмітити праці американських психологів А.Бандури “Підліткова агресія” (1959), “Агресія: аналіз з позицій соціального навчання” (1973), Л.Берковіца “Агресія: соціально-психологічний аналіз” (1962), Р.Берона і Д.Річардсон “Людська агресія” (1977, 1994), Д.Маейрса “Соціальна психологія” (1983), Е.Аронсона “Соціальна тварина” (1995), а також трьохтомну працю “Агресія: теоретичний та емпіричний огляд” за редакцією Р.Джіна та Л.Берковіца (1983), яка містила статті видних фахівців з широкого кола питань, пов’язаних з феноменом агресії (проблеми визначення феномену агресії, його емпіричного вивчення, результати експериментальних досліджень впливу різних факторів агресивної поведінки і т.ін.). Крім вищевказаних джерел, необхідно згадати і окремі статті А.Бандури, Л.Берковіца, Л.Ірона, Л.Хьюсмана, Р.Джіна, Д.Олвейса, Дж.Паттерсона та ряду інших дослідників, що містяться в американських фахових психологічних журналах, і присвячених опису конкретних емпіричних досліджень соціально-психологічних факторів агресії (стилі виховання, вплив телебачення і т.п.).

Методологічною базою більшості досліджень був необіхевіоризм, хоча були і винятки. Так, в праці відомого дослідника К.Лоренца “Агресія” (1963), мова йшла про близьку фрейдівській ідею існування природженого інстинкту агресивності. В монографії Е.Фромма “Анатомія людської деструктивності” (1973) агресія розглядалась з позицій

неофрейдизму. Певні дослідження проводились і в межах когнітивізму (сприйняття агресії і т.ін.).

До особливостей вивчення агресії в західній науці слід віднести те, що вона не сприймалася, як однозначно негативний феномен. Особливо помітним це є в рамках американської психолого-педагогічної науки, в якій наголошувалось, що позитивно направлена агресивність розвиває у людини дух ініціативи, підприємництва, почуття впертості, а тому деякі види агресії сприяють адаптації людини, і їх треба заохочувати [233; 303].

У вітчизняній психологічній науці до 90-х рр. ХХ ст. феномену агресії не приділялось стільки уваги, як на Заході. Окремі спеціалісти займались вивченням деяких аспектів проблеми агресивної поведінки, зокрема психофізіологічного (Л.Колчіна, Н.Левітов), медичного (А.Лічко, А.Стаценко) та кримінологічного (Ю.Антонян, С.Єнікоплов, В.Кудрявцев, Е.Квятковська-Тохович, Т.Курбатова). Відповідно цьому, агресія вивчалася, здебільшого, як атрибут девіантної та делінквентної поведінки, а тому оцінювалась негативно. Суто психологічної літератури з аналізом феномену агресії практично не було. Виключення складали поодинокі видання, в яких містилась критика зарубіжних, зокрема фрейдистських, теорій агресії (Р.Александрова “Этология и мораль: критика буржуазных концепций врожденной агрессивности человека”, 1978; В.Холлічер “Человек и агрессия”, 1975). В більшості наукових джерел терміни “агресія” та “агресивна поведінка” взагалі були відсутні. Так, у покажчику літератури із соціальної психології за 1970-1978 рр. немає жодного джерела з такими термінами, замість них зустрічаються такі поняття, як “відхиляюча”, “антисупільна” та “делінквентна” поведінка [278]. Цікаво, що в “Радянському Енциклопедичному словнику” агресія взагалі не розглядається в якості психологічного феномену, а визначається в категоріях міжнародного права [276]; в “Філософському енциклопедичному словнику”, де термін “агресія” замінений терміном “насильство”, останнє визначалось в категоріях соціально-класової

боротьби [296].

Марксистська наукова методологія зумовлювала домінування соціальних чинників стосовно природи будь-якої поведінки, зокрема агресивної. Це помітно на прикладі висловлювання відомого радянського педагога А.Макаренка, що довгий час працював з делінквентною молоддю: “Людина погана тільки тому, що вона знаходилась в поганій соціальній структурі, в поганих умовах...” [193, 214]. Відповідно з цим, в рамках психолого-педагогічної та кримінологічної наук, злочинець розглядався як “продукт соціального середовища”, “соціальний феномен” [84; 128; 164]. В якості основних криміногенних чинників молоді, виділялися сім’я і група, а основним механізмом криміналізації – наслідування і зараження [84].

Зміна в кінці 80-х – 90-х рр. ХХ ст. політичної і соціальної орієнтації в суспільстві, поширення соціальних конфліктів, зростання насильства призвели до того, що феномен агресії опинився в центрі уваги вітчизняної психології. З’являються наукові статі з аналізом даного феномену, його причин та передумов (А.Реан, Т.Румянцева та інші). При цьому, більшість матеріалів, була присвячена проблемам саме дитячої та підліткової агресії та агресивності (Н.Алікіна, І.Базенков, О.Бовть, С.Васьківська, Е.Гаспарова, Н.Дем’янова, С.Завражин, Є.Заїка, І.Марценківська, І.Масленіков, В.Рахматшаєва, А.Стаценко, Н.Цап та ін.). Серед монографій, присвячених проблемам підліткової та молодіжної агресії, слід відзначити праці Л.Семенюка "Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции" (1996) та І.Фурманова "Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция" (1996), в яких, серед іншого, були проаналізовані деякі соціально-психологічні фактори агресивної поведінки. З 2001 року на Україні почав видаватись науковий журнал “Соціально-психологічні та медичні аспекти жорстокості”, засновником якого виступив Міжнародний медичний реабілітаційний центр для жертв війн та тоталітарних режимів (IRC).

З’являються нові напрямки в дослідженні факторів агресивної

поведінки. Так, деякі дослідники (Т.Курбатова, М.Іовчук, А.Северний) вперше стали вказувати на існуючу систему освіти і виховання (школи, дитячі садки,) як на один з можливих факторів агресії дітей та підлітків. Ряд монографій та статей було присвячено неформальним молодіжним об'єднанням та молодіжним субкультурам (І.Башкатов, В.Казмиренко, Л.Радзіховський, В.Моргун, К.Седих, А.Толстих), феномену “дідовщини” в армії (Ю.Дерюгін, М.Марченко, І.Меркулов), впливу агресивних сюжетів в телефільмах (А.Допира, С.Єнікоплов, К.Тарасов, Л.Щеглов) та комп'ютерних іграх (І.Бурлаков, Е.Болескіна, Л.Давидова, С.Шапкін). Були перекладені і опубліковані праці ряду західних дослідників (А.Бандура, Л.Берковіц, Р.Берон, К.Бютнер, К.Лоренц, Д.Річардсон, Е.Фромм, та ін.).

В цілому, аналітичний огляд джерел з проблеми агресії дозволяє дійти висновку, що в її вивченні сформувалось два основних підходи: “етико-гуманістичний” - який розглядає агресію як поведінку, що суперечить позитивній сутності людини; цей підхід був поширений в рамках релігії, екзистенціальної та гуманістичної філософії та психології, а також в радянській науці; “еволюційно-генетичний” – що сформувався пізніше, оцінює агресію як біологічно доцільну форму поведінки, яка сприяє виживанню та адаптації [252].

Слід також відмітити, що при відносно високому ступені розробки проблеми агресії в західній психології, одностайної думки дослідників про роль та місце соціально-психологічних факторів агресії досі не існує. Вітчизняних же узагальнюючих праць з проблем соціально-психологічних факторів агресивної поведінки досі немає. Все це підтверджує актуальність обраної теми дослідження.

Визначення агресії. Дослідження феномену агресивної поведінки потребує, насамперед, уточнення сенсу і значення самого терміну “агресія”. Необхідність і складність такої роботи обумовлюється тим, що даний термін часто вживається в дуже широкому контексті, і тому потребує очищення від цілого ряду нашарувань і побутових значень.

Багатоманітність форм прояву людської агресії призводить до того, що на сьогоднішній день в науці відсутнє однозначне тлумачення і визначення цього феномену. Все це дозволяє різним авторам, в залежності від мети і завдань досліджень, вкладати в поняття агресії різний зміст. Як вважає Т.Румянцева, частково це можна пояснити і наявністю широкого кола наукових дисциплін, що вивчають цей феномен [262]. В рамках природничих наук він вивчається біологією, біохімією, нейрофізіологією, генетикою і т.ін. і, зрозуміло, що акцент тут робиться на вивченні внутрішніх глибинних детермінант агресивної поведінки. Соціальні науки вивчають агресію в контексті суспільства і культури. Роль своєрідного інтегруючого центру в цих дослідженнях традиційно займає психологічна наука. Однак, в силу наявності в ній різних шкіл і методологічних напрямків, тут також відсутнє єдине універсальне визначення агресії.

Перед тим, як перейти до аналізу конкретних визначень, торкнемося деяких тенденцій в даному питанні. Як зауважує Т.Румянцева, в 60-80-ті рр. ХХ ст. всі спроби тлумачити агресію йшли в руслі визначення наслідків, до яких вона призводить, або умов, що їй передують, зокрема, наміру нанести збитки. В 1980-х рр. на перший план виходить так званий нормативний підхід, згідно якому вирішальне місце в визначенні агресії повинно належати поняттю норми. Якщо поведінка дотримується соціальних норм, вона не буде розглядатися як агресивна, незалежно від ступеню її наслідків; і навпаки, якщо норми порушені, на поведінку “наліплюється” ярлик “агресії” [262].

Даний підхід, на наш погляд, фактично змішує такі поняття, як “агресія” і “жорстокість”. З одного боку, вони тісно пов'язані один з одним - жорстокість це завжди прояв агресії; однак не будь-яка агресія є жорстокістю. Між ними існує дві достатньо важливих відмінності. По-перше, агресія – більш широке поняття, і нейтральне в морально-етичному плані, її оцінка нерідко залежить від обставин її прояву. В деяких випадках вона може виконувати і позитивні функції (наприклад, при відсічі

хулігану), а інколи – бути просто необхідною (для людей військових і спортивних професій). Виходячи з цього, вважається, що кожна особистість повинна мати певний рівень агресивності. Її відсутність може призвести до пасивності, конформності людини. Ряд дослідників взагалі розглядають агресію як окремий вид пошукової поведінки людини, одну з основних функцій особистості [24; 288]. Згадаємо, що вже в XVIII ст. відомий український суспільно-політичний діяч, професор Києво-Могилянської Академії Ф. Прокопович писав: “Страсти, сами в себе разсуждаемые, натурально не суть злые и вредительные, и так мощно сказать, яко человеку оные естественно приданы в единую его пользу, например, всажен в человека гнев, не к злобному отмщению и непотребной вражде, но к отражению вредительных ему вещей...” [222, 136]. Друга важлива різниця між агресією та жорстокістю полягає в тому, що перший феномен притаманний всьому живому світу, а другий є винятково соціальним явищем, притаманним лише людині .

Слід однак зазначити, що при всіх перелічених відмінностях, розрізнити обидва ці феномени буває надто непросто. Адже розглядаючи жорстокість як неадекватну і надмірну агресію, слід пам'ятати, що визначення цієї “адекватності” залежить від культури особистості і конкретного суспільства. Існує багато прикладів того, коли звичай або традиція одного суспільства вважалася жорстокістю та варварством в іншому (наприклад сприймання на Заході деяких норм і звичаїв Сходу).

Тепер спробуємо розглянути і проаналізувати деякі з існуючих визначень агресії. Спочатку торкнемося ряду енциклопедичних та довідкових видань.

“Нова Колумбійська Енциклопедія” визначає агресію як “форму поведінки, що характеризується помітним фізичним або вербальним нападом” [367, 33]. “Американська Енциклопедія” дає визначення, згідно якому агресія – “це дезорганізована емоційна реакція, що викликана інтенсивною фрустрацією, та призводить до ворожості і деструктивної

поведінки” [366, 334]. В “Словнику сучасної англійської мови” Лонгмана поняття “агресія” тлумачиться як неспровокований акт або тенденція початку сварки, боротьби або війни [358]. В ряді російських психологічних словників подається визначення агресії як мотивованої деструктивної поведінки, що суперечить нормам і правилам співіснування людей в суспільстві, що наносить шкоду об’єктам нападу (живим та неживим), що наносить фізичні збитки людям або викликає у них психологічний дискомфорт [158; 245]. “Тлумачний словник психіатричних термінів” визначає агресію як один з механізмів психологічного захисту (тобто в рамках неофрейдизму) [32], а “Словник-довідник із соціальної роботи” - як прояв деструктивних тенденцій в області суб’єкт-суб’єктних відносин [273]. Як бачимо, в довідково-енциклопедичній літературі існує широкий діапазон визначень агресії – від форми поведінки і до емоційної реакції.

Тепер перейдемо до визначень, що були дані деякими дослідниками. Тут також спостерігається досить широкий діапазон думок. Так, американський дослідник А.Басс визначав агресію як будь-яку поведінку, що містить загрозу або завдає збитки іншим [50]. Г.Левін та Б.Флейшман, вказуючи на різноманітність феномену агресивної поведінки, визначали його як “заучені реакції на збудження, які викликані фрустрацією, або інструментальні акти, направлені на досягнення різних цілей” [182, 172]. Л.Берковіц та С.Фешбах вважають, що одним з головних атрибутів агресії є намір заподіяння збитків, а не просто самі збитки [50]. Д.Зільман обмежує вживання терміну “агресія” спробою нанесення або нанесенням тілесних або фізичних пошкоджень іншим людям [50]. Е.Фромм вживає поняття агресія лише по відношенню до поведінки, пов’язаної із самозахистом, з відповідною реакцією на загрозу вітальним потребам, і, в результаті розрізняє поняття “доброякісної” та “деструктивної” агресії (жорстокості) [304]. Х.Хекхаузен визначає агресію як “безліч різноманітних дій, що порушують фізичну або психічну цілісність іншої людини (або групи людей), завдають їй матеріальні збитки,

перешкоджають здійсненню її намірів, протидіють її інтересам або ведуть до її знищення” [308, 365]. Американські соціальні психологи Е.Аронсон, Л.Берковіц та Д.Майєрс дають більш стисле визначення феномену агресії – це будь-яка поведінка (фізична або вербальна), направлена на заподіяння шкоди будь-кому [14; 27; 192]. Ряд польських дослідників визначають агресію як один з видів почуттів, що виникає у ситуаціях суперництва й боротьби [246].

Відомі американські дослідники Р.Берон і Д.Річардсон пропонують визначення, яке враховує ряд нюансів феномену агресії. На їхню думку, агресія – це будь-яка форма поведінки, націлена на образу або заподіяння шкоди іншій живій істоті, що не бажає подібного поводження [50]. Оскільки дане визначення є одним з найбільш поширених серед західних фахівців, розглянемо та проаналізуємо його положення більш детально.

1. Агресія – це форма поведінки. Досить часто агресія асоціюється з негативними емоціями (злість, гнів), з мотивами (прагнення зашкодити) і т.ін. Не зважаючи на ці чинники, які безперечно грають важливу роль в агресивній поведінці, їх наявність, все ж таки, не є необхідною для заподіяння збитків. Головну роль, за думкою Р.Берон та Д.Річардсон, тут відіграє саме поведінка [50]. Ця точка зору підтверджується результатами ряду досліджень. Так, згідно К.Ізарду, емоція гніву лише в 8% випадках виступає причиною агресії, і в 19% випадків - її наслідком [130]. Тому, вважає дослідник, необхідно розрізняти поняття "агресія" та "ворожість". Остання є комплексною афективно-когнітивною рисою або орієнтацією особистості, тобто складається, головним чином, з афективного досвіду (емоцій, почуттів), в той час як агресія містить дії [130].

2. Агресія – це намір. Даний критерій виключає випадкове ненавмисне заподіяння шкоди жертві. Так, Е.Фромм вважав випадкове нанесення шкоди “псевдоагресією”. Слід однак відмітити, що психоаналіз дещо ускладнює розуміння ненавмисної агресії, використовуючи поняття неусвідомленої агресивної мотивації [304].

3. Агресія – це образа або заподіяння шкоди. Тобто результатом агресії є будь-які негативні наслідки, а не окремі види збитків, як наприклад тілесні ушкодження і т.п.

4. Агресія порушує живі організми. Даний постулат є достатньо спірним. Деякі фахівці (Е.Фромм) під об'єктами агресії розуміють і неживі об'єкти. Як зазначає А.Реан, збиток людині можна нанести за рахунок пошкодження неживих об'єктів, від стану яких залежить фізичний або психологічний стан людини [253]. Однак Р.Берон та Д.Річардсон вважають, що дії, які завдають збитки неживим об'єктам, є емоційними або експресивними по своїй природі, і тому не є прикладами агресії [50].

5. Агресія порушує істоту, яка прагне уникнути нападу. Дане застереження виводить з-під визначення агресії прояви, що носять садомазохистський та аутоагресивний (суїцид) характер. Це положення також є спірним, оскільки, наприклад, з точки зору психоаналізу аутоагресія та агресія щодо інших суб'єктів – два боки прояву одного і того ж інстинкту деструктивності.

Все вищенаведене яскраво ілюструє складність спроб наукового визначення феномену агресії. Але майже всі дослідники погоджуються з двома основними атрибутами агресивної поведінки – це реальне заподіяння шкоди і усвідомлений намір таких дій.

Аналізуючи феномен агресії, слід відокремлювати його від іншого, дуже схожого поняття - агресивності. Як зазначають деякі фахівці, агресія – це дія (поведінка), в той час як агресивність це властивість особистості, яка виражається в готовності до агресивних дій [252]. Різниця між ними веде до того, що, з одного боку, не за всіма агресивними діями стоїть агресивність особистості, а з іншого – агресивність людини не завжди призводить до агресивних дій.

В соціальних та медичних науках при оцінці агресивних дій людей часто використовують поняття "девіантна", "делінквентна", "асоціальна" або "антисоціальна" поведінка. До делінквентної поведінки відносяться

відхилення від правових норм. Девіантна поведінка - будь-яке відхилення від встановлених поведінкових норм. Коли девіантна поведінка містить в собі прямі або побічні руйнівні тенденції з елементами або без елементів ворожого відношення до суспільства, можна вести мову про антисоціальну (прямо направлена проти суспільства) або асоціальну поведінку (опосередковано зашкоджує суспільству) [312]. Можна побачити, що вищезазначені феномени виступають більш загальними поняттями, ніж агресія; остання може виступати їх складовою, але не в обов'язковому порядку. В залежності від контексту, агресивні дії людей можуть бути визначені і як делінквентна поведінка (насильницькі кримінальні злочини), і як девіантна поведінка (бійки з однолітками і т.п.), і як нормальна адекватна поведінка (агресія в певних видах спорту, при самозахисті).

Типи агресивної поведінки. Як вже відмічалось, прояви людської агресії є досить різноманітними. Тому на даний час в психології існує велика кількість типологій форм агресивної поведінки.

Більшість психологів вказують на існування двох основних типів агресії – ворожої та інструментальної. Термін “ворожа агресія” (або “емоційна агресія”) застосовується до тих випадків, коли головною метою агресора є нанесення жертві збитків, страждань. Згідно Л.Берковіцу, даний тип агресії викликається внутрішніми фізіологічними і моторними реакціями індивіда [27]. Поняття “інструментальна агресія”, навпаки, відноситься до випадків, коли агресія є лише засобом досягнення якоїсь мети, тобто не є самоціллю.

Говорячи про ці два типи агресії, слід відмітити наступне. По-перше, деякі агресивні дії можуть поєднувати в собі як інструментальну, так і ворожу агресію. А по-друге, не всі спеціалісти згодні з самою типологією. Так, А.Бандура вважає, що не дивлячись на різницю в цілях, ці два типи агресії направлені на вирішення конкретних завдань, тобто їх можна вважати інструментальною агресією [50].

Е.Фромм є автором іншої відомої типології. Всі агресивні дії в ній

поділяються на дві основних категорії: “доброякісна” (біологічно адаптивна) агресія, як реакція на загрозу вітальним інтересам, потребам індивіда, та “злаякісна” (неадаптивна жорстокість), яка не виконує жодних біологічно адаптивних функцій, приносить лише шкоду та руйнування, і притаманна лише людині [304].

Наведена типологія уявляється достатньо перспективною, її підтримують ряд інших дослідників (Ю.Антонян, А.Реан та ін.). Але її “слабким місцем” є відносно нечіткий критерій поділу агресії на типи, яким є захист вітальних потреб. Відомо, що у людей сфера вітальних потреб досить широка, вона містить як фізіологічні, так і духовні цінності, і відокремити оборонну агресію від жорстокості іноді буває важко.

В теорії “фрустрації-агресії” виділяються пряма агресія (направлена на об’єкт-фрустратор) та зміщена (направлена на сторонні об’єкти) [50].

В психоаналітичній теорії, в залежності від фіксації особистості на певній стадії розвитку, виділяються оральна агресія (схильність людини до психологічної агресії – цинізму, сарказму і т.ін.) і анальна агресія (фізична – руйнування, садизм) [314].

Більш докладна типологія агресивних дій, була розроблена А.Бассом. На його думку, будь-яку агресію можна описати за допомогою трьох шкал: фізична-вербальна, активна-пасивна, пряма-непряма. Їх комбінація дає 8 можливих варіантів агресивної поведінки (дивись таблицю 1.1.).

Таблиця 1.1

Типи агресивної поведінки за А.Бассом [50]

Тип агресії	Приклад
Фізична- активна- пряма	Нанесення побоїв людині
Фізична- активна- непряма	Змова з найманим вбивцею, закладка мін.
Фізична- пасивна- пряма	Сидячий страйк
Фізична- пасивна- непряма	Відмова виконати наказ
Вербальна- активна- пряма	Словесна образа людини
Вербальна- активна- непряма	Розповсюдження наклепів, пліток
Вербальна- пасивна- пряма	Відмова розмовляти з людиною
Вербальна- пасивна- непряма	Відмова захистити людину, яку незаслужено критикують

Крім вищеназваних типів агресії, в ряді джерел виділяють аутоагресію (самогубство) [245].

Деякі спеціалісти (Е.Фромм, К.Лоренц) наголошують на необхідності чіткого розмежування індивідуальних та групових агресивних дій. Як відмічає Ю.Борисов, в першому випадку агресія може здійснюватися не завдяки, а всупереч суспільним цінностям та нормам, в другому випадку – вона “освячується” пануючими нормами. З цієї ж причини наслідки групової агресії, як правило, більш руйнівні, ніж від індивідуальної [44].

При аналізі агресивної поведінки підлітків та молоді, інтерес викликає класифікація типів агресії, яка була розроблена А.Стаценко [281]. Він пропонував розділяти агресію підлітків на три основних типи – ситуативно та мікросоціально обумовлена агресія та патологічна агресія. Ситуативно обумовлена агресія розумілась ним як реакція, що розвивається в ситуації, в якій об’єктивно або суб’єктивно у свідомості підлітка відсутні інші засоби вирішення конфлікту. Цей тип поведінки в більшості випадків має наступні характерні риси:

- 1) агресивні дії викликаються потребою в самозахисті;
- 2) вони мають взаємний характер;
- 3) супроводжуються емоціями ворожості;
- 4) не направлені на "заборонений" об'єкт (слабкий супротивник, дорослий, особа протилежної статі);
- 5) не містять особливо жорстоких прийомів; відношення людини до своїх агресивних дій є негативним.

Мікросоціальна агресія, згідно А.Стаценко, тісно пов’язана з невірними установками особистості, викривленнями в системі її ціннісних орієнтацій. Цей тип агресії обумовлюється невірними засобами або нестачею виховання, впливом групи однолітків. Мікросоціальну агресію можна поділити на інструментальну (агресія використовується як засіб досягнення будь-яких цілей) та конформну (в основі якої лежить реакція групування з однолітками). В залежності від дії конкретного механізму,

А.Стаценко виділяє три варіанти так званої “конформістської” агресії підлітків та молоді:

- ціннісно-груповий, коли агресія виступає наслідком засвоєння людиною ціннісних орієнтацій та системи відношень агресивної групи;
- активно-конформний, де агресія здійснюється як відстоювання інтересів групи, з почуття солідарності, як захист члена групи;
- пасивно-конформний, коли агресія обумовлюється страхом бути відторгненим групою при відмові від участі в її агресивних діях, при невиконанні вимог, що висувуються до її членів.

Патологічна агресія пов’язана з хворобливими змінами психіки людини. Цей тип, згідно А.Стаценко, може бути охарактеризований наступними особливостями:

- 1) Ведучу роль в генезі агресії відіграють психопатологічні явища при другорядному значенні ситуативних факторів;
- 2) Зовнішньо мала умотивованість агресії та її неадекватність (якісна та кількісна) причині;
- 3) Патологічний характер емоцій, що передують або супроводжують агресивний акт (позитивний або холодний емоційний фон, дисфорія, депресивні переживання);
- 4) Акт агресії відбувається зі зміною свідомості, супроводжується бурхливими вегетативними реакціями, або, навпаки, без таких; з залученням нових об’єктів у сферу агресії;
- 5) При здійсненні агресивного акту відсутнє врахування особливостей об’єкта агресії, ситуації в цілому, співвідношення сил, можливих наслідків дій;
- 6) Після агресивного акту спостерігаються патологічні явища (виражена астения, амнезія і т.ін.);
- 7) Порушення критики до своєї поведінки.

Деякі російські спеціалісти пропонують розрізняти два основних типи агресивної поведінки молоді: девіантну агресивну (“опозиційно-

викликаюча”) та делінквентну (“агресивно-насильницька”, асоціальна). Якщо перша проявляється, головним чином, в конфліктних міжособистісних стосунках між однолітками, і не приводить до серйозних соціальних наслідків, то друга має ризик трансформації до небезпечної кримінальної поведінки [55].

Російська дослідниця Т.Курбатова пропонує виділяти три типи (рівні) агресії: індивідний, суб’єктно-діяльнісний та особистісний. Індивідний тип при цьому пов’язується з природною основою людини і полягає в захисті себе, свого потомства, майна. Суб’єктно-діяльнісний тип проявляється в звичайному стилі поведінки і пов’язаний з досягненням успіху, мети, зворотній реакції на загрозу. Особистісний тип поєднується з мотиваційною сферою, самосвідомістю і проявляється в наданні переваги насильницьким засобам для реалізації своїх цілей [252].

Російський дослідник-кримінолог І.Кудрявцев, вивчаючи феномен насильницької злочинності, також дійшов висновку про існування трьох основних типів агресивних дій. До першої групи відносяться акти агресії, в основі яких лежать відповідні агресивні мотиви, високий ступінь особистісної саморегуляції. Другий тип агресивних актів здійснюється під впливом певної емоційно-насиченої ситуації, яка поєднується з певними індивідуально-психологічними рисами індивіда; рівень особистісної саморегуляції тут знижений. Третій тип включає агресивні дії, які здійснюються суб’єктами, що знаходяться в стані сильної емоційної дезорганізації (афект); саморегуляція в даному випадку втрачена, поведінка носить характер хаотичних дій [165].

І.Бойко пропонує типологію, за якою виділяється відкрита агресія (поведінка з високою конфліктністю, частими образами, бійками), прихована (зовнішньо завуальований варіант агресивної поведінки), ситуативна або адаптивна агресія (стиль поведінки, що відповідає стереотипам даного соціального середовища) та патологічна агресія (обумовлена будь-якими психічними розладами) [68].

Американський фахівець К.Уїлсон пропонує розрізняти насильство за його етіологією. Виходячи з цього, можна виділити дві категорії насильства: невротичне (в основі якого лежать соціально-психологічні фактори), та соціальне (пов'язане з соціально-економічними факторами) [202].

В працях американських дослідників Хевітта та Дженкінса була висунена ідея поділу агресивної поведінки на дві основні форми: соціалізовану та несоціалізовану. Агресія першої форми притаманна людям, що не мають емоційних розладів, відносно легко адаптуються до соціальних норм своїх груп. Несоціалізована агресія, навпаки, пов'язується з поганою соціальною адаптацією людини, емоційними порушеннями [250].

Деякі дослідники говорять про такий тип агресії, як екстремізм. Основними ознаками останнього виступають нетерпимість до думок інших, схильність до крайніх (силових) варіантів вирішення проблем; заперечення консенсусу, як цінності; не прийняття прав особистості та її самої як самоцінності [170].

Одна з найбільш повних міждисциплінарних класифікацій була розроблена вітчизняним дослідником О.Морозовим. Згідно неї агресивну поведінку можна розділити по механізму виникнення (свідома, несвідома, афективна та індуційована), по відношенню до об'єкту впливу (пасивна та активна), по спрямованості (соціально-, гетеро- і аутоорієнтована), по масовості суб'єкту та об'єкту (індивідуальна, групова, масова) та за правовою орієнтацією ("законна" та незаконна) [204].

В англійській літературі по проблемі насильства, використовуються такі терміни, як "abuse" (зловживання), "neglect" (зневага), "harassment" (знуцання). Розрізняють також фізичний, сексуальний, психологічний типи "abuse", феномени типу "child abuse" (насильство батьків над дітьми), "wife abuse" (насильство чоловіків над дружинами) і т.ін. [134; 261; 346].

У "Великому тлумачному психологічному словнику" А.Ребера

виділяються такі специфічні типи агресії, як “альтруїстична агресія”, “індуцирована агресія”, “материнська агресія”, “територіальна агресія” та ін. [42].

Аналіз усіх вказаних типологій агресивної поведінки дозволяє констатувати, що майже всі вони, в певній мірі, носять умовний характер. Так, згідно Е.Льїну, існує достовірна кореляція між основними видами агресії, що дозволяє вести мову про агресивну поведінку, як єдиний комплексний психологічний феномен [131].

1.2. Сучасні теорії етіології агресивної поведінки

При всій багатоманітності теоретичних обґрунтувань агресивної поведінки, їх можна згрупувати в чотири основні напрямки.

Інстинктивистські теорії агресії. З.Фрейд, основоположник психоаналізу, в своїх ранніх працях стверджував, що людська поведінка прямо чи побічно обумовлюється впливом підсвідомих сексуальних потягів (“Еросу”). “Сексуальність більшості чоловіків, - писав Фрейд, - містить домішок агресивності...” [300, 147]. В цьому контексті агресія розглядалась як реакція на блокування енергії цього інстинкту.

В більш пізніх роботах, З.Фрейд (1920, 1930) припускає наявність другого основного інстинкту – “Танатосу” (потягу до смерті, руйнування), який і є джерелом агресії людини [301]. Між “Еросом” та “Танатосом” існує постійна напруга, в результаті якої агресія спрямовується на інших (зміщується), щоб уникнути руйнування “Я”. З.Фрейд писав з цього приводу: “Цій агресивності потрібна найменша провокація; вона втручається навіть в боротьбу за будь-яку мету, яка могла бути досягнута й іншими... засобами. При сприятливих обставинах, коли усунені психічні сили, що звичайно її гальмують, агресивність проявляється спонтанно: спадає покров, що приховує в людині дику тварину, якій чуждо милосердя

до представників власного роду...” [299, 106].

Хоча в свій час ця теорія була дуже популярна, сьогодні основні її положення критикуються більшістю вчених. Головною причиною цього є колоподібне пояснення проблеми: люди агресивні, оскільки мають агресивний інстинкт; а наявність цього інстинкту доводиться тим, що люди агресивні.

Близькою до концептуальної позиції З.Фрейда є теорія агресії відомого дослідника-етолога К.Лоренца, згідно якої агресія пояснюється наявністю вродженого інстинкту самозбереження, боротьби за виживання. К.Лоренц вважав, що в організмі будь-якої живої істоти відбувається постійне накопичення агресивної енергії, яка потім запускається певними зовнішніми стимулами [190]. Цей механізм К.Лоренц вважав притаманним як тваринам, так і людям. Однак різниця між ними полягає в тому, що у тварин більш розвинуті так звані стримуючі начала. Саме цим Лоренц пояснював той факт, що у людей більш поширено насильство по відношенню до представників свого виду [50].

Етологічна теорія К.Лоренца піддається критиці за те, що результати досліджень і спостережень на тваринах (які лежать в основі теорії), автоматично переносились їм на людський рівень.

Агресія як результат фрустрації. Концептуальні основи теорії “фрустрації – агресії” були розроблені дослідниками Йельського університету США під керівництвом Д.Долларда і Н.Міллера.

Будучи прихильниками біхевіористського напрямку, Д.Доллард і Н.Міллер проаналізували феномен агресивної поведінки з точки зору класичної формули “ $S \rightarrow R$ ”. В якості стимулу (S) виступала фрустрація (яку вони розуміли, як втручання в здійснення дії, що направлене на досягнення певної мети), а в якості реакції (R) – агресія (“дія, метою якої є нанесення шкоди іншому організму...”) [27, 32-54]. При цьому первинний варіант теорії “фрустрації – агресії” передбачав, що “фрустрація завжди призводить до будь-якого прояву агресії...” [192, 490]. Згідно Д.Долларду

та його колег, існує три фактори, що впливають на актуалізацію агресивної поведінки: ступінь очікуваного суб'єктом задоволення від майбутнього досягнення мети (потреби), сила перешкоди на шляху досягнення мети та кількість послідовних фрустрацій [27; 50].

Таким чином, чим в більший мірі суб'єкт очікує задоволення, чим сильніше перешкода і чим більше кількість реакцій блокується, тим сильніше буде поштовх до агресії. Загальний механізм дії цього варіанту теорії наведений в Додатку А.1.

Результати експериментів цих та інших дослідників дійсно показували, що ступінь агресії зростає в залежності від інтенсивності фрустрації [302]. Однак результати досліджень, проведених пізніше, вказували на те, що взаємозв'язок між станом фрустрації та агресивною реакцією є менш жорстким, ніж передбачалось раніше. Тому згодом Н.Міллером була внесена перша поправка в теорію, згідно якої фрустрація породжує різні моделі поведінки, і агресія є лише однією з них [27; 50].

Подальші дослідження виявили, що об'єктами агресивної поведінки людини можуть виступати не лише ті, хто викликав стан фрустрації, а і інші люди. Тому в 1948 р. Н.Міллер запропонував модель зміщення агресії (коли індивід реагує агресивно не по відношенню до фрустратора, а по відношенню до інших людей). Дослідник висунув припущення, що в подібних випадках вибір агресором жертви в значній мірі буде обумовлений наступними факторами: сила спонукання до агресії, сила факторів, що гальмують подібну поведінку та стимульна схожість кожної потенційної жертви з фактором-фрустратором [50]. Таким чином, дана модель передбачає, що зміщена агресія, вірогідно, буде розряджена на тих об'єктах, по відношенню до яких сила гальмування є незначною, але які мають відносну високу стимульну схожість з фрустратором. Механізм людської агресії за Н.Міллером наведений в Додатку А.2.

Найбільш масштабні зміни до теорії “фрустрації-агресії” були внесені протягом 60-80-х рр. ХХ ст. іншим американським дослідником,

професором Вісконсінського університету Л.Берковіцем. В своїх ранніх працях дослідник стверджував, що фрустрація – один з аверсивних стимулів, що здатний лише провокувати агресивні реакції, але не призводить до них напряду. Агресія виникає тільки тоді, коли діють певні зовнішні стимули-подразники [50; 340]. Згідно Л.Берковітцу, ці стимули набувають властивості провокувати агресію шляхом процесу, схожого з класичною виробіткою умовних рефлексів. Такими стимулами можуть виступати люди, різні речі, ситуації, якщо між ними та станом дратування або агресією встановлюється асоціативний зв'язок. Таким чином, Л.Берковітц фактично намагався поєднати теорію фрустрації з механізмом запускаючих стимулів з теорії Лоренца, що схематично зображено в Додатку А.3.

В більш пізніх працях Л.Берковітц переглянув свою попередню схему, зробивши акцент на емоційні та когнітивні процеси [27; 50; 342]. Згідно з його новою моделлю утворення нових когнітивних зв'язків, фрустрація або інші аверсивні стимули (біль, неприємні запахи, спека) провокують агресивні реакції шляхом формування негативного афекту. Само по собі блокування досягнення мети не буде спонукати до агресії, якщо воно не переживається як неприємна подія. Таким чином, негативний афект – головна передумова агресії. В свою чергу, те, як сам індивід інтерпретує негативний вплив, і визначає його реакцію. Зв'язок негативних емоцій та когнітивних процесів Л.Берковітц описує в своїй концепції “асоціативного зв'язку” [27], згідно якої негативний настрій породжує негативні ворожі думки, і навпаки. Схематично дія цієї концепції зображена в Додатку А.4.

Таким чином, фрустрація провокує агресію лише тоді, коли вона: по-перше, переживається як негативна емоція (наприклад, злість), і, по-друге, усвідомлюється людиною як така. Щодо стимулів-подразників, то їх наявність взагалі не є обов'язковою умовою для виникнення агресії.

Підсумовуючи все вищесказане, можна виділити наступні фактори, які обумовлюють виникнення агресивної поведінки, згідно сучасної теорії

“фрустрації – агресії”: рівень фрустрації (впливає на інтенсивність агресивних реакцій), наявність стимулів-подразників (можуть сприяти виникненню агресивної реакції навіть при досить невисокому рівні фрустрації), ступінь неочікуваності фрустрації (фрустрація викликає агресивні реакції головним чином тоді, коли вона є неочікуваною); певні емоційні та когнітивні процеси (фрустрація повинна викликати саме ворожі емоції та думки, а не будь-які інші).

Не зважаючи на багаточисельні доповнення і зміни, первинний варіант теорії “фрустрації-агресії” до сих пір є поширеним в зарубіжній науково-популярній літературі. В цілому ж, згідно ряду вчених, дана теорія пояснює механізм ворожої, а не інструментальної агресії [27; 192].

Близькою до теорії “фрустрації – агресії” можна вважати концепцію Е.Фромма. У своїй відомій праці “Втеча від свободи” він проаналізував руйнівну поведінку людини як наслідок обмеження в реалізації людиною своїх можливостей (за висловом Е.Фромма – це “результат непрожитого життя”) [305, 157]. Більш пізніша концепція Е.Фромма містила в собі як елементи інстинктивізму (оборонна агресія живих істот вважалась закладеною філогенетично), так і біхевіорізму (жорстокість, садизм вважались наслідком соціальних умов життя людини) [304].

Агресія як результат соціального навчання. Даний підхід був розроблений американським дослідником А.Бандурою, автором теорії соціального навчання (соціально-когнітивної теорії).

Будучи представником необіхевіористичного напрямку, А.Бандура відійшов від жорсткого детермінізму людської поведінки через зовнішні стимули ($S \rightarrow R$). Дослідник зауважував, що “люди не спонукаються до певних дій виключно внутрішніми або зовнішніми стимулами. Психологічне функціонування, скоріше, слід пояснювати в термінах неперервної взаємної інтерактивності персональних та зовнішніх детермінант...” [18, 25]. Поведінка людини, таким чином, є результатом процесу взаємодії як зовнішніх, так і внутрішніх чинників [18; 314].

В центрі теорії соціального навчання лежить положення про те, що нові форми поведінки можна набути при відсутності зовнішнього підкріплення. А.Бандура відмічає, що багато з того, що ми демонструємо в нашій поведінці, набувається за допомогою прикладу: люди просто спостерігають, що роблять інші люди (які виступають як моделі для наслідування), а потім повторюють (моделюють) їх дії [18; 314]. При цьому, людина може навчатись не лише через спостереження за іншими людьми, її поведінка може спиратися на свій власний досвід.

Навчання через спостереження А.Бандура уявляє як процес, що має чотири основних компоненти: увага, збереження (запам'ятовування), моторно-репродуктивні та мотиваційні процеси [18; 314]. По-перше, людина повинна звернути увагу на певні риси поведінки моделі та вірно їх зрозуміти. По-друге, людина повинна запам'ятати ту модель поведінки, яку вона спостерігала. Третій компонент навчання через спостереження – моторно-репродуктивні процеси, тобто перевід інформації, яка зберігалась у пам'яті, у відповідні дії. Четвертий (мотиваційний) компонент моделювання поведінки полягає у підкріпленні відповідних дій. Позитивне підкріплення (заохочення) буде сприяти актуалізації поведінкової моделі, і навпаки. При цьому підкріплення не обов'язково повинно бути зовнішнім, може відбуватись процес самопідкріплення, коли людина заохочує або карає себе сама. В цілому, як зазначає А.Бандура, соціальна поведінка найбільш швидко виникає завдяки сумісному впливу моделей та диференційованого підкріплення [19].

Говорячи про процес моделювання поведінки, А.Бандура зауважує ще одну обставину. Згідно ньому, під впливом декількох моделей, спостерігачі рідко копіюють поведінку однієї з них. Частіше вони комбінують характеристики різних моделей, поєднують їх в нові сполучення, які можуть відрізнитись від кожного з вихідних джерел [18].

Емпірична валідізація теорії соціального навчання проводилась А.Бандурою через дослідження агресивної поведінки людини. Остання

розглядалась А.Бандурою як соціальна поведінка, що містить дії, за якими стоять складні навички, що потребують всебічного навчання [50; 338]. Так, щоб здійснити агресивну дію, людина повинна знати, як поводитись зі зброєю, які фізичні рухи або слова призведуть до страждань об'єктів агресії. Оскільки ця інформація не дається людині від народження, вона повинна навчитись агресивній поведінці. Як і в інших випадках, таке навчання відбувається або через спостереження за іншими людьми (вікарне навчання), або через пряме самопідкріплення, тобто через безпосередній власний досвід (пряме навчання). При цьому, як зазначає А.Бандура, вікарне навчання агресії здійснює більш сильний вплив, оскільки такий спосіб засвоєння агресивної поведінки є більш безпечним, ніж метод власних спроб та помилок [50].

Говорячи про впливовість різних моделей, А.Бандура зауважував, що “моделі з більш високим статусом, компетентністю та владою є більш ефективними з точки зору формування у інших аналогічної поведінки, ніж моделі більш низького статусу...” [18, 128]. Проведені дослідження показали, що найбільший вплив в плані навчання агресії здійснюють саме люди (“живі моделі”), які впливають сильніше, ніж телемоделі [344].

Згідно А.Бандури, аналіз феномену агресії потребує врахування трьох моментів: 1) способів засвоєння подібних дій; 2) факторів, що провають їх появу; 3) умов, при яких вони закріплюються. Згідно теорії соціального навчання агресія набувається за допомогою як соціальних (навчання), так і біологічних (гормони, нервова система) факторів. Агресивна поведінка провається впливом шаблонів (збудження, увага), неприпустимим поведінням (нападки, фрустрація), спонукальними мотивами (гроші, захоплення), інструкціями (накази), ексцентричними переконаннями (параноїдальні ідеї). Агресія може регулюватись зовнішніми заохоченнями та покараннями (матеріальні винагороди, неприємні наслідки), вікарним підкріпленням (спостереження за тим, як заохочують та карають інших) та механізмами саморегуляції (гордість, вина) [50].

Як можна побачити, агресія розглядається А.Бандурою як форма поведінки, в природі якої відіграють роль як біологічні, особистісні, так і соціальні фактори, але останні – в більшій мірі. Як писав з цього приводу А.Бандура: “Люди мають нейропсихологічні механізми, що забезпечують можливість агресивної поведінки, але активація цих механізмів залежить від відповідної стимуляції і контролюється свідомістю. Тому різні форми агресивної поведінки, частота її прояву, ситуації, в яких вона розгортається, а також конкретні об’єкти, обрані для нападу, здебільшого визначаються факторами соціального навчання...” [50, 49]. Загальний механізм дії соціального навчання зображений на в Додатку А.5.

Можна помітити, що окремі концептуальні положення теорії соціального навчання були ще раніше висунені іншими дослідниками. Так, про соціальні коріння девіантної поведінки казав в 20-30-ті рр. ХХ ст. радянський педагог А.Макаренко. Можна також помітити, що теорія А.Бандури, так чи інакше, увібрала в себе положення інших теорій агресії.

Агресія як результат впливу біохімічних факторів. Цей напрямок досліджень агресії є відносно новим і пов’язується з розвитком таких наук, як психогенетика, біохімія, психіатрія, нейропсихологія тощо.

Результати сучасних психогенетичних досліджень дозволяють вести мову про те, що генетичний фактор може відігравати доволі значну роль, а деякі фахівці взагалі стверджують, що агресивність обумовлена генетично [8; 27; 175; 177; 264]. Але, при цьому багато спеціалістів роблять обмовку – те, як спрацює схильність до агресивної поведінки, залежить від соціальних факторів.

Інші спеціалісти зосередили свою увагу на гормональних факторах агресії. В ряді досліджень була виявлена певна кореляція між рівнем чоловічого статевого гормону тестостерону і агресивною поведінкою [50; 361]. Цим, зокрема, можна пояснити той факт, що майже 90% актів насильства здійснюють саме чоловіки, і, як правило, молодого віку (коли рівень тестостерону підвищений) [175]. Але, і в цьому випадку багато

спеціалістів роблять обмовку – гормони можуть впливати на особистісні характеристики, які вже, в свою чергу, призводять до агресії.

Частина дослідників пов'язує агресію з особливостями ЦНС людини, і, зокрема, з певними відділами головного мозку. Так, Д.Зільман розробив теорію в якій головним фактором агресії є стан збудження, що призводить до дезінтеграції когнітивних процесів та втрати самоконтролю [50]. Нейропсихологічні дослідження свідчать, що при поразенні лобних відділів головного мозку (на базальному рівні), у людини спостерігаються підвищена збуджуваність, запальність, невтриманість, розгальмованість, тобто ті симптоми, що сприяють агресивній поведінці [311].

До цієї групи теорій, вірогідно, треба віднести і деякі медико-психіатричні концепції, в яких, агресія та агресивність обумовлюються певними нервово-психічними розладами [143; 184; 205; 210; 211; 281; 315; 364]. Але результати ряду досліджень свідчать, що ці розлади виступають скоріше не як причини, а як передумови агресивної поведінки. Так, проведені кримінологічні та патопсихологічні дослідження дозволяють стверджувати, що агресивність не є обов'язковим атрибутом психологічної патології особистості злочинців [13; 313].

Еклектичні підходи. Розглянувши основні теоретичні підходи до етіології агресивної поведінки слід відмітити, що в сучасних умовах все більш поширюється тенденція до еклектичного поєднання різних підходів та врахування різних факторів агресії. Все більше дослідників вважають, що різні підходи повинні не заперечувати, а доповнювати один одного.

Так, відомий американський психолог А.Маслоу вказував на необхідність відмовитись від спрощеного протиставлення різних факторів агресії. Агресія, на його думку, має багато джерел – культура, середовище, навчання, біологічні фактори, незадоволення базових потреб тощо [201]. Його співвітчизник Л.Берковіц також акцентує увагу на тому, що не існує єдиного джерела агресивних схильностей людини [27]. Російський дослідник А.Реан вважає, що у випадку агресивних дій неагресивної

особистості в основі, скоріше всього, будуть ситуативні (соціальні) фактори, а у випадку агресивних дій агресивної особистості – примат буде належати особистісним факторам [252].

Українська дослідниця Н.Алікіна зауважує, що кожний випадок агресії слід розглядати в рамках соціально-економічного, соціокультурного, мікросоціального, вікового та індивідуально-психологічного контексту подій [6]. А згідно Е.Іл'їну, агресивна поведінка викликається не лише комплексом різних зовнішніх та внутрішніх факторів, а їх системою, яка реалізується в процесі формування мотиву (мотивації) і дозволяє об'єднати різні теорії агресивної поведінки в єдину концепцію, що враховує роль і зовнішніх, і внутрішніх факторів [131].

Наприкінці аналізу різних теоретико-методологічних підходів, ми вважаємо за доцільне навести постулати так званої Севільської декларації “Заява про насильство” (1987), яку підписали провідні західні дослідники. Ця Заява, з одного боку, торкається питання природи людської агресії в цілому, а з іншого, ілюструє актуальність обраної теми дослідження. Отже, п'ять постулатів вказаного документу проголошують наступне:

- невірним з наукової точки зору є твердження про те, що люди успадкували тенденцію до війн від своїх тваринних пращурів; війна – це суцільно людський феномен;
- невірним ... є твердження про те, що війна або будь-яка інша насильницька поведінка генетично запрограмовані в людській природі; гени самі по собі не визначають поведінки людини, їх потенціал актуалізується лише при взаємодії з екологічним та соціальним середовищем;
- невірним ... є твердження про те, що в процесі еволюції людини відбувався відбір індивідів з агресивною поведінкою на противагу видам з іншими типами поведінки;
- невірним ... є твердження про те, що люди мають “розум, орієнтований на насильство”; хоча люди і мають нервовий апарат,

який дозволяє здійснювати насильницькі дії, характер цих дій визначається тим, як люди соціалізовані і чому навчені;

- невірним ... є твердження про те, що війна породжується інстинктом або певним єдиним мотивом; сучасна війна визначається когнітивними факторами [122, 18-20].

1.3. Феномен молодіжної агресії: особливості прояву та соціально-психологічні фактори

Психологічні особливості молоді. Молодь, як окрема соціально-вікова група, має певну специфіку своєї поведінки. Відповідно, особливості агресивної поведінки підлітків та юнаків обумовлюються комплексом певних вікових особливостей. Дослідниками виділяються такі особливості підліткового та юнацького віків (Л.Божович, М.Кле, І.Кон, А.Лічко, Ф.Райс, Д.Фельдштейн та ін.) [40;148;151;184;247;249;279;348]:

- *психофізіологічні*: починаючи з підліткового віку проходить гормональна та фізіологічна “перебудова” організму; в крові різко підвищується рівень статевих гормонів, що, в свою чергу, обумовлює зміни в процесах центральної нервової системи людини (домінування процесів збудження над гальмуванням, підвищена реактивність і т.ін.);

- *психологічні*: почуття “дорослості”; поява акцентуацій характеру; певний егоцентризм мислення; прояв амбівалентних тенденцій (активність-пасивність, ідеалізм-цинізм, чуттєвість-байдужість і т.п.); схильність до ризикованих рішень, експериментів; орієнтація, головним чином, на теперішній час;

- *соціально-психологічні*: прояв реакцій групування з однолітками, часте наслідування один одному, утворення власної субкультури, конформність по відношенню до однолітків (в юнацькому віці менше, ніж в підлітковому), реакція емансипації по відношенню до батьків та інших

дорослих, відносно низький рівень соціального інтелекту (життєвого досвіду), не до кінця сформовані самосвідомість та “Я-концепція”; маргінальний (проміжний) статус індивіда в цьому віці; пошук меж дозволеного через девіантні (в тому числі агресивні) вчинки і т.ін.

Серед особливостей сучасних підлітків також слід зазначити диспропорцію між соціальним та психофізіологічним розвитком. Якщо, наприклад, під час Великої Вітчизняної війни перше переважало над другим (в результаті активного раннього залучення молоді до суспільно-корисної праці), то сьогодні можна спостерігати іншу ситуацію. Результатом акселерації стає більш раннє психофізіологічне дозрівання, що підтверджується результатами багатьох досліджень, проведених як західними, так і вітчизняними фахівцями [80; 148].

Особливості молодіжної агресії. Проаналізуємо, як вищезазначені особливості підліткового та юнацького віків накладають свій відбиток на агресивну поведінку молоді. Так, І.Горькова виділяє наступні особливості підліткової агресії: висока афективна зарядженість поведінкових реакцій, імпульсивний характер реагування на ситуацію фрустрації, короткочасність реакцій з критичним виходом, низький рівень стимуляції, недиференційований напрям реагування, високий рівень готовності до агресії [68].

Вітчизняна дослідниця В.Іванова вважає, що агресивна поведінка підлітків постає як спосіб: задоволення потреби в спілкуванні, самовираження та самоствердження, відреагування на неблагополучну обстановку в сім'ї і на жорстоке ставлення з боку батьків, досягнення значущої мети [133]. Російський дослідник В.Знаков, аналізуючи підліткову агресію, виділяє три основні функції (і, відповідно, типи) агресивної поведінки в цьому віці: агресія, як засіб самоствердження; захисна агресія (як засіб відстоювання свого “Я” в ситуаціях конфлікту) та інструментальна агресія [127].

Згідно В.Кириченко, певне підвищення рівня агресивності може

відбуватися вже на початку молодшого підліткового віку, і є захисною реакцією дитини в процесі адаптації до умов середньої школи [144].

В дослідженні російського дослідника С.Журавльова були виявлені причини, якими сучасні підлітки пояснюють насильницькі дії інших людей (тобто феномен каузальної атрибуції). Серед основних причин були названі наступні: наркотична залежність (58% опитаних), стан алкогольного сп'яніння (57%), корисні мотиви агресора (47%), намагання досягти влади над іншими людьми (42%), насильство як відповідь на насильство (самозахист) (30%) [114].

Говорячи про особливості агресивної (в т.ч. делінквентної) поведінки підлітків, майже всі дослідники відмічають таку особливість, як домінування групових форм її прояву. Так, за різними даними, 50-60% злочинів неповнолітніх в Україні скоюються групою [9; 124].

Деякі дослідники зазначають, що агресія молоді носить, в більшості випадків, ворожий, а не інструментальний характер, тобто є самоціллю. Цікавою в цьому плані є точка зору Н.Алікіної, згідно якої, в свідомості неповнолітніх емоційний (ворожий) та інструментальний типи агресії не розрізняються, а зливаються в одну дію. Дорослі же люди на суб'єктивному рівні можуть чітко диференціювати ці типи поведінки [5].

Дослідження по вивченню поширення різних типів агресії серед підлітків були проведені російським фахівцем Л.Семенюком. Згідно ньому, з віком у підлітків зростає частота проявів всіх форм агресії (фізичної, непрямой, вербальної і т.ін.) [269]. Динаміка форм агресивної поведінки в підлітковому віці відображена в таблиці 1.2.

Таблиця 1.2.

Прояв форм агресії у підлітків 10 - 15 років [269]

№	Вікова група	Форми агресії (%)			
		Фізична	Непряма	Вербальна	Негативізм
1	10-11 років	49	32	44	45
2	12-13 років	56	48	51	64
3	14-15 років	61	51	72	65

Згідно російському досліднику А.Реану, високі показники спонтанної агресії мають 53% сучасних старшокласників (низькі – лише 9%), високу реактивну агресію (в якості типової поведінкової реакції) – 47% (низьку – лише 4%), високий рівень роздратованості – 56% (низький – 4%) [253].

Вітчизняний дослідник Д.Неміровський також відмічає, що з віком готовність молоді до прояву фізичної агресії зростає, що, певною мірою співпадає з результатами Л.Семенюка. Згідно Д.Неміровському, в віці до 14 років готових побити іншу людину було 22,1%, в віці 14-15 років - 58,1%, в віці 16-18 років - 75,2% [219]. Причини високої готовності молоді до застосування фізичної агресії Д.Неміровський вбачає в наступних моментах: по-перше, - це самий простий спосіб ствердження та вирішення проблемної ситуації; по-друге, вона не завжди веде до покарання в кримінальному порядку; по-третє, вона, як правило, не потребує наявності підручних засобів [219]. Про поширення фізичної агресії серед 16-річних підлітків-девіантів (чоловічої статі) говорять і інші дослідники [272].

Поряд з тим, в ряді досліджень були отримані результати, які дещо заперечують вищенаведені тенденції. Так, деякі західні фахівці говорять про тенденцію поступового зниження рівня фізичної агресії у більшості підлітків чоловічої статі (з 12 до 15 років) [368]. Згідно вітчизняному досліднику М.Яремчуку, найвищих показників рівень фізичної агресії підлітків сягає в 14-15 років, після чого він знижується; при цьому показники вербальної та побічної агресії підвищуються [337]. Цікаво, що в іншому своєму дослідженні М.Яремчук говорить про тенденцію, згідно якої, з віком загальна агресивність хлопчиків зростає, а у дівчат залишається на тому ж рівні [336]. Російській дослідник В.Журавльов, досліджуючи 14-16-літніх підлітків, встановив факт поширення саме вербальної агресії в цьому віці (з яким зіштовхувались 74% його респондентів), а не фізичної (приблизно 30%) [114]. В дослідженні вітчизняного фахівця Г.Гайдукевича була виявлена тенденція постійного зростання вербальної та непрямой агресії у курсантів військового училища

(тобто в юнацькому віці) [58]. Таким чином, можна вести мову про те, що в процесі соціалізації особистості агресія набуває таких форм, які в меншій мірі засуджуються суспільством.

Результати соціологічного дослідження, проведеного російським дослідником В.Поповим серед молоді показують, що респонденти “старшого” молодіжного віку (від 22 років) частіше виступали у ролі потерпілих від насильства, і навпаки, респонденти більш молодшого віку (до 18 років) частіше були в ролі “агресора” [240]. Таким чином, підтверджується актуальність проблеми вивчення агресивної поведінки у осіб саме підліткового та “молодшого” юнацького віку.

Проаналізуємо також вікові особливості кримінальної мотивації молоді. Так, ще в 1960-70-х рр. радянськими дослідниками було виявлено, що в структурі мотивації кримінально-насильницьких злочинів молоді перші місця займають "безмотивність" (невміння людини чітко визначити причину свого злочину), а також мотив помсти як реакції на провокацію іншої людини. Значну роль також відіграють мотиви впливу друзів, підняття авторитету [129].

Було виявлено, що у підлітків 14-16 років існує дві основні форми кримінальної мотивації – корисна (більш 50% випадків) та насильницько-егоїстична (біля 40%); у підлітків 16-17 років кримінальна мотивація стає більш широкою (з’являються інші мотиви – здобуття грошей і т.п.); в 18-24 роки кримінальна мотивація починає в більшій мірі визначатись не ситуативними, а особистісними факторами [161].

Російський дослідник В.Васильєв, аналізуючи насильницькі злочини неповнолітніх, робить особливий акцент на так званих “швидкоплиних” злочинах, які відбулись начебто спонтанно, за рахунок неусвідомлених мотивів (ними можуть виступати як сама психологічна структура особистості, так і намагання подолати різні комплекси неповноцінності, відсрочені реакції на певний травматичний досвід і т.п.). Він же зазначає, що специфічною особливістю насильницьких злочинів неповнолітніх є їх

різко неадекватна реакція на дії, які провокують злочин [52].

Соціально-психологічні фактори агресії молоді. Відповідно до існуючих концепцій етіології агресії можна виділити декілька факторів агресивної поведінки сучасної молоді.

Виховання в офіційних інститутах соціалізації. Першим інститутом соціалізації людини, як відомо, виступає *сім'я*, тому цілком природно почати аналіз соціально-психологічних факторів агресії з неї.

Багато дослідників вказують на те, що така характеристика сім'ї, як її “повнота” впливає на становлення агресивної поведінки у дітей та молоді. Це підтверджується результатами багатьох досліджень, згідно яких, велика частка осіб з девіантною поведінкою зростала саме в “неповних” сім'ях [27; 50; 52; 78; 85; 235; 249]. Є дані про те, що при багатьох диктаторських режимах, майбутніх катів вербували з колишніх вихованців сирітських притулків [310]. Вітчизняна дослідниця В.Тюріна вважає, що одна з причин розвитку жорстокості у підлітків чоловічої статі з неповних сімей - відсутність у сім'ї зразка чоловічої поведінки, внаслідок чого вони не можуть розрізнити чоловічу та псевдочоловічу (агресивну) поведінку [293]. Однак, існує думка, що стереотип про підвищену делінквентність дітей з неповних сімей – це лише результат соціальних очікувань відносно “девіантності” сімей цього типу. Так, за результатами інших досліджень, хлопчики, які мають батька, навпаки, проявляють більше агресивності, ніж ті, що виростили без батька [306]. Вірогідно, що в кожному окремому випадку спрацьовує свій специфічний механізм розвитку агресії.

Кількість дітей в родині також може побічно впливати на становлення дитячої агресії, оскільки наявність братів та сестер дає можливість “відпрацювати” навички агресивної поведінки ще в ранньому дитинстві.

Однак, як відзначають фахівці, психологічна атмосфера сім'ї (тобто внутрішньосімейні відносини) виступає більш важливим фактором девіантної та делінквентної поведінки молоді, ніж сімейна структура [249]. В цьому ракурсі вимальовується три варіанти таких відносин: а) “батько –

мати”; б) “батьки – діти”; в) “брати – сестри”.

В багатьох дослідженнях були отримані дані про те, що в сім'ях агресивних дітей є поширеним агресивний стиль поведінки між батьками. Так, згідно дослідженням Льюїс, 79% жорстоких дітей були свідками жорстокості та насильства між своїми батьками (серед неагресивних дітей - 23%) [206]. Таким чином, спостереження насильства в сім'ї здійснює достатньо сильний вплив на дитину, яка схильна свідомо чи підсвідомо моделювати поведінку своїх батьків. А факт поширення подружнього насильства в нашому суспільстві не викликає сумнівів [101; 136; 176].

Але, мабуть, найбільш значущим фактором соціалізації агресії виступають відносини типу “батьки – діти”. Так, ряд дослідників виявили взаємозв'язок між типом відношення матері до малюка в ранньому дитинстві, та проявом дитиною агресивної поведінки пізніше. Деякі дослідники відмічали, що при затримці (або відсутності) реакції матері на плач малюка формується така базова риса особистості, як тривожність (Е.Еріксон). А згідно точки зору ряду фахівців, саме тривожність стає передумовою агресивної поведінки. Так, ще в 1936 р. А.Фрейд описала механізм ідентифікації з агресором, як засіб подолання дитиною своїх тривог та страхів [297]. Американські дослідники А.Бандура та Р.Уолтерс взагалі вважають, що руйнування відносин залежності дитини (підлітка) від батьків є головним фактором агресивної поведінки перших [20].

Згідно дослідженням, проведених Р.Сірсом, Е.Макобі та Х.Левіним, головними моментами в соціалізації агресії виступають два фактори: поблажливість батьків (ступінь готовності прощати асоціальні вчинки дитини) та суворість покарання батьками агресивної поведінки дитини [306]. В результаті емпіричних досліджень було виділено 4 групи батьків з різними типами виховання (кожний фактор може мати високий та низький рівень). Було виявлено, що найбільший відсоток агресивних дітей був в тих сім'ях, де високий рівень поблажливості батьків поєднувався з високою схильністю до покарань [159; 306].

Вищенаведені тенденції були пізніше підтверджені та уточнені в дослідженні А.Бандури та Р.Уолтерса. Ними, зокрема, було виявлено, що матері агресивних підлітків більш поблажливо відносяться до проявів агресії до себе з боку своїх дітей, а батьки - навпаки; батьки агресивних дітей побічно провокували їх до проявів агресії поза своїм домом, але іноді суворо карали їх за це. Ця непослідовність, суперечливість у вихованні, згідно А.Бандурі та Р.Уолтерсу, є одним з найважливіших факторів формування асоціальних орієнтацій у підлітків. В цілому ж, батьки неагресивних підлітків були більш вимогливими, ніж батьки агресивних. Щодо застосування методів виховання були виявлені наступні тенденції: батьки агресивних і неагресивних підлітків майже не відрізнялись в плані використання методів заохочення; достовірною була різниця по використанню методів покарання (батьки першої групи частіше застосовували фізичні покарання, обмеження певних привілеїв, відмову в любові, посмішки і т.ін.); батьки неагресивних підлітків частіше використовували метод переконання [20].

Аналіз цих та ряду інших результатів дозволяє дійти висновку, що формування агресивної поведінки дітей та підлітків в сім'ї відбувається наступними шляхами:

1. Батьки прямо заохочують агресію в своїх дітях. Це особливо актуально відносно виховання хлопців, яких деякі батьки намагаються “навчити постояти в житті за себе”. Так, вітчизняна дослідниця О.Бовть вважає, що в сучасних умовах більшість батьків свідомо віддає перевагу вихованню агресивних дітей, щоб вони змогли постояти за себе в майбутньому [36].

2. Батьки сприяють агресивній поведінці дітей через відсутність контролю, чітких вимог (тобто виховання як такого), або через непослідовність у виховних впливах.

3. Батьки провокують агресію дітей покараннями. Відомо, що в виховному плані, покарання (особливо фізичні) часто призводять до

негативних наслідків. По-перше, батьки, які використовують покарання, самі можуть стати певним прикладом агресивної поведінки для дітей. По-друге, діти, яких часто карають, будуть намагатися уникати батьків або чинити їм опір. По-третє, покарання збуджують дитину і вона може забути причину, що породила подібні дії батьків. На кінець покарання змушує лише приховувати зовнішні прояви небажаної поведінки, але часто не усуває їх причини. Зазначимо, що не всі покарання здійснюють такий вплив. Мова йдеться, насамперед, про часті та неадекватні покарання.

Силу та тривалість деструктивного впливу неадекватних покарань (особливо фізичних) яскраво ілюструють результати лонгитюдного дослідження, яке проводилось в США Л.Іроном та Р.Хьюсманом протягом 22 років. Серед іншого, дослідниками була виявлена позитивна кореляція між суворістю покарань, що застосовувались до 8-річних дітей, та їх агресивністю в 30 років, а також жорстокими методами виховання власних дітей [50; 356]. Виявлена тенденція неодноразово підтверджувались багатьма іншими дослідженнями [206; 241; 249; 354; 370]. Є дані про те, що найбільш деструктивний вплив на дитину справляє, передусім, насильство з боку матері [69]. В той же час, існують результати досліджень, в яких кореляція між агресивною поведінкою матерів в дитячому віці та їх дітей в шкільному віці мала незначний та недостименний рівень [345].

Західний дослідник Д.Олуейз створив модель становлення агресивної поведінки, в якій враховувались як вплив дитини на поведінку батьків, так і навпаки (дивись Додаток А.6.). Його модель фактично підтверджувала висновки Р.Сірса та його колег про ведучу роль таких факторів в вихованні, як поблажливість та використання суворих покарань. Г.Патерсон розробив іншу модель взаємозв'язку стилю виховання та агресивної поведінки дітей (дивись Додаток А.7), згідно якої головним джерелом агресії є незрілі методи регулювання дисципліни з боку батьків (непослідовний стиль виховання), що, в свою чергу, готує підґрунтя для

засвоєння дитиною силових методів відстоювання своїх інтересів [50]. В цілому слід зазначити, що проблема деформованих відносин між підлітками та їх батьками є досить актуальною як для нашого, так і для західних суспільств [4; 27; 112; 149; 261; 326].

Продовжуючи аналіз сімейного впливу на становлення агресивної поведінки молоді, необхідно торкнутись відносини між сіблінгами (братами та сестрами). Деякі дослідники вважають, що насильство у відносинах між дітьми в одній сім'ї здійснює більший вплив, ніж всі інші типи сімейних відносин. Результати ряду досліджень дійсно дають змогу прогнозувати агресивну поведінку людей, в залежності від наявності агресивних стосунків у відношеннях між братами (сестрами) [27; 50].

Ступінь “алкоголізації” сім'ї теж суттєво впливає на агресію її членів, в тому числі дітей. Проблема зв'язку “алкоголізація батьків – делінквентна поведінка дітей” докладно вивчалась у вітчизняній науці, і практично в усіх дослідженнях цей зв'язок знаходив своє підтвердження [23; 282; 290]. Так, згідно дослідженням А.Горькової у 84% делінквентних підлітків відмічалась алкоголізація в сім'ї, причому більше значення мала алкоголізація матері (45%) [68]. Слід додати, що алкоголізація батьків виступає в якості передумови дитячої та молодіжної агресії.

Всі вищенаведені моменти знайшли підтвердження в дослідженні А.Стаценка. Отримані ним результати свідчать, що агресивні підлітки достименно відрізняються від своїх неагресивних однолітків за такими факторами, як зловживання алкоголем в сім'ї, кримінальна поведінка в сім'ї, хронічні конфлікти між батьками та підлітками, часті скандали та бійки в сім'ї, наявність мачухи або вітчима, гіперпротекція як стиль виховання, часті фізичні покарання та несправедливий характер покарань [282].

Наступним після сім'ї інститутом соціалізації індивіда стає *система освіти*, тобто школа. Згідно існуючим раніше у вітчизняній педагогіці поглядам, прояви агресії в школі пояснювались, в основному, недоліками у

сімейному вихованні. Вважалося, що агресія привноситься в школу з зовні, що сама школа не може бути джерелом насильства. Лише в кінці 80-х - початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилися перші публікації, в яких вказувалося на те, що існуюча вітчизняна система освіти приховує в собі певний потенціал насильства. Так, проведені на початку 1990-х рр. соціологічні дослідження серед підлітків, виявили, що більшість респондентів так чи інакше відчують на собі жорстокість вчителів [118]. Дослідження вітчизняних фахівців серед вчителів шкіл, виявили, що в мові останніх іноді трапляються нецензурні слова і вирази, при цьому в 90% випадків вони вживаються у спілкуванні з важковиховуваними дітьми [323; 324]. Дослідження, проведені в 90-х рр. російськими дослідниками виявили наявність агресивності, як наслідку професійної деформації у вчителів середніх шкіл та вихователів дитячих садків [171; 172; 260; 275]. Є дані про те, що “педагогічна” агресія більше притаманна саме педагогам-жінкам [330]. Зрозуміло, що все це відображається на тих, кого ці люди вчать або виховують.

Як зазначають російські дослідники М.Іовчук та А.Северний, існує декілька джерел психологічного насильства, яке здійснює вчитель на учнів. До них відносяться як об'єктивні причини (існуюча багато років уніфікаційна система навчання, традиційне патерналістське ставлення вчителя до учня та ін.), так і суб'єктивні (незнання певною частиною вчителів основ дитячої та підліткової психології) [132].

Окрім агресії типу “педагог – учень”, слід також вказати на проблему агресії типу “учень – учень”. В багатьох джерелах вказується на те, що вчителі в сучасних умовах не в змозі контролювати шкільне життя крім як на уроках, та в коридорах під час перерв. Таким чином, як відмічають деякі фахівці, в сучасній школі існують потенційні можливості для зловживань старших та більш сильних учнів над меншими та слабкішими [179; 249]. В цілому ж, проблема “шкільного насильства” виступає досить актуальною не лише по відношенню до вітчизняної системи освіти. Повідомлення про

криваві бійки, розстріли учнів та вчителів зі зброї в західних школах, які іноді зустрічаються в ЗМІ, яскраво це ілюструють.

Світова історія, нажаль, знає випадки, коли виховання агресивності серед молоді виступало однією з головних цілей системи державної освіти та виховання. Яскравим прикладом була організація “Гітлерюгенд” (“Гітлерівська молодь”), що діяла в фашистській Німеччині в 30-40-х рр. ХХ ст., і членство в якій було обов’язковим для всіх підлітків країни. Одним з методів виховання “твердості духу” (а фактично, жорстокості) був наступний. Кожному підлітку, який прибував на підготовку в табори “Гітлерюгенда”, доручалося піклуватись за кроликом (харчувати його і т.ін.). Після закінчення підготовки кожний підліток був повинен власноручно вбити тварину, за якою він піклувався весь цей час [202].

Після закінчення школи, певна частина юнаків опиняється в *армії*. Тут, в ряді випадків, вони вимушені зіштовхнутися з явищем внутріармійського насильства, яке офіційно визначається як "позастатутні відносини", а неофіційно - "дідовщина". Російський дослідник І.Башкатов визначає “дідовщину” як систему відносин до “новочків”, яка визначає процедуру їх входження до групи, одержання в ній певного статусу, права та обов’язки внутрішньогрупового життя [22]. Інший російський дослідник М.Марченко зауважує, що “дідовщина” виступає формою соціального контролю та інститутом соціалізації передусім в “закритих” колективах, до яких відносяться і військові підрозділи [199]. Відомо, що явище позастатутних відносин існувало ще в регулярних арміях XVIII – XIX ст., зокрема в російській (так званий “цук”) [199], але саме в радянській та пострадянських арміях “дідовщина” набула особливо жорстокого характеру (побої та приниження “молодих”, грошово-речові побори тощо).

Аналізуючи причини “дідовщини” в армії, Ю.Антонян виділяє як загальні фактори, що діють в усьому суспільстві взагалі, так і специфічні, притаманні лише військовим структурам. До перших можна віднести суспільну деморалізацію, загальний ріст злочинності, політичних та

національних конфліктів, економічну кризу і т.ін. Але крім вказаних причин, насильство в армії обумовлюється існуючою соціально-психологічною структурою серед солдатів та ієрархією ролей в ній. Мова йдеться про існування неофіційних груп у військових колективах, та їх взаєностосунки одна з одною [12]. Як відмічають дослідники "дідовщини", з моменту появи в армії та до демобілізації, молода людина проходить декілька неофіційних ступенів (статусів), наприклад "дух", "молодий", "черпак", "дід", "дембель" (в різних родах військ – свої назви) [88; 207; 331]. Досягнення кожного нового статусу додає бійцю певних неофіційних переваг (карати та контролювати інших і т.ін.), а головне - дає можливість виплеснути накопичені негативні емоції. Методи, якими його "виховували" "діди", він потім застосовує до інших, діючи за принципом "я терпів - і він стерпить". В результаті неофіційний авторитет людини у військовому колективі стає залежним від її здатності пригнічувати інших. Результати дослідження, проведеного в 1995 р. Чернігівським Обласним Центром соціальних служб для молоді серед призовників та військовослужбовців регіону, підтверджують це. Так, на запитання "Чим завойовують авторитет у військовому колективі?" 38% солдат відповіли "силою кулаків" (17% - серед призовників) [88; 104].

Російський дослідник І.Образцов відмічає, що позастатутні відносини в армії можуть мати декілька форм прояву: власне "дідовщина" (неформальний поділ солдат за строком служби), "земляцтво" (за національною та регіональною приналежністю), "культ сили" (за певними індивідуальними якостями – фізична сила і т.п.) та інші, причому домінуючими формами в сучасній армії виступають саме перші дві [223].

Результати дослідження, проведеного В.Заворотним, свідчать, що позастатутні відносини виступають головним фактором психічних розладів серед військовослужбовців (у 56% випадків). Складовими таких відносин виступають фізичні знущання (43%), психологічний пресінг (5%), психологічна ізоляція (5%) та здирство (3%) [116].

Вплив групи однолітків. Починаючи з підліткового віку виховний вплив сім'ї та інших офіційних інститутів соціалізації починає знижуватись, в той час як на перший план виходить вплив групи однолітків. Кримінальна статистика свідчить, що основна частина всіх злочинів, зокрема насильницьких, скоєних молоддю, носить груповий характер. Так, доля групових злочинів неповнолітніх в різні роки вітчизняної історії була в 1,5 – 5 разів вище аналогічного показника “дорослої” злочинності [109]. Таким чином, дослідження молодіжної агресії неможливо без вивчення феномену молодіжних угруповань та субкультур. Останні вже довгий час знаходяться в центрі уваги зарубіжної соціології та соціальної психології, причому часто розглядаються, як головний інститут соціалізації молоді в цілому, так і соціалізації агресивної поведінки молоді зокрема [162; 346]. В радянській науці докладне вивчення цих феноменів почалось лише з другої половини 1980-х рр. після початку масової появи в СРСР стійких неформальних молодіжних асоціальних та кримінальних угруповань.

Оскільки угруповання підлітків та юнаків носять переважно неформальний характер, в науковій літературі використовується термін “неформальні молодіжні об'єднання” (НМО). Фахівцями виділяються декілька типів НМО. Одна з найбільш поширених типологій поділяє останні на просоціальні, асоціальні та антисоціальні [212]. Російський дослідник І.Сундієв пропонує розрізняти НМО за типом їх самодіяльності, і виділяє групи з агресивним, епатажним, альтернативним та соціальним типом самодіяльності [284]. Враховуючи тему даного дослідження, основну увагу буде звернено на НМО з агресивною самодіяльністю. Згідно І.Сундієву, такі угруповання базуються на культурі сили та протиставленні себе іншим групам за принципом “ми – вони”. В таких групах діють норми типу: “я та моя група – найкращі; хто в цьому сумнівається – ворог”, “якщо є можливість продемонструвати силу – не втрачай її”, “в зіткненні з “чужаками” повинні брати участь всі члени групи” [284].

Яскравим прикладом феномену “агресивних” НМО з вітчизняної історії є так званий “Казанський феномен” – стійкі угруповання підлітків та молоді (вік 12-25 років), які формувались за територіальним принципом (певний район міста, квартал, декілька будинків і т.ін.) [218]. Особливістю поведінки цих угруповань була висока схильність до групових насильницьких дій. Бійки між ними мали дуже жорстокий характер, майже завжди в них застосовувалась холодна та інша зброя, та не було обмежень в нанесенні ушкоджень (не “до першої крові”, а “поки не залишиться лежати”, або до загибелі). Слід зазначити, що сама наявність асоціальних молодіжних угруповань не є чимось новим в історії. Так, в середині 1920-х рр. під час “вибуху” хуліганства в СРСР (як наслідку масової безпритульності молоді після Громадянської війни), в країні з’явилося безліч молодіжних хуліганських угруповань [255]. Але саме в другій половині ХХ ст. їх діяльність набула особливо агресивного характеру. Так, за даними фахівців, якщо раніше в міжгрупових сутичках підлітків та молоді використовувались, головним чином, кулаки, то в 1983 – 1984 рр. – палки, металева арматура, кастети, а з другої половини 1980-х рр. в хід пішли холодна та вогнепальна зброя [16].

Проведені вітчизняними фахівцями дослідження дають змогу виділити основні ознаки таких угруповань, до яких відносяться: ієрархічне підпорядкування “молодших” підлітків старшим; ускладнений вихід із групи; регулярні зустрічі членів групи в умовлених місцях (“сходи”, “збори”); наявність певної територіальної (за дворами, вулицями) та функціональної (“бійці”, “охорона”) структури; вживання заходів для конспірації; забезпечення себе коштами для різних цілей (виплата штрафів, підкуп потерпілих та свідків, “на в’язницю”); носіння певного одягу, зачісок, використання певного жаргону для ідентифікації “свій – чужий”; наявність холодної та вогнепальної зброї, яка використовується в бійках; лідери угруповань можуть вступати в переговори між собою для вирішення певних спірних питань; наявність певного “кодексу”, який

регулює поведінку в середині угруповання, а також з членами інших угруповань та правоохоронних органів [16; 22; 135; 140; 236].

Слід додати, що вищевказані особливості притаманні асоціальним молодіжним угрупованням і в західних країнах [348]. Ряд дослідників вказували на те, що в НМО поширення набуває феномен авторитарного мислення та перевага людей з авторитарним типом особистості [163; 248]. Часто в таких групах виникає вороже сприйняття інших угруповань, що відбувається завдяки механізму фільтрації інформації (“відсів” позитивної інформації про “чужих”) та проекції власної ворожості на інших [248]. Американський соціолог Л.Яблонський висунув припущення, що молодіжні делінквентні угруповання слід розглядати як “шайки” або “банди” (англ. – gang), тобто проміжний тип групи, в яких немає жорсткого членства, чіткої структури, та постійного лідера [334].

Історія знає випадки, коли подібні “агресивні” угруповання мали і офіційний характер. Яскравим прикладом може бути рух “хунвейбінів” (“червоних охоронників”) під час “Культурної революції” в Китаї 1966-1969 рр. Сформовані зі студентів та учнів – дітей робітників та селян, загони “хунвейбінів” вчиняли масові вбивства та погроми політичних супротивників режиму Мао, та просто інтелігенції країни. Один зі свідків тих подій так описував їх поведінку: “Хунвейбіни були готові вбивати, пригнічувати та ображати тих, кого вони не вважали людьми...Люди похилого віку уникали з’являтися на вулицях...Можуть зупинити, можуть оточити, допитувати...- і кожен раз – великі можливості для образ та побоїв, було б бажання, а бажання було забагато...” [111, 210-211].

З наведених прикладів можна побачити який потенціал агресії може приховувати в собі група, в тому числі молодіжна. Ідея про взаємозв’язок феноменів агресії та групи (натовпу) зустрічається в творчості ряду відомих філософів та науковців XIX – XX ст., зокрема Г.Лебона, З.Фрейда, С.Московічі, В.Бехтерева, Е.Канетті, Х.Ортега-і-Гассета та інших [29; 180; 137; 138; 213; 227; 298]. В англomовній літературі для визначення групової

агресії навіть використовується спеціальний термін - "mobbing" (від англ. mob - натовп). А деякі дослідники виділяють окремий тип соціальної групи – “агресивний натовп” [226; 258].

В соціальній психології виділені та описані певні механізми впливу, які не просто діють на особистість в групі, підвищують її здатність до актів насильства. Серед них можна виділити соціальну фасилітацію, конформність, “зсув ризику”, групове мислення та деіндивідуалізацію.

Феномен соціальної фасилітації полягає в посиленні домінантних реакцій в присутності інших [192]. Таким чином, проста присутність інших людей може стимулювати агресивну особистість на агресивні вчинки.

Але, як виявляється, група може впливати і на неагресивних особистостей. Це відбувається завдяки феномену конформізму, який полягає в зміні поведінки при незмінності переконань в результаті реального або уявленого тиску групи. Західними дослідниками виділяються два типи впливу групи на членів: перший (нормативний) пов’язаний з бажанням людини відповідати груповими нормам, щоб бути прийнятим і уникнути відторгнення, а другий (інформаційний) передбачає, що людина діє аналогічно іншим членам групи, оскільки вона не володіє всією інформацією щодо поведінки в даній ситуації і тому звертається до групи, як до джерела такої інформації [126; 153]. Зрозуміло, що в випадках прояву конформної агресії частіше спрацьовує феномен нормативного конформізму.

На членів групи також може впливати феномен “зсуву ризику”, коли в процесі групового прийняття рішення (групової дискусії) погляди та рішення членів групи стають більш ризиковими, радикальними [192].

З феноменами конформізму та “зсуву ризику” тісно пов’язане явище “групового мислення” або “групового духу”, описаного І.Джанісом. Групове мислення можна визначити як стиль мислення людей, які повністю включені до однієї групи, де прагнення до єдності думок важливіше, ніж реалістична оцінка можливих варіантів дій [34; 81; 153].

Сутність феномену деіндивідуалізації полягає у втраті людиною самоусвідомлення і виникає в групових ситуаціях, які забезпечують анонімність і не концентрують увагу на окремому індивіді [192]. Його прояв залежить від таких факторів, як розмір групи, обставини, що забезпечують фізичну анонімність та ряду інших. Феномен призводить до “розсіяння” відповідальності між членами групи. Результати проведених експериментів підтверджують, що зі зростанням кількості людей в якомусь місці, їх почуття відповідальності знижується, а почуття самотності та “анонімності” зростає [64; 209; 317]. Так, дослідження американськими науковцями феномену лінчування виявило позитивну кореляцію між розмірами натовпу лінчувателів та рівнем насильства [14]. Тому не випадковим є класичне виправдовування дітей та підлітків – “Всі так робили...”. При цьому деякі вчені розрізняють феномен деіндивідуалізації (коли людина знає, що порушує соціальні норми, але не боїться робити це) та “розгальмування” (коли людина взагалі не усвідомлює існування цих норм) [50; 362].

В цілому, на даний момент в західній психології існує два основних підходи до феномену групової агресії. Перший пов’язаний з теорією соціального навчання і робить акцент на тому, що наявність агресивних установок в групі знижує рівень особистісного опору агресії, породжує емоційне збудження. Другий підхід - концепція деіндивідуалізації, згідно якої присутність в групі підвищує анонімність індивіда та знижує почуття відповідальності за свої агресивні дії [363]. Загальний механізм взаємозв’язку феноменів групи та агресії наведений у Додатку А.8.

В ході аналізу проблеми “агресія – молодіжна група” безумовно не можна не враховувати специфіку *підліткової та юнацької субкультури*. Останню визначають як культуру певного молодого покоління (підлітків та юнаків), яка включає в себе загальний стиль життя, поведінки, групових норм, цінностей та стереотипів [249; 280].

Розглядаючи феномен молодіжної субкультури, дослідники відмічали

серед її особливостей певну схильність до девіацій, а деякі з них взагалі ведуть мову про молодіжну кримінальну субкультуру [162; 357]. А.Коен аналізуючи причини її виникнення, вбачав їх в конфлікті між поколіннями дорослих та молоді [162]. К.Бютнер вважав, що групова молодіжна культура пов'язана з насильством, оскільки застосування останнього стає своєрідним обрядом ініціації, посвячення себе до світу дорослих [51]. Американський соціолог Т.Селін вважав, що девіація молоді виникає в результаті конфлікту її субкультури з культурними нормами суспільства в цілому [266; 274]. В цілому, Т.Селін та деякі інші дослідники вважали, що девіантна (в тому числі агресивна) поведінка має місце тоді, коли індивід ідентифікує себе з асоціальною субкультурою.

При цьому, однак, виникало питання - чому одні люди засвоюють ці норми, а інші – ні. Американський соціолог Е.Сатерленд намагався пояснити це в своїй теорії “диференціальної асоціації”. Згідно неї, люди навчаються девіантній поведінці, при чому роблять це в процесі безпосереднього спілкування з носіями відповідних норм та цінностей. Таким чином, якщо більшість людей з безпосереднього оточення індивіда відрізняється девіантною поведінкою, існує велика вірогідність, що даний індивід стане себе поводити аналогічно. Е.Сатерленд підкреслював значущість саме неформального спілкування, тобто повсякденні контакти “на вулиці”. Засвоєння зразків девіантної поведінки прямо пов'язується з частотою таких контактів, а також віком індивіда (молодь засвоює девіантні норми з більшою готовністю) [274; 346].

Слід зазначити, що не всі фахівці були згодні з тим, що причини “агресивності” підліткових угруповань слід шукати в самих цих групах. Так, французькі дослідники Робер та Ласкум вважали, що ця агресивність є наслідком реакції суспільства на намагання підлітків відокремитись від світу дорослих. Згідно ним, саме дії суспільства роблять підліткову групу “небезпечною” [148]. Ця точка зору фактично базується на соціологічній теорії стигматизації Г.Беккера, згідно якої, девіантна поведінка членів

одних груп є наслідком того, що інші групи формують відповідне відношення до них шляхом “наліплювання ярликів” (стигматизації) [274; 328].

Аналізуючи продукти сучасної підліткової субкультури, можна зустріти чіткі “відбитки” агресії. Яскравим прикладом з вітчизняної субкультури можуть бути так звані “садистські вірші” – зразки підліткового чорного гумору. Зміст таких “віршиків” торкається, головним чином, міжособистісних відносин в сім’ї:

1. Агресивне відношення батьків до дітей:

*«Мне мама в детстве выколола глазки,
Чтоб я в шкафу варенье не нашел,
Теперь я не смотрю мультфильмы, не читаю сказки,
Зато я нюхаю и слышу хорошо...»*

2. Агресивні відношення між самими дітьми:

*«Маленький мальчик нашел автомат,
Долго у стенки корчился брат...».*

3. Агресивне відношення дітей до батьків:

*«Девочка Света нашла пистолет,
Больше у Светы родителей нет...».*

Цікаво, що аналогічні зразки агресивного чорного гумору зустрічаються в англійській, американській, французькій, німецькій, італійській та інших культурах [48].

Говорячи про феномен молодіжної субкультури неможливо обійти увагою її музичу складову, зокрема рок-музику. Результати ряду досліджень дають підстави вести мову про негативний психофізіологічний вплив рок-музики, яка провокує негативні емоції, знижує мислительну активність та підвищує психомоторну (тобто створюються передумови для прояву агресивної поведінки) [30; 268]. Аналіз текстів пісень 25 рок-груп, проведений російськими дослідниками в 1990-х рр. дозволив їм виділити наступні тенденції: в більшості пісень відсутні будь-які загальнолюдські

цінності, замість них в якості цінностей фігурує сама рок-музика (“металевий рай”, “тяжкий нектар”) або різні види задоволень (алкоголь, наркотики, секс); наявність синдрому “агресивної активності” з елементами протесту, чорного гумору, насильства; негативне емоційне забарвлення більшості пісень, теми песимізму, загибелі, страху, самоти [280].

Слід зазначити, що феномен молодіжної субкультури не можна розглядати як щось єдине. Остання поділяється на декілька течій та напрямків, які описані у відповідній літературі [22; 185; 212; 249; 283; 291; 327]. Зокрема встановлено, що найбільш агресивним потенціалом відрізняються субкультури панків, металістів, рокерів, неонацистів, люберів, сатаністів, та кримінальна субкультура. Елементи агресії можна зустріти навіть в студентській субкультурі. Так, в американських університетах щорічно проводиться так званий “Пекельний тиждень”, під час якого новачки, що вступають до студентських братств, проходять крізь різні жорсткі випробування [317].

Слід особливо відмітити, що останнім часом дуже сильний вплив на молодь здійснює саме кримінальна субкультура, яка має агресивне забарвлення. Феномен делінквентної молодіжної субкультури докладно вивчався американськими соціологами в післявоєнні роки [147; 157; 265; 328]. За результатами їх досліджень можна виділити ряд особливостей цієї субкультури: схильність до немотивованої агресії та вандалізму, проведення часу не планується, імпульсивність здійснення вчинків і т.п. В ході проведених в середині 1990-х рр. російськими психологами психосемантичних досліджень свідомості і структури ціннісних орієнтацій девіантної та делінквентної молоді були виявлені висока значущість таких конструктів, як “помститись”, “стати крутим”, “дратися”, і, навпаки, конструкти типу “чесний”, “добрий” втратили свою цінність [166]. Результати досліджень соціологів також свідчать, що велика частина молоді знайома з нормами кримінальної субкультури, часто використовує

кримінальний жаргон і т.п. [240; 285].

Вірогідно, що одним з факторів поширення подібних субкультур виступає процес урбанізації. Так, згідно Д.Неміровському, вплив компанії однолітків на актуалізацію девіантної поведінки в місті в 1,5 рази сильніший, ніж на селі [219]. Це узгоджується з тим фактом, що ступінь організації міських молодіжних угруповань вище, ніж в приміських районах (як в нашому, так і в західних суспільствах) [348].

Вплив засобів масової комунікації. Засоби масової комунікації (ЗМК), як відомо, є не лише атрибутом сучасного суспільства, його культури, але й досить впливовим інститутом соціалізації. Особливу роль тут відіграє телебачення (ТБ). Так, за деякими підрахунками, в середньостатистичній сім'ї телевізор працює до 7 годин на добу [103]. Переваги ТБ очевидні - наочно-образне, більш емоційне сприйняття інформації здійснює більш сильний вплив на свідомість та поведінку людини.

Особливої актуальності проблема впливу ЗМК на глядачів набуває в контексті зростання та поширення насильства в сучасному суспільстві. Тому, починаючи з 1950-х рр. на Заході почалось систематичне вивчення проблеми впливу телевізійних сцен насильства на поведінку глядачів. Перші аналогічні дослідження в СРСР були проведені ленінградськими психологами на початку 1980-х рр. [267; 268].

В найбільшій мірі проблема “агресивного ТБ” вивчалась соціальними психологами США (А.Бандура, Л.Берковіц, Л.Ірон, А.Сігал, С.Фешбах, Л.Хьюсман та ін.), що пояснюється певною специфікою американського ТБ. Проведені дослідження свідчать, що головними персонажами в американських кінофільмах частіше всього виступають злочинці, в'язні, наймані вбивці, поліцейські – тобто типажі, які передбачають агресивний стиль поведінки [239]. Проведені соціологічні дослідження цілей та мотивів дій кіногероїв західних телефільмів виявили, що на перших місцях знаходяться мотиви задоволення сексуальних потреб (41% фільмів) та агресивних дій (17%) [1; 257]. Так, в 1969 р. 9 з 10 американських

телепередач містили сцени насильства; в 1981 р. їх стало менше, але все ще 2 із 3 [103]; в 1990-х рр. такі сцени містили приблизно 60% американських телепередач та 90% телефільмів [307]. Експерт з питань ТБ О.Ларсен підрахував, що середній 18-річний американський глядач вже має на своєму “рахунку” 1700 годин, проведених перед телевізором, і 15 тисяч актів вбивств, які він міг спостерігати по ньому. Інші дослідники наводять ще більші цифри (20 тисяч актів вбивств та 100 тисяч сцен іншого насильства) [103]. Результати багатьох досліджень, проведених серед підлітків, вказують на те, що фільми з насильницькими сценами (бойовики та інші) складають суттєву частку їх кінорепертуару [93; 103; 257; 287].

Враховуючи виражену орієнтацію сучасного українського суспільства, на західну, в тому числі американську, культуру, можна вважати, що згадана вище проблема в повному обсязі торкається вітчизняної молоді. Слід зазначити, що після скоєння в США терактів у вересні 2001 року, інтерес до проблеми впливу “агресивної” телепродукції одержав нового поштовху. Наслідком цього стали обмеження в показі на американському ТБ деяких телефільмів [289], а у Верховній Раді України розглядалося питання про аналогічні міри у вітчизняному телебаченні.

Говорячи про вплив телевізійних сцен насильства, західні психологи виділяють короточасні (*short-term*) та довгочасні (*long-term*) ефекти [27; 268]. До першого відноситься підвищення психофізіологічного збудження глядачів, і особливих заперечень серед науковців це не викликає. Основні протиріччя стосуються довготривалих ефектів. В цілому, у сучасній соціальній психології існує три основні гіпотези, які пояснюють вплив телевізійних сцен насильства на агресивну поведінку людей [93; 103].

Перша гіпотеза – “*гіпотеза моделі*”, що спирається на теорію А.Бандури. Згідно неї, агресивна поведінка людей є результатом спостереження та копіювання агресивних дій інших, в т.ч. телевізійних персонажів [339]. Таким чином, агресивна поведінка на телеекрані

служить свого роду зразком для “моделювання” реальної поведінки. Так, в лонгитюдному дослідженні Л.Хьюсмана та Л.Ірона була виявлена позитивна кореляція між переглядом “агресивних” телепередач у 8-річному віці та рівнем агресивності у віці 19 та 30 років [27; 50; 351; 356]. Результати багатьох інших досліджень також підтверджували гіпотезу моделі [14; 27; 50; 87; 286; 307; 355]. На основі цих результатів Л.Хьюсман розробив комплексну модель взаємозв'язку між переглядом телепродукції, що містить сцени насильства, та феноменом агресивної поведінки (наведена у Додатку А.9.). Серед іншого, в експериментальних дослідженнях А.Бандури був виявлений цікавий феномен. Діти, які дивились фільм, в якому агресивний персонаж був покараний, виявляли значно меншу агресію, ніж ті діти, які дивились фільм, де той же персонаж отримав винагороду [14]. Дослідження російських фахівців підтверджують - те, що діти думають про агресію, впливає на їх реальну поведінку [106].

Друга гіпотеза – “*гіпотеза каталізатору*”, згідно з якою сцени насильства служать своєрідними стимуляторами збуджуваності та імпульсивної поведінки у їх глядачів (за принципом каталізатору, що прискорює протікання хімічної реакції). Так, згідно Л.Берковітцу, сцени насильства виступають стимуляторами (посилами), що запускають певні когнітивні процеси (збуджують агресивні думки, ідеї, спомини), які вже, в свою чергу, призводять до агресивної поведінки. При цьому Берковітц виділяє наступні фактори, які впливають на вірогідність того, що насильство в ЗМК буде сприяти реальній агресії: побачене сприймається глядачем, як прояв агресії; глядач ототожнює себе з агресором; потенційний об'єкт агресії асоціюється з жертвою агресії телефільму; події, що спостерігаються, повинні виглядати “реальними” [27; 50; 340; 341].

Третя гіпотеза – “*гіпотеза катарсису*”, з'явилась в результаті досліджень, які, навпаки, вказували на те, що демонстрація сцен насильства призводить до послаблення агресивності. Відбувається свого

роду “катарсис” – скидання емоційної напруги [50]. Один з авторів концепції “катарсичної агресії” С.Фешбах стверджує: ”вроджена агресивна фантазія служить засобом контролю над відкритим виразом агресії, і ті, хто відчуває нестачу у внутрішніх ресурсах фантазії, можуть використати зовнішню фантазію агресивного телебачення для цієї мети...”[108, 30]. Але при цьому, в ході досліджень все ж таки виявлявся і побічний негативний ефект – у глядачів спостерігалось підвищення рівня байдужості, толерантності до актів насильства (так звана десенситизація).

Слід зазначити, що вивчення проблеми “агресивного ТБ” є достатньо складним саме в плані визначення характеру взаємозв’язку між схильністю індивіда до перегляду “агресивної” телепродукції та його агресивною поведінкою (агресивністю), тобто є цей зв’язок причинно-наслідковим або кореляційним. Іншими словами, людина стає більш агресивною, тому що вона бачить сцени насильства по ТБ, або вона дивиться їх, тому що вона вже є агресивною.

Так чи інакше, більшість проведених досліджень підтверджували “гіпотезу моделі”. На протязі 1970-1990-х рр. декілька офіційних наукових та медичних установ США та провідних дослідників зробили висновки про наявність причинно-наслідкового зв’язку між насильством на телеекрані та в житті [27; 93; 108; 287]. В 1997 р. до цього ж висновку дійшли і російські спеціалісти. Згідно останнім, агресивні діти та підлітки при перегляді “агресивної” телепродукції отримують реальну стимуляцію до насильницьких дій; неагресивні діти та підлітки одержують докладну інформацію про можливість та техніку здійснення агресивних дій, які вони і апробують внаслідок природної допитливості; як перша, так і друга групи осіб засвоюють зразки агресивної поведінки в якості одного із стереотипів звичайної нормальної людської поведінки [332].

Американська дослідниця В.Вуд, проаналізувавши результати 28 різних експериментів, дійшла висновку, що “зображення насильства в ЗМІ в середньому впливає на рівень агресивності людини, коливаючись в

діапазоні від слабкого до середнього...” [27, 249]. Побічно ці всі висновки підтверджувались фактом виявленого взаємозв’язку між поширенням телебачення в різних країнах та ростом там вбивств [192; 307; 347].

Наприкінці 1990-х рр. американськими фахівцями було проведене чергове загальнонаціональне дослідження, результати якого, серед іншого, дають можливість виявити деякі фактори, що сприяють навчанню насильства у дітей та молоді та втрати чуттєвості до актів насильства. Так, біля 40% актів насильства на телеекрані здійснюються "позитивними" персонажами та героями, тобто тими ролевими моделями, яким діти часто наслідують. Більш третини телепрограм зображують негативних персонажів, які не несуть покарання за свою агресію. Більш 70% агресивних персонажів не відчують ніяких розкаянь, мук сумління після здійснення насильства. Біля 50% сцен насильства на ТБ не пов'язані з демонстрацією болю та каліцтва. На ТБ дуже рідко зображуються тривалі страждання жертви та наслідки насильства [93].

Результати дослідження, проведені О.Гордяковою в Росії в кінці 1990-х рр., показують, що більшості підлітків подобається телевізійні рекламні ролики, які містять сцени агресії та насильства. Частково це пояснюється тим, що в рекламі ці сцени супроводжуються елементами гумору [67].

Канадський фахівець А.Мартінес зробив наступні загальні висновки, щодо впливу телебачення на психіку дітей та молоді [93]: існує позитивна кореляція між захопленням ТБ та агресією, яка проявляється роком пізніше; емоційна реакція дівчат на ТБ є більш сильнішою, ніж у хлопців, незалежно від рівня IQ, соціоекономічного статусу або етнічної приналежності; захоплення пригодницькими фільмами в віці 7 років дозволяє передбачити рівень фізичної агресивності двома роками пізніше; захоплення пригодницькими, "активними" фільмами в середньому в 4 рази вище серед агресивних дітей; частий перегляд телепрограм сприяє посиленню нервозності, тривоги, страхів та агресивних тенденцій; перегляд телепрограм привчає дітей до прийняття легких рішень та сприяє

ще більш частому перегляду; поряд з тим, певні типи телепродукції, здійснюють позитивний вплив на уяву дітей, й ведуть до зменшення агресивних тенденцій.

Необхідно додати, що реакції на конкретну телевізійну програму залежать від особистісних характеристик. Так дослідження ленінградських психологів, проведені на початку 1980-х рр., виявили, що перегляд сцен насильства здійснює збуджуючий вплив на юнаків та пригнічуючий на дівчат; при цьому юнаки віком до 19 років позитивно оцінювали фільми з такими сценами [267; 268]. Згідно американським дослідникам, найбільш сенситивним віковим періодом для наслідування агресивної поведінки по ТБ, вважається вік 8-9 років [369] (згідно іншим джерелам – 8 – 12 років [307]).

Сприйняття інформації, як відомо, залежить ще й від оточення людини [322]. Так, згідно ряду західних спеціалістів, негативний вплив телевізійних сцен насильства на дітей знижується, якщо поряд з ними знаходяться їх батьки, і вони обговорюють побачене після перегляду [27; 369]. Деякі дослідники стверджують, що “телевізійне” насильство переходить в реальне при умові, що людина вірить в його реальність на телеекрані, а тому “агресивні” мультфільми не здійснюють такого впливу на дітей та підлітків, як “агресивні” фільми [346]. Слід зазначити, що на сучасному етапі джерелом інформації про насильницькі дії виступають не лише телефільми, а й інші жанри, зокрема кримінальні теленовини [74].

Крім проблеми взаємозв'язку сцен насильства та агресивної поведінки існує проблема взаємозв'язку еротичних та порнографічних сцен з феноменом агресії. Так, проведені Р.Бероном дослідження показали, що такий зв'язок є, але він нелінійний. Зокрема було виявлено, що помірковане сексуальне збудження, яке викликане продукцією еротичного змісту, зменшує агресію. Але відверто сексуальна продукція, що призводить до сильного збудження, підвищує вірогідність прояву агресивної поведінки. Подальші дослідження виявили, що ця

закономірність діє як по відношенню до чоловіків, так і до жінок [50].

За результатами експериментів, які були проведені в 1980-х рр. американським дослідником Е.Доннерштейном, було виявлено, що порнографічні сцени з елементами агресії в більшій мірі стимулюють агресію чоловіків проти жінок, ніж звичайні порнографічні сюжети [50; 86; 101; 307; 350]. На підставі цих та ряду інших досліджень, було зроблено висновок, що телепродукція, в якій порнографічні сцени поєднуються з насильством, стимулює сексуальну та іншу агресію чоловіків проти жінок. Цьому також сприяє ідея, яка часто міститься в такій телепродукції, що жінки начебто отримують насолоду від сексуальних нападів чоловіків.

В цілому, на даний момент виділяють дві основних моделі впливу порнографічних сцен на глядачів, які, певною мірою, схожі з гіпотезами впливу “агресивного ТБ”. Згідно першій моделі, перегляд порнографічної продукції викликає катарсичний ефект, дозволяє реалізувати згнічені сексуальні фантазії. Згідно другій моделі, перегляд таких сцен стимулює сексуальну агресію, спонукає відтворення сцен насильства [142; 359]. Загалом, актуальність вказаної проблеми обумовлена не лише поширенням порнографічної телепродукції, адже образ жінки, як об’єкту чоловічих бажань, часто використовується в сучасній телерекламі [73].

Комп’ютерні технології. Відомо, що сучасний ринок комп’ютерної продукції заповнений програмами, які вимагають від користувача актуалізації агресивної поведінки (ігри типу «Wolfenstein», «Doom», «Unreal», «Mortal Combat»). Існують дані, що до 85% американських комп’ютерних ігор відрізняються жорстокістю [307]. Тобто, агресія у віртуальному світі виступає головною сюжетною лінією багатьох сучасних комп’ютерних ігор, а використання тактики “вигорілої землі” навіть часто рекомендується самими авторами ігрових програм [41]. Ця проблема, зокрема, була однією з центральних на VII-му Європейському Конгресі з психології, що проходив у 2001 р. [43].

Аналіз робіт, присвячених проблемі взаємозв’язку “агресивних” ігор

та агресії дітей та підлітків, дозволяє констатувати сильну поляризацію думок їх авторів: одні з них доводять наявність такого зв'язку, інші заперечують його. Є дані про те, що у піддослідних, які грали в віртуальні війни, спостерігалось підвищення фізіологічного збудження, та агресивних думок [76; 320]. Добре доведеним фактом вважається підвищення агресивності у молодших школярів, які грають в ігри з елементами насильства [320]. Згідно даних деяких російських дослідників, “комп’ютерно-орієнтовані” підлітки мають підвищені показники по всім видам агресії [318].

Російський психолог І.Бурлаков вказує на те, що в основі значної частки подібних комп’ютерних ігор лежить підсвідомий архетип “агресивного лабіринту”, структура якого має три складові: сам лабіринт, чудовисько в ньому (в давньогрецькій міфології – Мінотавр), герой-гравець (Тезей). Останній може вижити (виграти) лише в тому випадку, якщо знищить чудовисько (ворогів) [45].

Порівнюючи вплив комп’ютерних ігор в порівнянні з ТБ, багато фахівців визнають перевагу перших. Причина полягає в створенні за допомогою комп’ютера ефекту “віртуальної” (штучної) реальності, особливостями якої виступають “ефект присутності” у віртуальному світі, та “ефект інтерактивності” - можливість взаємодіяти з персонажами цього світу (зрозуміло, що ТБ не в змозі створити останній ефект). Саме тому з кінця 1990-х рр. в ряді західних країн проблемі поширення “агресивних” комп’ютерних ігор стала приділятися особлива увага, а в США було запроваджено систему сертифікації всіх комп’ютерних ігор та вікового обмеження при їх поширенні (як це раніше робилось з телепродукцією).

Соціальні фрустратори сучасності. Фактори агресивної поведінки, що розглядалися раніше (вплив офіційних інститутів соціалізації, однолітків, ЗМК) можна умовно вважати універсальними, адже вони мають місце майже в усіх сучасних суспільствах, незалежно від їх соціально-економічного становища. Але при цьому не можна забувати і

про існування специфічних факторів, які обумовлюються соціально-економічною ситуацією, що склалась в конкретному суспільстві. Ще академік Б.Ананьєв звертав увагу на так звані "соціальні ситуації розвитку особистості", маючи на увазі економічні, політичні, ідеологічні та інші фактори впливу [10].

Спробуємо проаналізувати сучасне становище в Україні в контексті впливу його на молодь, її свідомість та поведінку. Передусім, треба зазначити, що суспільні трансформації 1990-х рр. наклали великий відбиток на структуру молодіжних ціннісних орієнтацій, які, як відомо, виступають регуляторами діяльності особистості, її центральним компонентом. Так, згідно досліджень, проведених Національним Інститутом стратегічних досліджень України, структура ціннісних орієнтацій української молоді середини 1990-х рр. включала наступні складові (в дужках наведений рейтинг цінностей): здоров'я (1), хороша сім'я (2), діти (3), матеріальна забезпеченість (4), впевненість у собі (4), спілкування з друзями (5), кохання (6), цікава робота (7), сексуальна гармонія (8), веселе, цікаве дозвілля (8), прагнення до підвищення культурного рівня, пізнання (9), прагнення до професійного просування (10), вища освіта (11), громадське визнання (12), служіння Богу (13) [65; 102]. Зазначимо, що ця структура в своїй основі підтверджувалась іншими аналогічними дослідженнями [26; 270].

Навіть поверховий аналіз наведеної структури цінностей з точки зору можливості їх досягнення молоддю показує, що біля половини її компонентів мають великі перешкоди на шляху їх досягнення та реалізації внаслідок складної соціально-економічної та екологічної ситуації в Україні. Це торкається таких цінностей, як здоров'я, матеріальна забезпеченість, цікава робота, веселе та цікаве дозвілля, прагнення до підвищення культурного рівня, пізнання, здобуття вищої освіти та інших.

Дослідження вітчизняних соціологів, проведені в 1990-х рр., дають змогу більш точно виділити конкретні перешкоди (або інакше – соціальні

фрустратори) на шляху самореалізації молоді. Так, за результатами дослідження, найбільш суттєвими “бар’єрами” були названі: невисоке матеріальне становище (визнається як головна перешкода 27% опитаних з неповною середньою освітою, 45% - з середньою, 34% - з освітою рівня ПТУ, СПТУ, 41% - з середньо-спеціальною освітою та 52% - з вищою освітою); відсутність необхідних зв’язків, впливових знайомих (для 27% опитаних з неповною середньою освітою та 46% - з вищою); відсутність власного житла [31].

Так чи інакше, все це сприяє появі та розвитку агресивних тенденцій як у конкретних особистостей, так і в цілих соціальних групах. Так, відомий американський соціолог Р.Мертон вважає, що асоціальна, в тому числі насильницька, агресивна поведінка молоді, є результатом великої прірви між офіційними культурними цінностями в суспільстві та можливістю їх досягнути. “Антисоціальна поведінка – зазначав він, - набуває значних масштабів тільки тоді, коли система культурних цінностей підносить ... певні символи успіху, загальні для населення в цілому, в той час як соціальна структура суспільства жорстко обмежує або повністю усуває доступ до ... засобів оволодіння цими символами для більшої частини того ж самого населення...” [208, 310]. Результати досліджень американських соціологів, проведених ще в 1950-1960-х рр. підтверджують зв’язок делінквентної (в тому числі агресивної) поведінки підлітків та молоді з їх низьким соціально-економічним статусом [62; 178].

В результаті виникає явище “ескапізму” (від англ. escape – “втеча”), тобто намагання молодих людей сховатися від своїх невдач, фрустрації за допомогою алкоголю, наркотиків, сексу, насильства. Одним із шляхів “втечі від себе” може виступати орієнтація молодої людини на різні асоціальні групи, що дозволяє їй знайти товаришів зі схожою долею. Ситуація фрустрації, краху намагань, згідно О.Яковлєву, призводить до особливого афективного переживання – “афекту неадекватності”, який може служити механізмом виникнення агресії [335]. Деякі вітчизняні

дослідники говорять про так званий “сюжет виживання” – типову лінію поведінки людини в ситуації, коли їй щось загрожує (складні зовнішні умови), та яка часто супроводжується агресією [229]. Інші вітчизняні дослідники (Н.Алікіна) також звертають увагу на те, що подолання соціально зумовлених надлишкових перешкод має в окремих випадках агресивне забарвлення [7].

Можна з гіркотою констатувати що ця проблема постала в українському суспільстві зі всюю своєю гостротою. Так, у Звіті України до Міжнародної конференції “Права людини та її розвиток” (1998 р.), подавалась наступна оцінка ситуації, що склалася в країні: “мільони незадоволених своїм соціальним і економічним статусом, потенційно агресивні...” [7, 40]. Переорієнтація на західні цінності та символи успіху (гроші, машина, різні задоволення та ін.), без яких начебто людина не може шанувати себе, призвела до появи та розвитку у значної частини молоді почуття аутсайдерства. Г.Забрянський взагалі вважає аутсайдерство основним механізмом формування антисоціальних підліткових та юнацьких угруповань в СРСР. Такі угруповання з’являлись насамперед на периферії, тобто там, де не було, або були досить обмежені можливості для задоволення соціальних потреб молоді [115]. Взаємозв’язок феноменів аутсайдерства та агресії наведений в Додатку А.10.

Згаданий раніше приклад вітчизняних молодіжних антисоціальних угруповань (“Казанський феномен”) яскраво це підтверджує. Перші такі угруповання з’явилися в СРСР в таких містах, як Казань, Чебоксари, Набережні Човни, Люберці та ін., тобто там, де мало місце етнічне або територіальне аутсайдерство. Абсолютну кількість їх членів склали учні ПТУ та технікумів (60%), молодь з нових міських та приміських районів (соціальне аутсайдерство) [218]. Агресивна поведінка “низькостатусних” груп вивчалась і в рамках західної соціальної психології [2].

Аналізуючи постулат Р.Мертона, про суспільні коріння девіантної поведінки, можна дійти висновку, що її виникнення обумовлюється не

стільки певними перешкодами на шляху розвитку особистості, певних груп людей, скільки наявністю у інших невеликих груп людей певних привілеїв (особливо, коли вони не підтверджуються ні особистісними, ні професійними якостями). Тобто, як зазначає американський дослідник Е.Аронсон, агресія викликається фрустрацією не як повною депривацією (обмеженням певних потреб), а як відносною депривацією, коли одна людина може бачити, що хтось живе краще, забезпеченіше тощо [14]. Цікаво, що згідно одному з соціологічних визначень, агресія - це форма подолання фрустрації шляхом неадекватного (для даної ситуації) перерозподілу соціальних благ, досягнення мети без врахування оточення, несправедливе вирішення проблем на користь однієї взаємодіючої сторони за рахунок погіршення адаптаційних умов іншої [228].

Таким чином, ми підходимо до проблеми взаємозв'язку феноменів почуття заздрості та агресивної поведінки. На їх зв'язок вказують як деякі вітчизняні, так і західні дослідники [57; 143; 215]. Враховуючи наявність розмірів соціального розшарування в українському суспільстві, зокрема в молодіжному середовищі, можна побачити який великий потенціал агресії міститься в ньому. Поява конфліктів між групами “забезпечених” та “незабезпечених” є яскравим прикладом цього.

Цікавими в цьому плані є результати дослідження російського дослідника Л.Семенюка, в яких простежується кореляція між агресивною поведінкою дітей та молоді з соціальним статусом їх сімей. Зокрема було виявлено, що найвищі показники фізичної агресії мають підлітки, які походять з сімей робітників та селян; вербальна агресія більш поширена серед підлітків з сімей малокваліфікованих робітників та службовців. В той же час, їх однолітки з сімей інтелігенції демонструють, головним чином, “непрямі” форми агресивної поведінки [269].

Аналогічні результати були отримані і О.Ольшанською. Проведені нею дослідження на виявлення рівнів агресивності серед підлітків встановили існування кореляції між рівнем агресії підлітка та соціальним

статусом його родини. Так, більш агресивні підлітки походять з сімей працівників бюджетної сфери (дрібні службовці, працівники державних підприємств, наукових установ), тобто представники соціально-дезадаптованих груп населення. Щодо менш агресивних підлітків, то вони, походять, в основному, з сімей банківських службовців, працівників комерційних структур (тобто з груп, які краще адаптовані в сучасному суспільстві) [225]. Подібні результати були отримані і в західних, зокрема американських, дослідженнях [249; 340]. В ряді інших досліджень також був виявлений зв'язок між низьким соціально-економічним статусом сім'ї та поширенням в ній насильницьких взаємовідносин між її членами, рівнем соціальної дезадаптації дітей (що само по собі є фактором агресивної поведінки) [27; 156; 249; 329].

Складні соціально-економічні умови життя призводять до зміни ціннісних орієнтацій в суспільстві з колективістських до індивідуалістичних, і, як наслідок, поширення такого типу світоглядної установки особистості як егоїзм. Проведені російським фахівцем К.Муздибаєвим дослідження свідчать про те, що найвищий рівень егоїзму зараз спостерігається насамперед серед молодих людей, віком до 30 років. В цьому ж дослідженні було виявлено наявність кореляції між рівнем егоїзму особистості та рівнем її агресивності. Так, піддослідні з високим рівнем егоїзму виявляли більшу готовність до таких форм поведінки, як бійка, вбивство при самообороні, помста за нанесену образу і т.п. [216].

Ситуативні фактори агресивної поведінки. Поведінка людини, як відомо, обумовлюється не лише особистісними факторами, а й конкретною соціальною ситуацією, в якій вона знаходиться. Цей постулат, висунений видатним психологом К.Левіним, відображається формулою 1.1.

Формула 1.1.

Фактори поведінки людини [123].

$$B = f [P ; S]$$

де B - поведінка, P - особистість, S - ситуація, "психологічне оточення".

Всі попередньо розглянуті чинники агресивної поведінки можна вважати факторами-передумовами, а конкретна соціальна ситуацію виступає фактором-причиною агресії.

Англійський дослідник М.Аргайл визначає соціальну ситуацію як сукупність характеристик соціальної події, що впливає на індивіда [325]. Згідно ньому, соціальна ситуація визначається наступними факторами: цілі; правила; ролі; набір елементарних дій; послідовність поведінкових актів; концепти (знання, що обумовлюють розуміння ситуації); фізичне середовище; мова та мовлення; труднощі та навички їх подолання [325]. Пізніше М.Аргайл додав ще один фактор – емоційна атмосфера соціальної ситуації.

Головним ситуативним фактором агресивної поведінки людей, в тому числі молоді, виступає конфлікт (провокація), який містить вербальний, або фізичний напад. Ряд дослідників відмічають наявність тісного взаємозв'язку між феноменами конфлікту та агресії [50; 61; 365], а деякі конфліктологи при визначенні поняття “конфлікт” включають в нього компоненти агресивної поведінки [71].

Слід відмітити, що психологічні особливості підлітків сприяють появі конфліктних ситуацій майже на всіх рівнях їх соціальних зв'язків: на рівні сім'ї (внаслідок реакції емансипації), школи (за аналогічною причиною), з однолітками (за причин емоційної нестабільності, підвищеної чуттєвості, імпульсивності поведінки). Слід також звернути увагу на тип (стратегію) поведінки в конфліктних ситуаціях, яку найчастіше обирають молоді люди - їх перша реакція часто має екстрапунітивний, афективний, імпульсивно-агресивний характер, при цьому наслідки своїх дій часто не усвідомлюються [15; 119; 152; 169].

Формальне підтвердження сильного впливу різних провокацій на актуалізацію агресивної поведінки були отримані в ряді експериментів. Так, в серії досліджень, проведених С.Тейлором та його колегами, було виявлено, що більшість людей реагують на фізичну провокацію рішучою

контратакою [50]. Аналогічні результати були отримані дослідниками і при дослідженні впливу вербальної агресії [50; 114]. Цей тип агресії, як відомо використовується частіше, ніж фізична, і його наслідки можуть бути не менш серйозні. Так, деякими дослідниками була встановлена тенденція переростання вербальної агресії в відкриту фізичну (дивись Додаток А.11.). А факт поширеності лихослів'я, в т.ч. нецензурних висловів, серед сучасної молоді просто не викликає сумніву. Так, за результатами дослідження вітчизняного фахівця Л.Широкорадюк, 96% підлітків вживають різні лайки [323]. При цьому, як зазначають дослідники, матірні вислови можуть виконувати як агресивні (намагання образити), так і не пов'язані з агресією функції (мат, як признак "дорослості" та "сили") [214]. Таким чином, один співрозмовник під час спілкування може вжити матірну лексику "автоматично", в той час як інший - сприйняти це як вербальну агресію. Таким чином, вивчення вербальної агресії в контексті зростання загальної агресії уявляється достатньо актуальним.

Узагальнюючи ці результати можна дійти висновку: більшість людей в міжособистісних відносинах надають перевагу принципу "око за око", ніж "підставити іншу щоку". Звідси випливає проблема: чому саме помста є найбільш вірогідною реакцією людини на напад. Р.Берон та Д.Річардсон вказують на дві основні функції, які виконуються агресією у вигляді помсти: 1) помста як захист; 2) помста як засіб підтримати свою гідність в очах інших [50].

Перше пояснення виявляється найбільш простим. Мова тут йде про тенденцію людини оборонятися еквівалентними діями від можливості нанесення їй шкоди. Американські дослідники Г.Денджерінк та М.Ковей пояснюють таку поведінку як інструментальну спробу модифікувати поведінку іншої людини, тобто досягти припинення агресії з боку інших [349].

За даними дослідників вже одна думка про те, що інша людина бажає

нанести шкоду, може стати адекватним стимулом агресії. Тобто сприйняття ворожих намірів іншої людини є таким же важливим, як і реальні наміри цієї людини. Як зазначав з цього приводу Е.Фромм, “людина видає агресивну реакцію на свій власний прогноз...” [304, 257]. Відбувається процес, описаний в так званій теоремі Томаса – якщо людина оцінює ситуацію як реальну, то вона стає реальною по своїм наслідкам [71; 72]. Це, в свою чергу, ставить перед нами іншу проблему – які фактори змушують людей оцінювати ті чи інші дії як агресивні? Як вважає більшість дослідників, за агресивні дії люди схильні приймати насамперед ті, що мали намір або були неспровоковані; нанесення шкоди або деструктивні дії в цілях самозахисту, навпаки, не так часто вважаються агресивними [27; 50; 352].

Якщо ж розглядати агресію-помсту в молодіжному контексті, то, на наш погляд, більш уваги слід звернути на друге розуміння помсти – як засіб підтримки своєї гідності (соціального статусу) в очах однолітків. Ця реакція породжується, з одного боку, специфікою молодіжної субкультури, де такі якості як стриманість, нерішучість вважаються негативними, і навпаки, сміливість, здатність дати відсіч образнику, постояти за себе – розглядаються як позитивні риси. З іншого боку, реакція групування з однолітками, змушує додавати зусилля (зокрема, і агресивного характеру) для завоювання та підтримки свого особистісного статусу. Це підтверджується й результатами авторських досліджень, згідно яким 19% неповнолітніх злочинців, засуджених за насильницькі злочини, в якості мотиву свого вчинку назвали “підняття авторитету” [91].

Слід також відмітити ще одну особливість феномену помсти. Як було встановлено, типовим явищем є те, що відплата часто значно перевищує за рівнем дії, які породили помсту [14; 168].

Проаналізуємо деякі фактори, які роблять ситуацію потенційно “агресивною”. Так, Т.Румянцева зауважує, що людина більш схильна до агресивного стилю поведінки, коли знаходиться в знайомих умовах, у себе

"дома" [264]. Дитяча та підліткова агресія може стимулюватись й специфічними зовнішніми матеріальними умовами ситуації. Прикладом цього може бути агресивна поведінка дітей та підлітків на смітниках – ситуація “нічийних” речей, відсутності будь-якого контролю з боку, дозволяє їм порушити заборону на прояв агресивних почуттів та дій, та відкрито “виплеснути” їх [232].

Американські дослідники вказують також на такі ситуативні передумови агресивної поведінки як висока температура оточуючого середовища, сильний звук, висока щільність людей в одному місці та ряд інших [27; 50; 319; 360]. Л.Берковітц також вказує на те, що проста наявність речей, пов'язаних з агресією (наприклад, зброя), може провокувати агресивну поведінку людей. Як відмічав з цього приводу дослідник, "палець тисне на курок, але й курок може тиснути на палець..." [50, 176-177]. Цікаво, що згідно Л.Берковітцу, іграшкова зброя так само стимулює агресію, як і справжня [27].

Говорячи про ситуативні фактори агресії сучасної молоді, не можна обійти увагою різні військові конфлікти як в світі в цілому, так і на теренах СНД. Мова йде про те, що військовослужбовці, яким доводиться брати участь у бойових діях, часто отримують так звані бойові психічні травми, одним з симптомів яких є агресивна поведінка, підвищена конфліктність [121]. Опитування психологів та психіатрів, проведене російськими соціологами, показало, що біля 30% учасників бойових дій в Афганістані та більш 70% - в Чечні, знаходяться в стані такого посттравматичного синдрому [238]. Таким чином, війни останніх років (Абхазія, Придністров'я, Чечня та ін.) можна вважати не лише наслідком, а й одним з факторів поширення агресії серед молоді держав СНД.

Цікаві дані про ситуативні фактори агресії були отримані в експериментах американських дослідників М.Дойча, С.Мілгрема, М.Шеріфа та Ф.Зімбардо. Так, вивчаючи ступінь конформності людей, їх готовності виконувати накази агресивного змісту, С.Мілгрем використав

експериментальний пристрій "машина агресії" (прилад для нанесення іншій людині ударів електрострумом). Напруга ударів коливалась від 15 до 450 В, і кожного разу підвищувалась на 15 В (насправді удари "Учень" не наносились, але "Вчитель" цього не знав). Експериментатор, що знаходився в кімнаті з "Вчителем" змушував (використовуючи лише вербальні фрази) останнього проводити експеримент до кінця, тобто до напруги 450В. Результати експерименту виявились приголомшливими: всі 100% піддослідних довели напругу до 300В (рівень електрошоку), та 65% - до 450В (максимум) [209]. Вивчаючи причини таких результатів, С.Мілгрем виділив ряд ситуативних факторів, які, на його думку, сприяли такій поведінці піддослідних. Серед останніх, були виділені [209]:

- емоційне віддалення від жертви: "учень" знаходився в іншому приміщенні; коли "Вчитель" та "Учень" знаходились в одній кімнаті, до рівня в 450В дійшло "лише" 40% піддослідних;

- наявність та легітимність авторитета: наявність експериментатора в кімнаті впливало на піддослідних; коли він віддавав накази по телефону, йому підкорялися 21% піддослідних. Крім того, експеримент відбувався в стінах Йельського університету, тобто в офіційній науковій установі.

Дослідження М.Дойча дозволили виявити, що в умовах конкуренції люди демонструють ворожі та агресивні реакції, в той час як в умовах кооперації – просоціальні, дружелюбні, альтруїстичні установки (так званий "закон соціальних відносин") [71]. В експерименті М.Шеріфа, в якому брали участь дві групи підлітків, аналогічна тенденція була підтверджена на міжгруповому рівні [2; 71; 192]. На жаль, слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства, все більше поширюється саме конкурентний тип взаємовідносин між людьми. А це призводить до зростання ваги ворожих та агресивних реакцій людей.

Експеримент, проведений Ф.Зімбардо, також дає змогу оцінити вплив соціальної ситуації на процес виникнення агресивної поведінки. В підвалах Стенфордського університету були створені умови по типу в'язниці.

Студенти-піддослідні були повинні грати ролі "в'язнів" та "охоронників" на продовж двох тижнів. Але через 6 днів дослідники зупинили експеримент, оскільки між "в'язнями" та "охоронцями" склались не просто ворожі, а відверто жорстокі відносини [125].

Відомий дослідник проблеми стресів Л.О.Кітаєв-Смик на основі своїх досліджень виділив 5 ступенів так званої "стресогенної агресивності" (агресивних тенденції, що виникають в результаті стресових ситуацій): від агресивних тенденцій, які чітко не усвідомлюються, до навмисної підготовки та здійснення агресивних актів [146].

Результати ряду проведених досліджень підтверджують вплив ситуативних фрустраційних факторів на виникнення агресивних фантазій (тобто, фактично, ворожості) [254]. Крім того, було виявлена наявність взаємозв'язку між виникненням агресивних реакцій в групах в стресових умовах та характеристиками (рівнем розвитку) цих груп. Так, при низькому рівні розвитку групи, ситуація стресу провокує конфлікти, агресивні реакції її членів [71; 237].

Згідно результатам дослідження Н.Алікіної, агресивні дії проявляються у молоді в тих ситуаціях, коли інші форми поведінки не дають очікуваних результатів. Так, з 11 можливих стратегій поведінки у важких ситуаціях, які були проранжировані учнями-десятикласниками, вербальна агресія опинилась на 6-му місці, фізична агресія - на 9-му [231].

Результати соціологічних досліджень Д.Неміровського відображають спектр ситуацій, при яких молодь готова проявити фізичну агресію. Згідно отриманих даних, більшість (31,9%) молоді готова проявити фізичну агресію з метою захисту себе та близьких, 19,1% - з метою помсти, 6,7% - під впливом алкоголю або наркотиків, 3,6% - під впливом компанії, 2% - при впевненості в відсутності покарання, 1,5% - при нудзі, 1% - при будь-яких обставинах, 0,8% - при необхідності добути гроші, 0,5% - з цікавості [219]. Можна побачити, що двома основними факторами виступають ситуативні - самозахист і помста. В той же час піддослідні явно

принижують роль таких факторів, як вплив алкоголю та компанії однолітків. Зазначимо, що дослідження проводилось на початку 1990-х рр., і тому роль певних факторів (наприклад "необхідність добути гроші") в сучасних умовах могла змінитись.

Все вищесказане дає змогу зробити висновок, що ситуативні фактори виступають одними з найважливіших причин виникнення агресивної поведінки людей, а ситуативна агресія - одним з найважливіших боків феномену агресії, зокрема серед молоді. Тому не випадково, в кримінології існує поняття "криміногенної ситуації" – ситуація, яка в силу свого фактичного змісту (гострий конфлікт, бійка і т.ін.) сприяє здійсненню злочину, особливо насильницького [167]. Так, С.Кудрявцев виявив та описав декілька типів конфліктних ситуацій, які провокують здійснення насильницьких злочинів (фізичне насильство, захоплення суб'єкту або об'єкту, вербальна образа, створення перешкод, незгода з мотивами, погроза) [168]. Актуальність подальшого вивчення ситуативних факторів обумовлюється ще й тим, що вони стимулюють агресію у всіх людей, в тому числі і у неагресивних.

Розглядаючи ситуативні фактори агресивної поведінки, ми виходимо на більш загальну проблему ситуативності та транситуативності (стійкості) поведінки людини. Дослідниками пропонуються різні, зокрема полярні, точки зору на цю проблему. Американські соціальні психологи особливо підкреслюють значення ситуативного фактору в поведінці людини, говорячи про феномен "влади ситуації" (power of situation) [14; 50; 126; 209]. Так, дослідники Ф.Зімбардо та М.Ляйпе виділяють ряд умов, при яких поведінка людини буде обумовлюватися, головним чином, ситуативними факторами: нестача часу, новизна, нестандартність ситуації, в якій опинилась людина і ряд інших [209].

Дещо іншу точку зору пропонує російський дослідник А.Реан, згідно якому при вирішенні проблеми факторів людської поведінки більш продуктивним є принцип доповнення (взаємодії) транситуативних та

ситуативних факторів. При цьому в більшості випадків детермінуючими факторами є особистісні фактори, тоді як ситуативні відіграють роль модулятора, визначаючи варіативність прояву перших. Але, в деяких випадках, ієрархія факторів може змінюватись [253].

Ідею про взаємне доповнення ситуативних та особистісних факторів в поведінці людини поділяє і американський дослідник М.Дойч. За результатами своїх досліджень він дійшов до наступних висновків: індивіди помітно відрізняються один від одного по ступеню прояву своїх особистісних рис в різних соціальних ситуаціях; існують різні типи соціальних ситуацій: в одних індивідуальні відмінності в поведінці проявляються слабо, інші допускають більш широкий прояв індивідуальних рис [71].

Російська дослідниця Н.Грішина зазначає, що чим більш визначеною є та чи інша ситуація, тим більш однотипні реакції вона буде викликати. І навпаки, якщо ситуація є невизначеною, її сприйняття (і реакція на неї) залежатиме від індивідуальних особливостей її учасників [71].

Висновки до першого розділу

1. Проблема людської агресії та агресивності є однією з найбільш актуальних в психологічній науці, зокрема в соціальній психології. В силу ряду причин, ступінь розробки цієї проблеми в західній психології (особливо – в американській) вище, ніж в вітчизняній. По деяким питанням спеціалісти досягли більш-менш спільної точки зору (відносно загального визначення агресії, її класифікації); при цьому залишається цілий ряд спірних питань (етіологія агресії, ступінь впливу тих або інших факторів тощо).

Більшість спеціалістів визначають агресію, як поведінку, яка спрямована на заподіяння шкоди іншій живій істоті. Таким чином,

головними моментами при визначенні агресії виступають нанесення шкоди (збитків) та навмисність таких дій.

Агресивна поведінка людини має багато форм прояву, тому спеціалістами розроблені декілька типологій агресії. До основних типів агресії відносяться: агресія фізична та вербальна, ворожа (агресія-самоціль) та інструментальна (агресія-засіб), “доброякісна” (агресія-самозахист) та “злоякісна” (деструктивна жорстокість).

2. В психологічній науці існує чотири основних методологічних напрямки в вивченні етіології агресії. Один з них розглядає агресію як вроджений інстинкт (З.Фрейд, К.Лоренц). Другий обумовлює агресію спадковістю (генами), рівнем гормонів або специфікою функціонування ЦНС людини, тобто біохімічними факторами. Третій напрямок пов’язує агресію з фрустрацією, тобто тут вже враховується можливість зовнішнього (соціального) впливу (Д.Доллард, Н.Міллер, Л.Берковіц). Четвертий напрямок вважає агресію продуктом соціального навчання (А.Бандура). В останній час все більше вчених пропонують розглядати агресію, її витоки з урахуванням різних теоретичних підходів.

3. Певні особливості підліткового та юнацького віку обумовлюють специфіку молодіжної агресії, форм її прояву, мотивації та ін. До основних особливостей підлітково-молодіжної агресії можна віднести імпульсивність та неадекватність цього типу поведінкових реакцій, перевагу групових форм агресії над індивідуальними.

Соціально-психологічні фактори агресивної поведінки в цілому співпадають з факторами становлення та розвитку особистості людини. Вони складаються як з факторів, універсальних для молоді будь-якого суспільства (сім'я, система освіти, група однолітків, засоби масової комунікації), так і специфічних, притаманних конкретному суспільству, що знаходиться в певному соціально-економічному становищі; сюди також відноситься фактор конкретної соціальної ситуації, в якій знаходиться людина.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФАКТОРІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ

На основі теоретичного аналізу феномену молодіжної агресії та його факторів, автором були висунені дві гіпотези. Згідно першої, існує два типи соціально-психологічних факторів агресивної поведінки: фактори першого типу діють в залежності від особистісних характеристик індивіда; фактори другого типу мають універсальний характер впливу, тобто діють завжди і на всіх. Друга гіпотеза полягала в тому, що зростання агресії в сучасному молодіжному середовищі зумовлено, головним чином, поширенням ситуативних проявів агресії серед неагресивних особистостей, які становлять більшість молодіжної популяції. З метою перевірки даних гіпотез, було підготовлено та проведене комплексне емпіричне дослідження, а також серія пілотажних та додаткових досліджень. Опису їх процедури та аналізу одержаних результатів присвячений другий розділ.

2.1. Мета, гіпотези, завдання та процедура комплексного емпіричного дослідження

Мета, гіпотези та завдання емпіричного дослідження. Вивчення феномену агресії потребує аналізу взаємозв'язку та взаємодії різних факторів виникнення та розвитку агресивної поведінки. Тобто, вивчення соціально-психологічних факторів агресії повинно проводитись в контексті їх взаємодії з іншими (біологічними, індивідуально-психологічними і т.ін.), у відповідності з принципом єдності природного й суспільного в онтогенезі психіки, сформульованим основоположниками вітчизняної психології, зокрема Г.С.Костюком [155]. Цей же підхід

відповідає і головному завданню соціальної психології – розкриттю конкретного механізму “вплетіння” індивідуального в тканину соціальної реальності [11].

Сам механізм взаємодії різних факторів може розглядатися в двох аспектах: по-перше, це взаємозв’язок між факторами однієї групи (в даному випадку – між самими соціально-психологічними факторами), по-друге – взаємодія зовнішніх, соціально-психологічних факторів з внутрішніми, особистісними.

Перший аспект проблеми уявляється більш-менш зрозумілим. Не викликає сумнівів той факт, що фактор виховання дитини буде, в багатьому, впливати на те, яким телефільмам ця дитина буде віддавати перевагу (фактор ЗМК), і членом яких соціальних груп стане пізніше (фактор групи однолітків). Фактор виховання, в свою чергу, буде пов’язуватись з соціально-економічним становищем сім’ї та всього суспільства в цілому (фактор “соціальних фрустраторів”).

Більш складною є проблема взаємодії вказаних соціально-психологічних факторів з іншою групою чинників агресивної поведінки, а саме з особистісними. Таким чином, ми виходимо на більш загальну методологічну проблему психологічної науки – співвідношення “внутрішнього” (ендогенного) та “зовнішнього” (екзогенного), “біологічного” (індивідуального) та “соціального” (суспільного). Спроби вирішити цю проблему робились ще в рамках філософії, але найбільш чітко вона постала в рамках психології.

В вітчизняній психологічній науці на даний момент існує два основних погляди на вказану проблему. З одного боку, згідно О.М.Леонтьєву, “внутрішнє діє через зовнішнє...” [183, 181]. З іншого боку, С.Л.Рубінштейн вважав, що будь-який вплив одного явища на інше, переломлюється через внутрішні властивості того явища, на яке цей вплив здійснюється. Тобто результат такого впливу буде залежати не тільки від зовнішніх факторів, а й від внутрішніх властивостей об’єкту впливу [259].

В цілому, ці дві формули (“внутрішнє через зовнішнє” і “зовнішнє через внутрішнє”), в чомусь заперечливі, тим не менш доповнюють одна одну. Як зазначав в свій час Б.Ф.Ломов, взаємне опосередкування біологічного та соціального виступає в процесі психічного розвитку в найбільш розгорнутій та повній формі [189].

Слід зауважити, що при відносно високому ступені розробки проблеми агресивної поведінки в західній психології, до сих пір не існує єдиної думки про роль та значення особистісних та соціально-психологічних факторів в етіології агресії. Як вже відмічалось, наявність різних методологічних основ в дослідженні агресії призвело до того, що ряд дослідників (З.Фрейд, К.Лоренц) віддавали перевагу внутрішнім факторам, в той час як інші (Д.Доллард, Н.Міллер, Л.Берковіц, А.Бандура) – зовнішнім, соціальним.

Результати комплексних досліджень дозволяють виділити ряд особистісних (ендогенних) характеристик, які впливають на виникнення та форми прояву агресивної поведінки. До останніх відносяться: вік індивіда, стать, певні характерологічні риси (зокрема, тривожність), характеристики центральної нервової системи (рівень збудження, врівноваженість тощо), локус контролю індивіда, рівень особистісного самоконтролю, особливості самооцінки, наявність певних нервово-психічних відхилень (психопатії і т.п.), система ціннісних орієнтацій індивіда [3; 12; 28; 38; 50; 104; 197; 294; 321; 340].

Можна побачити, що частина з вказаних факторів (характерологічні риси, особливості свідомості і т.п.) прямо пов'язані з дією соціально-психологічних чинників. Інша група факторів (вік, стать, психофізіологічні показники), хоча і не мають прямого причинно-наслідкового зв'язку з зовнішніми факторами, можуть побічно впливати на силу їх впливу. Таким чином, вивчення соціально-психологічних факторів агресії, повинно проводитись з урахуванням наявності та ступеню вираженості ряду особистісних рис. Останні створюють певний симптомокомплекс, який,

вірогідно, підсилює вплив одних соціальних факторів, та знижує силу впливу інших. При цьому, однак, не слід забувати про точку зору деяких західних дослідників, згідно якої певні ситуативні фактори впливають незалежно від особистісних характеристик індивіда (так званий феномен “влади ситуації”).

Таким чином, перша гіпотеза емпіричного дослідження має наступний вигляд:

Існує два типи соціально-психологічних факторів агресивної поведінки: фактори першого типу діють в залежності від демографічних і особистісних характеристик; фактори другого типу мають універсальний характер впливу, тобто діють завжди і на всіх.

В даному дослідженні в якості згаданих демографічних та особистісних характеристик були обрані стать, вік та тип особистості.

В ході теоретичного аналізу феномену агресивної поведінки також була виявлена та проаналізована різниця, що існує між поняттями "агресія" та "агресивність". Теоретично, кількість людей неагресивних за характером в суспільстві повинно бути більшим, ніж кількість агресивних особистостей. З цього випливає припущення, що різке зростання агресії в нашому суспільстві є наслідком певних психологічних (соціально-психологічних) змін, насамперед, в першій групі. Цілком вірогідно, що неагресивні за характером молоді люди все частіше використовують стиль агресивної взаємодії як інструмент вирішення конкретних життєвих ситуацій. Друга гіпотеза сформульована таким чином:

Зростання агресії в сучасному молодіжному середовищі зумовлено, головним чином, поширенням ситуативних проявів агресії серед неагресивних особистостей, які становлять більшість молодіжної популяції.

Таким чином, *об'єктом* емпіричного дослідження є агресивна поведінка та агресивність різних соціально-вікових груп сучасної молоді, а *предметом* - соціально-психологічні фактори агресії молоді, їх роль та

взаємозв'язок з демографічними та особистісними характеристиками, а також рівні агресивності досліджуваних груп молоді.

Метою емпіричного дослідження виступає перевірка висунених гіпотез, а *завдання* полягають у проведенні комплексного соціально-психологічного дослідження, математико-статистичної обробки отриманих результатів та їх якісному аналізі.

Методика дослідження. В психологічній науці розроблені та використовуються декілька різних методів і методик емпіричного дослідження феноменів агресивної поведінки та агресивності.

Метод спостереження використовують при вивченні агресивної поведінки, і він передбачає реєстрацію вербальних, психомоторних та інших елементів (категорій) цієї поведінки за спеціальними стандартизованими схемами (планами). Серед останніх можна назвати схеми Патерсона (містить опис 28 категорій деструктивної поведінки дітей) [50], Розенцвейга (на основі категорій відповідей по його проєктивній методиці) [306] та методику “Карта спостережень Д.Стотта” (містить опис 198 фрагментів фіксованих форм поведінки дітей, які об’єднані в 16 синдромів деструктивної та дезадаптивної поведінки) [306].

Методи опитування є, мабуть, найбільш поширеними методами вивчення агресії та агресивності в психологічних дослідженнях. Вони включають в себе одержання вербальної інформації від людей за допомогою інтерв’ю, використання анкет, спеціальних психодіагностичних опитувальників, проєктивних методик. Найбільш часто при вивченні підлітків та юнаків використовується опитувальник Басса-Даркі (BDHI), який містить 75 питань, розподілених по 8 шкалах: фізична та непряма агресія, дратування, негативізм, образа, підозрілість, вербальна агресія, почуття провини. По їх показникам вираховуються індекси загальної агресивності та ворожості людини [46; 47]. Однак деякі дослідники звертають увагу на недоліки у формулюванні питань цього опитувальника, відповіді на які викривляються за рахунок ефекту дії

соціальної бажаності у респондента [37; 46; 47]. Крім цієї методики при дослідженні агресивності використовуються опитувальники ММРІ, Асінгера, Томаса, Лірі та інші.

Проективні методики на відміну від опитувальників більш захищені від ефекту соціальної бажаності (оскільки піддослідний не знає про конкретну мету дослідження), однак вони більш складні в обробці та інтерпретації. В сучасній психодіагностиці при вивченні агресивності використовуються такі проективні методики, як ТАТ, “Чорнильні плями Роршаха”, Тест малюнкової фрустрації Розенцвейга, “Тест руки” Вагнера, Тест портретних виборів Сонді, психомалюнкові методики (“Неіснуюча тварина”, Будинок-дерево-людина”), проективні методики з іграшками (тест ляльок) тощо [46; 244]. Цікаво, що, не зважаючи на наявність в сучасній психодіагностиці чималої кількості методик на вимірювання рівня агресивності, деякі західні фахівці стверджують, що на даний момент не існує жодного психологічного тесту, який би з високою вірогідністю дозволяв би діагностувати схильність людини до насильства [353].

Встановлення причинно-наслідкових зв'язків між певними змінними відбувається, головним чином, за допомогою використання методу експерименту. Він також надає можливість контролювати змінні, що вивчаються [203; 277]. В західній соціальній психології розроблено декілька стандартних експериментальних процедур вивчення феномену агресивної поведінки. До найбільш відомого відноситься метод, заснований на використанні “машини агресії” (спеціального приладу для нанесення іншій людині ударів електрострумом), розроблений А.Бассом в 60-х рр. ХХ ст., і який, в тому чи іншому вигляді, використовувався в багатьох дослідженнях [27; 50]. Крім методу “машини агресії” використовуються такі експериментальні технології, як метод гри (розроблений А.Бандурою для вивчення дитячої агресії; базується на провокації піддослідного до агресії з подальшим наданням можливості “виплеснути” її на манекені-ляльці), вимірювання спровокованої

вербальної агресії (контент-аналіз вербальних коментарів, письмових відгуків спровокованих піддослідних), метод “автомобільних сигналів” (фіксація поведінки водіїв машин, яких навмисно затримують на перехресті) [50].

В даному емпіричному дослідженні були використані методи опитування та психодіагностичного тестування, і, за рядом обставин, автор вирішив не використовувати метод експерименту.

По-перше, предмет нашого дослідження (агресивна поведінка та її фактори) сам по собі накладає певні етичні обмеження на використання експериментального методу. Згідно Етичним Кодексам вітчизняних та західних психологів, при проведенні дослідження необхідно зводити до мінімуму негативний вплив на піддослідних [21; 110; 277; 333].

По-друге, більшість лабораторних експериментів з вивчення феномену агресії (зокрема, дослідження С.Мілгрема та ін.), так чи інакше, піддаються критиці за їх “штучність”, невідповідність реальним життєвим умовам (нерелевантність). Багато західних та вітчизняних фахівців вважають, що не можна екстраполювати те, що одержано в лабораторних умовах, на реальний світ, і, таким чином, ставлять під сумнів валідність отриманих результатів (т.зв. проблема “екологічної валідності”) [27; 113; 292; 325].

По-третє, переважна більшість соціально-психологічних експериментальних досліджень (крім лонгитюдних) триває відносно невеликий час (у межах години або трохи більше). А предметом даного дослідження виступають такі фактори агресивної поведінки, вплив яких триває роками - сім'я, група однолітків, ЗМК, соціально-економічні умови життя (виключенням тут виступає лише такий фактор, як конкретна соціальна ситуація).

По-четверте, штучне моделювання експериментального дослідження, в якому б з усією повнотою відобразилась комплексна (сінергетична) взаємодія усіх вищезазначених факторів агресії, навряд чи є можливим в

принципі.

Автор вважає, що емпірична перевірка висунених гіпотез може бути здійснена такими неекспериментальними методами, як опитування (у формі анкетування) та психодіагностичне тестування, які дозволяють виявити кореляційний зв'язок між агресивною поведінкою та певними соціально-психологічними факторами.

Таким чином, авторське емпіричне дослідження базується не на експериментальному, а на кореляційному підході, тобто методі перевірки гіпотез, який дозволяє встановлювати зв'язки між змінними, рівні яких не змінюються (як це робиться під час експерименту), а лише вимірюються дослідником [154].

В цілях підвищення достовірності результатів, зниження дії ефекту соціальної бажаності, дослідження проводились анонімно (респонденти вказували лише свій вік та стать). Слід відмітити, що оскільки переважна частина молоді м. Чернігова та Чернігівської області в побутовому спілкуванні використовує російську мову, питання анкет та інструкції подавались на російській мові.

Піддослідним були запропоновані наступні методики:

1. **Авторська анкета (1)** на виявлення анамнестичної інформації про респондентів та суб'єктивну оцінку наявності ряду соціально-психологічних факторів агресії (дивись Додаток Б.1). Слід зазначити, що відносно обмежене коло питань дозволяло виділити наявність лише 7 основних факторів:

- члени родини (повна / неповна сім'я, наявність братів / сестер);
- взаємовідносини між батьками;
- зловживання батьками алкогольними напоями;
- стиль виховання;
- тип телепродукції, якій надається перевага;
- частота проведення часу в компанії однолітків;
- наявність "соціальних фрустраторів".

Для полегшення обробки результатів майже всі питання методики мали закритий характер.

2. **Авторська анкета (2)** на виявлення типу ситуацій, в яких піддослідним доводилось здійснювати агресивні вчинки (дивись Додаток Б.2). На вісім типів агресивної поведінки (за основу була обрана типологія А.Басса – дивись підрозділ 1.1.) анкета містила 12 варіантів відповідей та 11 типів ситуацій, які були виділені на основі теоретичного аналізу:

1. “Я так ніколи не вчиняв” (тобто цей тип агресії не проявлявся в жодній ситуації);
2. “коли ця людина мені чимось не подобалась” (ситуація антипатії до людини)
3. “коли я був у поганому настрої” (поганий настрій);
4. “коли я був у нетверезому стані” (стан алкогольного сп’яніння);
5. “коли ця людина мене випадково образила” (ненавмисна вербальна агресія);
6. “коли ця людина мене навмисно образила” (навмисна вербальна агресія);
7. “коли ця людина мене випадково штовхнула або вдарила” (ненавмисний поштовх з необережності);
8. “коли ця людина мене навмисно штовхнула або вдарила” (навмисна фізична агресія);
9. “коли ця людина чимось заважала мені або моїм друзям” (стан фрустрації, блокування досягнення певних потреб);
10. “коли я знаходився в компанії своїх друзів” (вплив групи однолітків);
11. “коли мені наказували так вчинити” (наказ до агресії);
12. якась інша ситуація.

Слід зазначити, що ситуації № 3, 4 можна, певним чином, віднести не до соціально-психологічних ситуативних, а до ендогенних факторів. Тим не менш, оскільки вони іноді входять до структури ситуацій

міжособистісного спілкування, ситуацій, що провокують агресивну поведінку, їх наявність в даній анкеті уявляється доцільною.

3. **Методика Дж.Голланда** на виявлення типу особистості (дивись Додаток Б.3). Методика являє собою опитувальник, стимульний матеріал якого складається з 42 пар різних професій, в кожній з яких респондент повинен здійснити вибір (якій професії він надає перевагу). В залежності від вибору певних професій, за допомогою ключа визначається шість типів соціальної направленості особистості [224; 243]:

- реалістичний тип - несоціальний, орієнтований на теперішнє, емоційно стабільний але залежний, діяльність направлена на конкретні об'єкти (речі);

- інтелектуальний тип - несоціальна, аналітична і раціоналістична особистість, незалежна, оригінальна в своїх судженнях. Переважають теоретичні цінності, діяльність пов'язана з абстрактним мисленням;

- соціальний тип - володіє соціальними вміннями, потребує контактів з людьми. Має психологічний настрій на людину; намагається вчити та виховувати; активний, але часто залежний від думок інших; діяльність пов'язана з емоціями, почуття, вміння спілкуватися;

- конвенціональний тип - така особистість має стереотипний характер; її діяльність носить конкретний, практичний, ригідний, добре структурований характер. Не любить проявляти оригінальність, консервативний, залежний;

- підприємницький тип - представник цього типу доміантний, активний, дещо агресивний, любить керувати, одержувати визнання. Діяльність пов'язана з керівництвом та владою;

- артистичний тип – екстравертована особистість, діяльність спирається на емоції, уяву, інтуїцію; незалежний в рішеннях, оригінальний, не додержується умовностей суспільства.

Вказана методика часто застосовується в профорієнтаційній роботі. Вибір методики Голланда в даному дослідженні був обумовлений

критерієм, за яким в ній розрізняються типи особистості - це тип соціальної спрямованості людини. Тобто, на відміну від інших відомих особистісних методик (ММРІ, 16 РР, опитувальники Айзенка, Леонгарда, ПДО та ін.), типологія яких характеризує скоріше формальний бік людської особистості, методика Голланда висвітлює її змістовні, глибинні аспекти - характер діяльності, вчинкової активності людини, що власне, за думкою О.М.Леонт'єва, і визначає тип людської особистості [183]. Крім того, ми виходили з того, що за кожною професією стоять певні соціальні цінності, і, таким чином, вибір чи не-вибір конкретної професії (групи професій) відображає структуру ціннісних орієнтацій особистості, її свідомість, які є одними з головних атрибутів поняття "тип особистості". В цілому все вищесказане дозволяє вести мову про доречність вибору методики Голланда.

4. Проективна методика "Hand-тест" (Тест Руки Вагнера) - на визначення рівня схильності людини до агресивної поведінки. Методика була опублікована в 1962 р. американськими дослідниками Б.Брайкліном, З.Піотровським та Е.Вагнером (ідея методики належала Е.Вагнеру). Стимульний матеріал методики складається з 9-ти карток із зображенням кисті людської руки та 10-ї пустої картки (дивись Додаток Б.4). За думкою авторів, використання зображення руки як основного засобу взаємодії з оточуючим світом в якості стимульного матеріалу, дозволяє прогнозувати реальну відкриту поведінку людини, оскільки її відповіді більш тісно пов'язуються з моторною сферою особистості (на відміну від тестів Роршаха, ТАТ) [98; 99; 174]. В ході дослідження піддослідний повинен відповісти, яку дію, за його думкою, виконує намальована рука.

В процесі обробки всі відповіді класифікуються по 11 оцінним категоріям:

- 1) *агресія (Agg)* – відповіді, в яких рука виконує агресивні, ворожі дії (напад, нанесення пошкоджень, образа і т.п.);
- 2) *директивність (Dir)* – рука сприймається як керуюча, що активно

- впливає на іншу людину (віддає наказ, вказує напрям і т.ін.);
- 3) *страх (F)* – відповіді, що відображають страх перед агресією з боку інших (рука, яка захищається від удару);
  - 4) *емоційність (Aff)* – відповіді, в яких рука виражає емоційно позитивне відношення до інших, прив'язаність, кохання (рука, яка протягнута для допомоги, дарить квіти, гладить по голові);
  - 5) *комунікація (Com)* – рука, яка спілкується з іншими, при цьому спілкування пов'язано з почуттям рівності сторін (рука, яка жестикулює, вказує дорогу, виражає привітання і т.п.);
  - 6) *залежність (Dep)* – рука, яка шукає допомоги, щось просить у інших людей (рука жебрака, що просить милостиню) ;
  - 7) *демонстративність (Ex)* - рука виконує дії, пов'язані з самовиразом, демонстративністю (жінка протягує руку для поцілунку, рука, яка щось показує);
  - 8) *каліцтво (Crip)* – рука сприймається як хвора, покалічена, деформована (зламана рука, рука хворої або мертвої людини);
  - 9) *активні безособистісні дії (Act)* – рука, яка виконує певні нейтральні фізичні дії (щось пише, спирається, ш'є, тримає і т.п.);
  - 10) *пасивні безособистісні дії (Pas)* – рука, яка не виконує будь-яких дій (лежить, відпочиває, звисає);
  - 11) *опис (Des)* – категорія відповідей, в яких міститься лише опис руки, без тенденції до будь-якої дії (вродлива рука, пухлява рука і т.ін.).

В розширеному варіанти інтерпретації використовується 14 оціночних категорій, до яких, крім вищевказаних, входять: *напруга, галюцинації та відмова відповідати.*

Відповіді, що відносяться до категорій “Агресія” та “Директивність” розглядаються авторами як показник готовності піддослідного до зовнішнього прояву агресії, небажання пристосуватись до оточення. Чотири інших категорії - “Страх”, “Емоційність”, “Комунікація” та

“Залежність”, відображають тенденцію до соціальної кооперації. Відповіді, що підпадають під інші категорії при оцінці агресивності не враховуються. Кількісний показник агресії (“ I ”) вираховується в балах за формулою 2.1.

Формула 2.1.

Вирахування коефіцієнту агресивності в “Тесті руки” Вагнера [174]

$$I = \Sigma (\text{Агресія} + \text{Директивність}) - \Sigma (\text{Страх}^* + \text{Емоційність} + \text{Комунікація} + \text{Залежність})$$

* Пізніше ця категорія була виключена з формули, оскільки, за думкою ряду дослідників, вона не відображала тенденції до соціальної кооперації.

В різних джерелах зустрічаються два варіанти норм. Так, згідно одним джерелам, про підвищену агресивність свідчить показник “Г”, який перевищує значення “+1” [217; 306]. Згідно іншим, досягнення значення “+1” вже свідчить про високий рівень агресивності [174] (цю норму ми і використовували в нашій роботі). Якщо коефіцієнт “Г” дорівнює “0”, це дозволяє припустити, що людина схильна до агресії по відношенню до тих, кого вона краще знає, але під час спілкування з чужими людьми успішно контролює свою агресію. Якщо показник “Г” має від’ємний бал, то прояв агресії можливий лише в особливо значущих ситуаціях (що можна вважати нормою).

“Відкрита агресивна поведінка” (“Г”) описувалась Вагнером як поведінка, що протирічить соціальним нормам в ситуаціях спільної діяльності [174]. Таким чином дана методика дозволяє передбачати не конкретний тип агресивної поведінки, а схильність до агресії взагалі.

Автори даної методики виходили з припущення, що головною детермінантою відкритої агресивної поведінки виступає не наявність розвинутих агресивних тенденцій, а недорозвиток установок соціальної кооперації [174]. Таким чином, важливим є не лише кількісний показник (I), а і сама структура відповідей.

Крім показника “Г”, методика дозволяє вираховувати ряд додаткових коефіцієнтів: MAL (ступінь особистісної дезадаптації), WITH (тенденція до втечі від реальності), PATH (наявність психопатології).

Вказана методика була обрана за причин її відносно високої валідності та надійності порівняно з іншими методиками діагностики агресивності, зокрема відомим опитувальником Басса-Даркі. Порівняно з іншими проєктивними методиками, які дозволяють діагностувати агресивність особистості, результати “Hand-test” мають стандартизований параметричний характер, що робить його використання більш зручним.

Етапи дослідження та характеристика вибірки. Комплексне емпіричне дослідження відбувалось протягом 1998 - 2001 рр. і проводилось в два етапи.

На першому етапі (1998-1999 рр.) відбувалась загальна перевірка двох висунених гіпотез. На цьому етапі у дослідженні брали участь 355 осіб віком 15 - 25 років: 205 (57,8%) чоловіків та 150 (42,2%) жінок. Генеральна вибірка була побудована за принципом стратифікації таким чином, щоб відобразити весь спектр основних соціальних груп сучасної молоді. Умовно вся вибірка поділялась на дві основні групи: А та В.

Групу “А” (умовно - делінквентна група) складала молодь, засуджена за різні кримінальні злочини (вбивства, нанесення тілесних ушкоджень, зґвалтування, хуліганство, розбійні напади тощо – тобто різні форми фізичної агресії за типологією А.Басса), і яка відбуває покарання в виховно- та виправно-трудовах закладах регіону. Загальна кількість даної категорії респондентів - 61 особа (17,2% від загальної кількості); з них 30 чоловічої та 31 жіночої статі.

Група “В” (умовно - контрольна група) мала загальну кількість в 294 особи (82,8% від загальної кількості), з них 175 чоловічої та 119 жіночої статі; вибірка складалась з наступних груп молоді:

- учні 10-11-х класів середніх шкіл м. Чернігова. Загальна кількість 58 осіб (16,3% від загальної кількості); з них 25 чоловічої та 33 жіночої статі;

- учні ПТУ м. Чернігова. Загальна кількість 48 осіб (13,5% від загальної кількості); з них 30 чоловічої та 18 жіночої статі;

- студенти історичного факультету Чернігівського педуніверситету. Загальна кількість 61 особа (17,2% від загальної кількості); з них 29 чоловічої та 32 жіночої статі;

- учні Чернігівського духовного училища. Загальна кількість 59 осіб (16,6% від загальної кількості); з них 35 чоловічої та 24 жіночої статі;

- курсанти Чернігівського училища МВС України. Загальна кількість 40 осіб (11,3% від загальної кількості); з них 28 чоловічої та 12 жіночої статі;

- військовослужбовці (солдати та сержанти строкової служби) чоловічої статі: 28 осіб (7,9% від загальної вибірки).

Загальна характеристика генеральної вибірки наведена в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Загальна характеристика піддослідних генеральної вибірки (%)

Стать	Генеральна вибірка	Група «А»	Група «В»
Чоловіча	57,75	49,18	59,52
Жіноча	42,25	50,82	40,48

Вік	Генеральна вибірка			Група «А»			Група «В»		
	Загал	Чол	Жін	Загал	Чол	Жін	Загал	Чол	Жін
Неповнолітні	36,34	36,41	36,24	29,51	58,06	0,00	37,76	32,57	45,38
Повнолітні	63,10	63,59	62,27	70,49	41,94	100,0	61,56	67,43	52,94

Всім піддослідним пропонувалось три методики: авторська анкета-1, опитувальник Голланда та Тест Руки Вагнера. Дослідження проводилось в природних для кожної групи молоді умовах (засуджені - в колонії, студенти - в вузі, школяри - в школі тощо). Дослідження в колоніях проводилось психологами цих закладів, всі інші - автором. В інструкції піддослідним пропонувалось взяти участь в дослідженні по "вивченню

психологічних особливостей молоді".

Другий етап дослідження проходив протягом 2001 р. Метою його було уточнення першої гіпотези, а саме перевірка висуненої тези про наявність певних соціально-психологічних факторів агресивної поведінки молоді, які мають універсальний вплив.

На цьому етапі в дослідженні приймало участь 166 піддослідних, серед них 83 (50%) чоловічої та 83 (50%) жіночої статі віком 14 - 20 років. Генеральну вибірку склали наступні групи молоді:

- учні 9 - 11-х класів середніх шкіл м. Чернігова. Загальна кількість - 72 особи (43% від загальної кількості); з них 32 чоловічої та 40 жіночої статі;

- студенти історичного факультету Чернігівського педуніверситету. Загальна кількість - 64 особи (39% від загальної кількості); з них 21 чоловічої та 43 жіночої статі

- військовослужбовці (солдати та сержанти строкової служби) чоловічої статі: 30 осіб (18 % від загальної вибірки);

Всім піддослідним пропонувалось дві методики: авторська анкета-2 та опитувальник Голланда.

Дисертаційне робота була виконана відповідністю до стандартного алгоритму наукового психологічного дослідження [230], і включала в себе наступні етапи:

- 1) Вибір предмету дослідження та первинний аналіз його сутності (визначення мети, предмету та об'єкту дослідження, висунення гіпотез, розробка плану проведення дослідження, вибір конкретних методів і методик дослідження);
- 2) Теоретичне дослідження (теоретизація) предмету;
- 3) Емпіричне дослідження предмету (організація вибірки піддослідних, їх інструктаж, проведення анкетування та психодіагностичних тестувань);
- 4) Аналіз, інтерпретація та тлумачення змістовних та формально-

логічних даних, отриманих під час теоретичного та емпіричного досліджень (математико-статистична обробка первинних результатів, їх якісна інтерпретація);

5) Змістовна презентація результатів та висновків.

2.2. Результати дослідження соціально-психологічних факторів агресії та рівнів агресивності молоді

Результати першого етапу дослідження.

Статистичний аналіз результатів. Отримані в дослідженні результати були піддані стандартній процедурі математико-статистичної обробки (за допомогою комп'ютеризованих пакетів статистичних програм "ОСА" та "SPSS 9.0 for Windows"). Використовувались методи первинної (вирахування середніх статистичних значень, підрахування процентів, стандартного відхилення, побудова графіків та комплексних таблиць) та вторинної (вирахування коефіцієнтів кореляції, t-критерію Ст'юдента) статистичної обробки результатів. Крім того, обробка первинних результатів опитувальника Дж. Голланда здійснювалась за допомогою комп'ютеризованої програми "Методика Д.Голланда".

Всі отримані результати першого етапу емпіричного дослідження наведені в таблицях 2.2 – 2.16 та рисунках 2.1. та 2.2.

Загальні результати соціально-психологічного дослідження по генеральній вибірці, групам "А" та "В", з розбивкою респондентів за статтю та типами особистості наведені в таблицях 2.2 – 2.10 та 2.13.

Таблиці 2.11. та 2.12 містять коефіцієнти кореляції між відповідями піддослідних груп "А" та "В" на питання анкети-1. Таблиця 2.14 містить середні значення коефіцієнтів агресивності та стандартні відхилення за результатами "Тесту руки" по групам генеральної вибірки ($M \pm \sigma$). В таблиці 2.15 наведені значення t-критеріїв Ст'юдента між значеннями

коефіцієнтів агресивності різних груп генеральної вибірки, а в таблиці 2.16 - частоти конкретних оціночних категорій відповідей по “Тесту Руки” по групам генеральної вибірки. Малюнки 2.1. та 2.2. містять графічні розподіли отриманих коефіцієнтів агресивності по групам генеральної вибірки у вигляді полігонів частот.

Якісний аналіз результатів. Проведений аналіз результатів дає змогу виявити та описати ряд тенденцій та закономірностей.

Генеральна вибірка. Як можна побачити з таблиці 2.2. більшість піддослідних генеральної вибірки відносяться до артистичного (30,42%), соціального (29,58%) та конвенційного (27,89%) типів особистості, що, вірогідно, пояснюється специфікою підліткового та юнацького віку. Найменша кількість піддослідних припадає на реалістичний тип (3,66%). При цьому, якщо більшу частину піддослідних чоловічої статі становлять представники артистичного типу (33,01%), то серед піддослідних жіночої статі домінує соціальний тип особистості (44,97%). Ці тенденції простежуються як в групі “А”, так і “В”.

Таблиця 2.2.

Результати емпіричного дослідження (типи особистості піддослідних, %)

Тип особистості	Генеральна вибірка			Група «А»			Група «В»		
	Загал *	Чол	Жін	Загал	Чол	Жін	Загал	Чол	Жін
Реалістичний	3,66	4,85	2,01	1,64	3,23	0,00	4,08	5,14	2,52
Інтелектуальний	18,31	23,79	10,74	18,03	25,81	10,00	18,37	23,43	10,92
Соціальний	29,58	18,45	44,97	21,31	3,23	40,00	31,29	21,14	46,22
Конвенціональний	27,89	22,82	34,90	32,79	25,81	40,00	26,87	22,29	33,61
Підприємницький	17,75	24,27	8,72	18,03	19,35	16,67	17,69	25,14	6,72
Артистичний	30,42	33,01	26,85	31,15	45,16	16,67	30,27	30,86	29,41

* Тут і далі – сумарний відсоток може складати більше 100, оскільки певна частка піддослідних має риси декількох типів.

Більшість піддослідних генеральної вибірки (70,42%) зростала в повних сім'ях, де є батько і мати. Але якщо серед представників контрольної групи цей показник був на рівні 75 – 78% (у чоловіків та жінок), то в делінквентній групі «А» він знижується до рівня 45 – 40% відповідно. В останній групі значно вищою є кількість піддослідних, які зростали в неповних сім'ях (де є лише один з батьків): 32 – 33% проти 14 – 16% в контрольній групі (дивись таблицю 2.3.).

Таблиця 2.3.

Результати емпіричного дослідження (батьки піддослідних, %)

	<i>Батьки</i>	Є батько і мати	Один з батьків – не рідний	Є лише один з батьків	Немає батьків
Генеральна вибірка	Всього	70,42	8,17	17,75	2,25
	Чоловіки	70,39	9,71	16,50	1,46
	Жінки	70,47	6,04	19,46	3,36
	Реалістичний тип	76,92	0,00	23,08	0,00
	Інтелектуальний тип	67,69	12,31	16,92	3,08
	Соціальний тип	76,19	7,62	13,33	1,90
	Конвенціональний тип	74,75	8,08	16,16	1,01
	Підприємницький тип	71,43	6,35	15,87	4,76
	Артистичний тип	70,37	10,19	14,81	1,85
Група «А»	Всього	42,62	14,75	32,79	9,84
	Чоловіки	45,16	16,13	32,26	6,45
	Жінки	40,00	13,33	33,33	13,33
	Реалістичний тип	100,0	0,00	0,00	0,00
	Інтелектуальний тип	36,36	27,27	27,27	9,09
	Соціальний тип	61,54	15,38	15,38	7,69
	Конвенціональний тип	45,00	15,00	45,00	0,00
	Підприємницький тип	36,36	9,09	36,36	18,18
	Артистичний тип	36,84	26,32	26,36	10,53
Група «В»	Всього	76,19	6,80	14,63	0,68
	Чоловіки	74,86	8,57	13,71	0,57
	Жінки	78,15	4,20	15,97	0,84
	Реалістичний тип	75,00	0,00	25,00	0,00
	Інтелектуальний тип	74,07	9,26	14,81	1,85
	Соціальний тип	78,26	6,52	13,04	1,09
	Конвенціональний тип	82,28	6,33	10,13	1,27
	Підприємницький тип	78,85	5,77	11,54	1,92
	Артистичний тип	77,53	6,74	12,36	0,00

Переважає більшість опитаних генеральної вибірки (77,18%) зростала в сім'ях, де є дві та більше дитини. Ця тенденція однаково стосується хлопців і дівчат як в делінквентній, так і контрольній групах. Таким чином, повну сім'ю (де є батько і мати) з двома або більше дітьми можна вважати "стандартною" сім'єю, з якою походить сучасна молодь Чернігівської області (дивись таблицю 2.4.).

Таблиця 2.4.

*Результати емпіричного дослідження
(кількість дітей в родині піддослідних, %)*

	Кількість дітей в родині	Одна	Дві та більше
Генеральна вибірка	Всього	22,54	77,18
	Чоловіки	18,93	81,07
	Жінки	27,52	71,81
	Реалістичний тип	15,38	84,62
	Інтелектуальний тип	29,23	70,77
	Соціальний тип	21,90	78,10
	Конвенціональний тип	22,22	76,77
	Підприємницький тип	23,81	76,19
	Артистичний тип	21,30	78,70
Група «А»	Всього	29,51	70,49
	Чоловіки	12,90	87,10
	Жінки	46,67	53,33
	Реалістичний тип	0,00	100,0
	Інтелектуальний тип	36,36	63,64
	Соціальний тип	38,46	61,54
	Конвенціональний тип	30,00	70,00
	Підприємницький тип	36,36	63,64
	Артистичний тип	15,79	84,21
Група «В»	Всього	21,09	78,57
	Чоловіки	20,00	80,00
	Жінки	22,69	76,47
	Реалістичний тип	16,67	83,33
	Інтелектуальний тип	27,78	72,22
	Соціальний тип	19,57	80,43
	Конвенціональний тип	20,25	78,48
	Підприємницький тип	21,15	78,85
	Артистичний тип	22,47	77,53

Більшість піддослідних генеральної вибірки вказала на відсутність частих конфліктів між батьками в сім'ї (58,87%) та зловживання батьками алкогольними напоями (66,76%). В групі «А» ці показники знижуються відповідно до 49,18% та 45,9%, що вказує на більш широке поширення цих факторів (дивись таблиці 2.5. – 2.6.). Крім того, простежується певна залежність результатів від статі респондентів, що буде проаналізовано трохи нижче.

Таблиця 2.5.

*Результати емпіричного дослідження
(наявність конфліктів між батьками піддослідних, %)*

	Наявність частих конфліктів між батьками	Є	Немає
Генеральна вибірка	Всього	38,87	58,87
	Чоловіки	33,98	63,59
	Жінки	45,64	52,35
	Реалістичний тип	38,46	61,54
	Інтелектуальний тип	36,92	63,08
	Соціальний тип	44,76	54,29
	Конвенціональний тип	38,38	59,60
	Підприємницький тип	34,92	60,32
	Артистичний тип	36,11	61,11
Група «А»	Всього	47,54	49,18
	Чоловіки	35,48	61,29
	Жінки	60,00	36,67
	Реалістичний тип	100,0	0,00
	Інтелектуальний тип	18,18	81,82
	Соціальний тип	69,23	30,77
	Конвенціональний тип	50,00	50,00
	Підприємницький тип	45,45	45,45
	Артистичний тип	42,11	52,36
Група «В»	Всього	37,07	60,88
	Чоловіки	33,71	64,00
	Жінки	42,02	56,30
	Реалістичний тип	33,33	66,67
	Інтелектуальний тип	40,74	59,26
	Соціальний тип	41,30	57,61
	Конвенціональний тип	35,44	62,03
	Підприємницький тип	32,69	63,46
	Артистичний тип	34,83	62,92

Таблиця 2.6.

*Результати емпіричного дослідження
(зловживання батьками піддослідних алкоголем, %)*

	Зловживання батьками алкоголем	Є	Немає
Генеральна вибірка	Всього	32,11	66,76
	Чоловіки	29,13	69,90
	Жінки	36,24	62,42
	Реалістичний тип	23,08	76,92
	Інтелектуальний тип	23,08	76,92
	Соціальний тип	35,24	63,81
	Конвенціональний тип	25,25	73,74
	Підприємницький тип	28,57	68,25
	Артистичний тип	37,04	62,04
Група «А»	Всього	50,82	45,90
	Чоловіки	61,29	35,48
	Жінки	40,00	56,67
	Реалістичний тип	100,0	0,00
	Інтелектуальний тип	45,45	54,55
	Соціальний тип	38,46	61,54
	Конвенціональний тип	45,00	55,00
	Підприємницький тип	54,55	36,36
	Артистичний тип	63,16	31,58
Група «В»	Всього	28,23	71,09
	Чоловіки	23,43	76,00
	Жінки	35,29	63,87
	Реалістичний тип	16,67	83,33
	Інтелектуальний тип	18,52	81,48
	Соціальний тип	34,78	64,13
	Конвенціональний тип	20,25	78,48
	Підприємницький тип	23,08	75,00
	Артистичний тип	31,46	68,54

Щодо стилю виховання в сім'ях піддослідних, були отримані наступні результати (дивись таблицю 2.7.). Переважна більшість піддослідних генеральної вибірки (72,39%) вказала на наявність “нормального” адекватного стилю виховання з боку своїх батьків. При цьому, хлопці вказували на наявність даного стилю виховання частіше, ніж дівчата (79,13% проти 63,09%). Дівчата частіше вказували на наявність таких стилів як гіперпротекція (16,11% проти 7,28% у хлопців), емоційна

холодність (4,03% проти 1,46%) та умови жорстоких відносин (5,37% проти 1,46%). В делінквентній групі відмічається певна специфіка відповідей. Так, домінуючими типами виховання у хлопців були “нормальний” (61,52%) та гіпопротекція (25,81%). Всі інші типи знаходяться на рівні 3%. Зовсім інший поділ відповідей спостерігається серед дівчат: більша частина з них вказала на такий стиль, як гіпопротекція (26,67%), але всі інші стилі виховання одержали приблизно “рівне” представництво на рівні 13 – 23%.

Таблиця 2.7.

Результати емпіричного дослідження (стиль виховання піддослідних, %)

	Стиль виховання	Нормальний	Гіперпротекція	Гіпопротекція	Емоційна холодність	Жорстокі відносини
Генеральна вибірка	Всього	72,39	10,99	10,14	2,54	3,10
	Чоловіки	79,13	7,28	9,71	1,46	1,46
	Жінки	63,09	16,11	10,74	4,03	5,37
	Реалістичний тип	76,92	15,38	7,69	0,00	0,00
	Інтелектуальний тип	76,92	15,38	4,62	1,54	1,54
	Соціальний тип	69,52	13,33	9,52	0,95	5,71
	Конвенціональний тип	69,70	11,11	10,10	4,04	4,04
	Підприємницький тип	79,37	7,94	1,59	7,94	3,17
	Артистичний тип	71,30	9,26	16,67	0,00	0,93
Група «А»	Всього	39,34	13,11	26,23	11,48	9,84
	Чоловіки	61,52	3,23	25,81	3,23	3,23
	Жінки	13,33	23,33	26,67	20,00	16,67
	Реалістичний тип	0,00	0,00	100,0	0,00	0,00
	Інтелектуальний тип	54,55	18,18	18,18	9,09	0,00
	Соціальний тип	30,77	23,28	23,08	7,69	15,38
	Конвенціональний тип	40,00	15,00	15,50	15,50	15,50
	Підприємницький тип	36,36	9,09	0,00	36,36	18,18
	Артистичний тип	36,84	5,26	52,63	0,00	5,26
Група «В»	Всього	79,25	10,54	6,80	0,68	1,70
	Чоловіки	81,71	8,00	6,86	1,14	1,14
	Жінки	75,63	14,29	6,72	0,00	2,52
	Реалістичний тип	83,33	16,67	0,00	0,00	0,00
	Інтелектуальний тип	81,48	14,81	1,85	0,00	1,85
	Соціальний тип	75,00	11,96	7,61	0,00	4,35
	Конвенціональний тип	77,22	10,13	8,86	1,27	1,27
	Підприємницький тип	88,46	7,69	1,92	1,92	0,00
	Артистичний тип	78,65	10,11	8,99	0,00	0,00

В цілому отримані результати підтверджують точку зору ряду дослідників (А.Бандура, Р.Уолтерс та ін.), згідно якої одним з головних факторів агресивної поведінки дітей та молоді є відсутність контролю з боку батьків, стиль гіпопротекції.

Як можна побачити з таблиці 2.8., переважна більшість піддослідних генеральної вибірки (76,62%) заявила про “часте” проведення часу в компанії друзів, що цілком відповідає їх віковим особливостям (реакція групування з однолітками). Ця закономірність однаково простежується, як серед хлопців (77,67%), так і серед дівчат (75,17%). Цікавим уявляється той факт, що в групі “А” ці показники мають дещо вищі значення – 80,65% та 83,33% відповідно (загалом – 81,97%), при тому, що питома вага представників соціального типу особистості в цій групі менше, ніж в генеральній та контрольній.

Таблиця 2.8.

*Результати емпіричного дослідження
(проведення піддослідними часу в компанії друзів, %)*

	Проведення часу в компанії	Часте	Не часте
Генеральна вибірка	Всього	76,62	21,97
	Чоловіки	77,67	21,84
	Жінки	75,17	22,15
	Реалістичний тип	61,54	38,46
	Інтелектуальний тип	64,62	33,85
	Соціальний тип	77,14	21,90
	Конвенціональний тип	81,82	15,15
	Підприємницький тип	79,37	19,05
	Артистичний тип	77,78	21,30
Група «А»	Всього	81,97	18,03
	Чоловіки	80,65	19,35
	Жінки	83,33	16,67
	Реалістичний тип	100,0	0,00
	Інтелектуальний тип	63,64	36,36
	Соціальний тип	92,31	7,69
	Конвенціональний тип	85,00	15,00
	Підприємницький тип	81,82	18,18
	Артистичний тип	89,47	10,53

Група «В»	Всього	75,51	22,79
	Чоловіки	77,14	22,29
	Жінки	73,11	23,53
	Реалістичний тип	58,33	41,67
	Інтелектуальний тип	64,81	33,33
	Соціальний тип	75,00	23,91
	Конвенціональний тип	81,01	15,19
	Підприємницький тип	78,85	19,23
	Артистичний тип	75,28	23,60

Таблиця 2.9.

*Результати емпіричного дослідження
(фільми, яким піддослідні надають перевагу, %)*

Фільми	Бойовики	Детективи	Комедії	Фантастика	Мелодрами	Еротика та порно	Трилери, фільми жахів	Інше
Всього	42,25	22,82	76,06	32,68	21,41	16,90	37,18	15,77
Чоловіки	55,83	16,50	75,73	40,29	7,28	21,84	35,92	16,99
Жінки	23,49	31,54	76,51	7,28	40,94	10,07	38,93	14,09
Реалістичний тип	53,85	46,15	92,31	30,77	15,38	7,69	15,38	23,08
Інтелектуальний тип	36,92	27,69	76,92	47,69	18,46	15,38	26,15	26,15
Соціальний тип	38,10	24,76	74,29	27,62	28,57	12,38	36,19	14,29
Конвенціональний тип	41,41	20,20	71,72	31,31	19,19	20,20	35,35	14,14
Підприємницький тип	58,73	15,87	76,19	36,51	14,29	22,22	42,86	12,70
Артистичний тип	35,19	22,22	81,48	33,33	25,93	16,67	37,04	11,11
Всього	52,46	26,23	55,74	32,79	19,67	24,59	42,62	8,20
Чоловіки	64,52	19,35	61,29	32,26	9,68	35,48	29,03	6,45
Жінки	40,00	33,33	50,00	33,33	30,00	13,33	56,67	10,00
Реалістичний тип	100,0	100,0	0,00	10,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Інтелектуальний тип	45,45	45,45	45,45	27,27	18,18	36,36	45,45	9,09
Соціальний тип	46,15	23,08	61,54	23,08	15,38	0,00	61,54	7,69
Конвенціональний тип	45,00	30,00	55,00	30,00	30,00	30,00	25,00	0,00
Підприємницький тип	81,82	18,18	54,55	45,45	18,18	45,45	27,27	9,09
Артистичний тип	42,11	21,05	73,68	42,11	21,05	21,05	36,84	10,53
Всього	40,14	22,11	80,27	32,65	21,77	15,31	36,05	17,35
Чоловіки	54,29	16,00	78,29	41,71	6,86	19,43	37,14	18,86
Жінки	19,33	31,09	83,19	19,33	43,70	9,24	34,45	15,13
Реалістичний тип	50,00	41,67	100,0	25,00	16,67	8,33	16,67	25,00
Інтелектуальний тип	35,19	24,07	83,33	51,85	18,52	11,11	22,22	29,63
Соціальний тип	36,96	25,00	76,09	28,26	30,43	14,13	32,61	15,22
Конвенціональний тип	40,51	17,72	75,95	31,65	16,46	17,72	37,97	17,72
Підприємницький тип	53,85	15,38	80,77	34,62	13,46	17,31	46,15	13,46
Артистичний тип	33,71	22,47	83,15	31,46	26,97	15,73	37,08	11,24

Досить цікаві результати були отримані відносно інтересів сучасної молоді щодо телепродукції (дивись таблицю 2.9.).

На першому місці в генеральній вибірці опинився такий жанр, як комедія - 76,06% піддослідних генеральної вибірки назвали його в числі тих жанрів, яким надається перевага. Комедія займає перше місце як серед хлопців, так і дівчат, серед усіх типів особистості та практично в усіх соціальних групах молоді, крім засуджених та військовослужбовців (у яких, однак, вона посідає друге місце). Пояснюється це, на наш погляд, двома обставинами: по-перше, високий рейтинг комедій може бути наслідком віку піддослідних, певною інфантильністю частини респондентів; по-друге – потяг до телепродукції з гумором може бути реакцією на ті тяжкі соціально-економічні обставини, в яких опинилась зараз більшість населення (тобто виступати своєрідним механізмом психологічного захисту, релаксації). Слід однак зазначити, що аналогічний результат (1-е місце комедії серед молоді) був отриманий і в деяких західних дослідженнях [33].

Друге місце (42,25% в генеральній вибірці) займає жанр бойовиків, однак його рейтинг в конкретних соціальних групах молоді коливається від 1-го місця (засуджені чоловічої статі, військовослужбовці) до 7-го (учні духовного училища жіночої статі). В цілому, даний жанр має більш високу популярність серед піддослідних чоловічої статі, що можна вважати цілком природнім.

Третє місце (37,18% в генеральній вибірці) посідає жанр трилерів (фільми жахів). При цьому, як і в попередньому випадку, його рейтинг сильно коливається в залежності від статі, типу особистості та соціальної приналежності піддослідних. Так, найвищу популярність трилери мають серед засуджених жіночої статі, а також дівчат-учнів ПТУ.

Четверте місце (32,68% в генеральній вибірці) займає жанр фантастики. При цьому простежується залежність рейтингу жанру від статі (більш високий – серед чоловіків; виключення складають учні ПТУ та

засуджені) та типу особистості (більш високий серед представників інтелектуального та підприємницького типів).

Детективи в “загальному заліку” займають п’яте місце (22,82% в генеральній вибірці). Звертає на себе увагу той факт, що цей жанр в усіх групах генеральної вибірки оцінюється вище піддослідними жіночої статі, ніж чоловіками. Найвищу популярність детективний жанр має серед курсанток училища МВС та дівчат-школярів. Невисокий рейтинг детективів серед чоловіків, вірогідно, можна пояснити тим, що відрізнити сучасні детективні телефільми від бойовиків буває відносно важко за причини присутності в перших багатьох “активних сцен”. Можливо, фільми цього жанру багатьма хлопцями сприймаються як бойовики.

Жанр мелодрами займає шосте місце (21,41% в генеральній вибірці). При цьому, він має дуже високий рейтинг у піддослідних жіночої статі (40,94% проти 7,28% у чоловіків, що цілком природно), та соціального типу особистості (28,57%).

Останнє місце в загальному рейтингу посідає жанр еротики і порно (16,9% в генеральній вибірці). Як і серед більшості інших жанрів, цей рейтинг коливається в залежності від статі (вище серед чоловіків), типу особистості (вище серед осіб підприємницького типу) та соціальної приналежності піддослідних (вище у засуджених та учнів ПТУ).

Результати делінквентної групи “А” мають свою специфіку. На першому місці у хлопців стоїть жанр бойовиків (64,52%), далі, з невеликим відривом, йдуть комедії (61,29%), а третє місце займає жанр еротики і порно (35,48%). Дівчата з цієї групи на перше місце ставлять трилери (56,67%), потім комедії (50,00%) та бойовики (40,00%).

На питання відносно дії “соціальних фрустраторів” (дивись таблицю 2.10.), більшість піддослідних визнавала їх наявність, при цьому в якості головного “фрустратора” в усіх групах генеральної вибірки вказувалась відсутність грошей (31,55%). Слід зазначити, що піддослідні групи “А” вказували на цей фактор частіше, ніж в контрольній групі “В” (39,34%

проти 29,93%).

Таблиця 2.10.

*Результати емпіричного дослідження
(наявність “соціальних фрустраторів” у піддослідних, %)*

	Соціальні фрустратори	Немає	Відсутність грошей	Проблеми в навчанні (роботі)	Проблеми в спілкуванні з іншими	Інше
Генеральна вибірка	Всього	41,69	31,55	6,76	11,55	7,89
	Чоловіки	45,63	33,01	5,34	9,71	6,31
	Жінки	36,24	29,53	8,72	14,09	10,07
	Реалістичний тип	46,15	23,08	7,69	23,08	0,00
	Інтелектуальний тип	44,62	21,54	6,15	15,38	10,77
	Соціальний тип	46,67	30,48	5,71	8,57	8,57
	Конвенціональний тип	39,39	28,28	12,12	10,10	8,08
	Підприємницький тип	42,86	38,10	4,76	12,70	1,59
	Артистичний тип	41,67	34,26	8,33	11,11	4,63
Група «А»	Всього	21,34	39,34	8,20	21,34	9,84
	Чоловіки	29,03	41,94	3,23	22,58	3,23
	Жінки	13,33	39,67	13,33	20,00	16,67
	Реалістичний тип	0,00	100,0	0,00	0,00	0,00
	Інтелектуальний тип	36,36	27,27	18,18	18,18	0,00
	Соціальний тип	23,08	46,15	0,00	15,38	15,38
	Конвенціональний тип	20,00	35,00	15,00	20,00	10,00
	Підприємницький тип	9,09	54,55	0,00	36,36	0,00
	Артистичний тип	26,32	36,84	10,53	15,79	10,53
Група «В»	Всього	45,92	29,93	6,46	9,52	7,48
	Чоловіки	48,57	31,43	5,71	7,43	6,86
	Жінки	42,02	5,71	7,56	12,61	8,40
	Реалістичний тип	50,00	16,67	8,33	25,00	0,00
	Інтелектуальний тип	46,30	20,37	3,70	14,81	12,96
	Соціальний тип	50,00	28,26	6,52	7,61	7,61
	Конвенціональний тип	44,30	26,58	11,39	7,59	7,59
	Підприємницький тип	50,00	34,62	5,77	7,69	1,92
	Артистичний тип	44,94	33,71	7,87	10,11	3,37

Таким чином, навіть поверховий аналіз отриманих результатів свідчить про вибіркковість в поширенні певних соціально-психологічних факторів агресивної поведінки в залежності від особистісних характеристик піддослідних.

Делінквентна група “А”. Більш глибокий аналіз результатів вказаної

групи дозволяє вести мову про наступне:

- Такі соціально-психологічні фактори, як вплив певних стилів виховання, певної телепродукції, соціальних “фрустраторів”, пов’язуються з особистісними характеристиками респондентів, в той час як склад сім’ї, вплив однолітків виявляють “універсальність” свого впливу на всі групи;

- Максимальний рівень агресивності спостерігається у представників підприємницького типу особистості, мінімальний – серед респондентів соціального типу; серед делінквентів переважає конвенціональний та артистичний типи особистості, та майже відсутній реалістичний тип;

- Юнаки та дівчата в однаковій мірі пов’язані з впливом групи однолітків (незалежно від типу особистості), а також такого соціального “фрустратора”, як відсутність матеріальних засобів (грошей); останній фактор є більш значущим для представників підприємницького типу особистості;

- В жіночій групі переважали такі стилі виховання, як гіпопротекція, гіперпротекція та емоційна холодність (у Чоловіків на першому місці був нормальний, адекватний стиль виховання);

- Дівчата частіше вказували на наявність такого фактору, як конфліктна обстановка між батьками, а хлопці - на алкоголізацію батьків.

Співставлення вищенаведених тенденцій з тенденціями контрольної та генеральної груп, говорить про те, що при дії тих самих соціально-психологічних факторів агресивної та делінквентної поведінки, на їх наявність вказують дещо менше респондентів, ніж в групі “А”. Так, якщо на наявність конфліктів між батьками вказало 37,07% респондентів контрольної групи “В”, в групі “А” ця цифра збільшилась до 47,54% (в середньому, по генеральній вибірці – 38,87%). Така ж сама тенденція простежується щодо зловживання батьками алкоголем: відповідно 28,23% і 50,82% (в середньому – 32,11%); до перегляду бойовиків – 40,14% і 52,46% (в середньому - 42,25%) та ряду інших факторів.

Особистісні характеристики та соціально-психологічні фактори

агресії. Для виявлення впливу особистісних характеристик на дію соціально-психологічних факторів агресивної поведінки використовувався метод кореляційного аналізу отриманих результатів по анкеті-1 (враховувався коефіцієнт параметричної кореляції Пірсона). Данні кореляційного аналізу результатів піддослідних груп “А” та “В” (дивись таблиці 2.11. та 2.12.) підтверджують вибірковий вплив одних факторів агресії (в залежності від статі та типу особистості), та відносно універсальний вплив інших. В ході аналізу виділялись коефіцієнти кореляції зі значенням менше 0,6 (тобто невисока - середня та низька кореляція), які свідчили, що даний чинник, дійсно є фактором агресії для делінквентної групи, а також порівнювались коефіцієнти кореляції в різних частинах груп “А” та “В” (увага приділялась відносно суттєвим різницям між показниками). Результати кореляцій відповідей з розбивкою за статтю наведені в таблиці 2.11.

Таблиця 2.11.

*Кореляція результатів відповідей піддослідних груп “А” та “В”
на питання анкети-1 (розбивка за статтю)*

<i>Питання (Фактор)</i>	<i>Всього</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>
1. Батьки (склад)	0,85	0,87	0,84
2. Кількість дітей в сім'ї	1,00	1,00	1,00
3. Конфлікти між батьками	1,00	1,00	- 1,00
4. Зловживання батьків алкоголем	- 1,00	- 1,00	- 1,00
5. Стиль виховання	0,87	0,93	- 0,63
6. Компанія однолітків	1,00	1,00	1,00
7. Телефільми	0,83	0,87	0,61
8. Соціальні фрустратори	0,57	0,72	0,18

Аналіз результатів дає можливість вести мову про наступні тенденції:

- Достовірним фактором агресії для піддослідних чоловічої статі є зловживання батьками алкоголем;

- Для піддослідних жіночої статі такими факторами є конфлікти між батьками, зловживання батьками алкоголем, стиль виховання:

Результати кореляцій відповідей з розбивкою за типами особистості наведені в таблиці 2.12. Слід зазначити, що вирахування кореляції по реалістичному типу не проводилось за причин дуже малої кількості представників цього типу в групі "А" (1 особа).

Таблиця 2.12.

*Кореляція результатів відповідей піддослідних груп "А" та "В"
на питання анкети-1 (розбивка за типами особистості)*

Питання (Фактор)	Тип особистості				
	Інтелектуальний	Соціальний	Конвенціональний	Підприємницький	Артистичний
1. Батьки (склад)	0,76	0,99	0,63	0,62	0,81
2. Кількість дітей в сім'ї	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
3. Конфлікти між батьками	1,00	- 1,00	0,00	0,00	1,00
4. Зловживання батьків алкоголем	1,00	1,00	1,00	- 1,00	- 1,00
5. Стиль виховання	0,95	0,78	0,99	0,54	0,47
6. Компанія однолітків	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
7. Телефільми	0,22	0,77	0,72	0,67	0,95
8. Соціальні фрустратори	0,71	0,54	0,45	0,30	0,84

Аналіз результатів дає можливість вести мову про наступні тенденції:

- Для піддослідних інтелектуального типу особистості достовірним фактором агресії виступають ЗМК (перегляд телефільмів);

- Для піддослідних соціального типу особистості такими факторами є конфлікти між батьками та соціальні фрустратори;

- Для піддослідних конвенціонального типу суттєва роль таких

факторів, як конфлікти між батьками та соціальні фрустратори;

- Для піддослідних підприємницького типу факторами агресії виступають конфлікти між батьками, зловживання батьками алкоголем, стиль виховання та соціальні фрустратори;

- Для піддослідних артистичного типу роль факторів агресії відіграють зловживання батьками алкоголем та стиль виховання.

Таким чином, було з'ясовано, що вплив таких факторів агресії, як часті конфлікти між батьками, стиль виховання та наявність соціальних фрустраторів корелює з такою особистісною характеристикою індивіда, як стать. Незалежним від статі є дія такого фактору, як зловживання батьками алкоголем.

Тип особистості, в свою чергу, корелює з дією наступних факторів: часті конфлікти між батьками, зловживання батьками алкоголем, стиль виховання, телефільми, наявність соціальних фрустраторів.

По таким параметрам, як склад сім'ї (батьки, кількість дітей) та частота проведення часу в компанії однолітків були отримані приблизно однакові високі коефіцієнти кореляції між групами. Але, на наш погляд, пояснюється це різними причинами. Висока кореляція по першому параметру (склад сім'ї) відображає вже зазначений факт того, що більшість піддослідних як делінквентної, так і контрольної групи зростали в "стандартних" сім'ях (де є батько, мати, дві або більше дитини). Таким чином, фактор складу сім'ї в сучасних умовах, якщо і здійснює певний вплив на становлення та розвиток агресивної поведінки, то відносно невеликий.

Щодо високої (1,00) кореляції по такому фактору, як група (компанія) однолітків, то це вказує, що він здійснює вплив майже на всіх піддослідних як делінквентної, так і контрольної групи. Але, на наш погляд, це не свідчить про те, що група однолітків не виступає фактором агресії. Цілком вірогідно, що піддослідні групи "А" спілкувалися з такими ж однолітками (тобто схильними до агресивної поведінки), а піддослідні контрольної

групи “В” - з однолітками, що мають інші стилі поведінки. Таким чином, подальшій перевірці підлягає характер дії (“універсальний” чи обумовлений) такого фактору агресії, як група однолітків.

В цілому, все вищесказане дає змогу частково підтвердити першу гіпотезу нашого дослідження, а саме:

Вплив ряду соціально-психологічних факторів на формування та прояв агресивної поведінки молоді пов’язаний з певними демографічними та особистісними характеристиками.

Обґрунтоване підтвердження другої частини даної гіпотези (про наявність “універсальних” факторів агресивної поведінки) потребує проведення уточнюючого дослідження (дивись результати другого етапу емпіричного дослідження нижче).

Рівні агресивності. Аналіз результатів дослідження по “Тесту руки” (дивись таблицю 2.13) також дає змогу виявити цікаві закономірності.

Таблиця 2.13.

*Результати емпіричного дослідження
(рівень агресивності піддослідних, %)*

	Рівень агресивності	Високий *	В межах норми
Генеральна вибірка	Всього	2,25	97,75
	Чоловіки	1,95	98,05
	Жінки	2,67	97,33
	Реалістичний тип	0,00	100,0
	Інтелектуальний тип	4,62	95,38
	Соціальний тип	0,95	99,05
	Конвенціональний тип	1,01	98,99
	Підприємницький тип	4,76	95,24
	Артистичний тип	0,93	99,07
Група «А»	Всього	9,84	90,16
	Чоловіки	6,67	93,33
	Жінки	12,90	87,10
	Реалістичний тип	0,00	100,0
	Інтелектуальний тип	18,18	81,82
	Соціальний тип	0,00	100,0
	Конвенціональний тип	5,00	95,00

	Підприємницький тип	27,27	72,73
	Артистичний тип	5,26	94,74
Група «В»	Всього	0,68	99,32
	Чоловіки	1,14	98,86
	Жінки	0,00	100,0
	Реалістичний тип	0,00	100,0
	Інтелектуальний тип	1,85	98,15
	Соціальний тип	1,09	98,91
	Конвенціональний тип	0,00	100,0
	Підприємницький тип	0,00	100,0
	Артистичний тип	0,00	100,0

* Тут і далі – використовувалась норма високої агресивності, яка дорівнювала +1 та вище

Передусім, слід відмітити, що практично в усіх групах генеральної вибірки була досить незначна частина респондентів з високими рівнями агресивності. Так, якщо виходити із одної норми високої агресивності “Тесту руки” (+1 і більше), то в делінквентній групі “А” відсоток високоагресивних піддослідних складає лише 9,84%, а в контрольній “В” – менше 1% (в генеральній вибірці в цілому – 2,25%). Якщо спиратися на іншу норму (висока агресивність при перевищенні значення +1), то показники будуть, відповідно, 3% (група “А”), менше 1% (група “В”) і 1% (генеральна вибірка).

В групі “А” піддослідних жіночої статі з високим рівнем агресивності було майже вдвічі більше, ніж серед піддослідних-юнаків (12,90% проти 6,67%). Загалом же, в генеральній вибірці кількість агресивних юнаків та дівчат була майже однаковою (1,95% та 2,67% відповідно).

Найбільша кількість піддослідних з високим рівнем агресивності була зафіксована серед осіб підприємницького типу особистості (4,76% - в генеральній вибірці, 27,27% - в групі “А”). Не було виявлено жодного піддослідного з підвищеної агресивністю, який би відносився до реалістичного типу особистості. Таким чином, рівень агресивності корелює, серед іншого, і з особистісними факторами (стать, тип особистості і т.п.).

Інші цікаві тенденції можна побачити при аналізі конкретних показників коефіцієнтів агресивності, що наведені у таблиці 2.14.

Таблиця 2.14.

Середні значення коефіцієнтів агресивності (M) та стандартного відхилення (σ) в групах генеральної вибірки (за даними "Тесту руки")

	Підгрупи контрольної групи "В"						Заг. рез-т контр групи "В"	Група "А" (засуджені)	Заг. рез-т ген. вибірки	Російські студенти *
	Школяри	учні ПТУ	Студенти пед. ун-ту	Учні дух. уч-ща	Курсанти уч-ща МВС	Військово-службовці				
Всього	-3,59 ± 1,7	-3,23 ± 1,9	-3,93 ± 1,4	-3,93 ± 1,9	-3,77 ± 1,7	-2,15 ± 1,9	-3,58 ± 1,8	-2,38 ± 2,0	-3,37 ± 1,9	-----
Чол.	-3,52 ± 2,0	-3,40 ± 2,1	-3,31 ± 1,3	-4,00 ± 1,9	-3,60 ± 1,8	-2,15 ± 1,9	-3,36 ± 1,8	-2,70 ± 2,0	-3,26 ± 1,9	-2,27 ± 0,5
Жін.	-3,65 ± 1,5	-3,05 ± 1,9	-4,50 ± 1,3	-3,87 ± 1,9	-4,16 ± 1,7	-----	-3,89 ± 1,7	-2,06 ± 2,2	-3,52 ± 1,9	-6,30 ± 0,5
Реал. Тип	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-3,90 ± 2,1	-2,00 ± 0,0	-3,75 ± 2,1	-----
Інтел. Тип	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-3,59 ± 2,1	-1,90 ± 2,4	-3,30 ± 2,2	-----
Соц. Тип	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-3,63 ± 1,7	-3,38 ± 1,7	-3,60 ± 1,7	-----
Конв. Тип	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-3,29 ± 1,7	-2,40 ± 1,9	-3,10 ± 1,8	-----
Підпр Тип	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-3,50 ± 1,6	-1,36 ± 2,4	-3,10 ± 1,9	-----
Арт. Тип	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-3,70 ± 1,8	-2,66 ± 2,2	-3,52 ± 1,9	-----

* Наведено за даними : Бызова В.М. Опыт использования Hand-теста в этнопсихологии: (тест Вагнера «Рука») // Психологический журнал.-1997.- Т.18. - №4.-С.110-117.

Можна побачити, що середнє значення коефіцієнту агресивності в генеральній вибірці (-3,37) дорівнює середньому (поміркованому) рівню, при цьому середні значення коефіцієнтів у чоловіків та жінок майже збігаються (-3,26 у чоловіків та -3,52 у жінок). Найбільш високий показник агресивності був зафіксований у військовослужбовців (-2,15) та засуджених (-2,70 у чоловіків та -2,06 у жінок). Цей результат, певним чином, можна вважати закономірним, адже він відображає зв'язок рівня агресивності особистості з фактором знаходження в "закритих групах" зі

специфічною субкультурою. Найнижчий показник агресивності виявився у студенток педуніверситету (-4,50), курсанток училища МВС (-4,16) та учнів духовного училища (-4,00), що також є зрозумілим. Серед іншого, звертає на себе увагу різниця в рівнях агресивності у вітчизняних та російських студентів. Українські юнаки мають нижчі рівні агресивності, ніж їх російські однолітки, а дівчата – навпаки, більш високі. Останнє, на наш погляд, можна пояснити комплексом соціокультурних та етнопсихологічних факторів. Активність та певну бойовитість українських жінок і пасивність українських чоловіків згадували ще класики літератури (М.В.Гоголь тощо).

Співставлення отриманих коефіцієнтів агресивності піддослідних з різних груп генеральної вибірки дає змогу побачити, що всі вони розташовані в діапазоні відносної норми (низькі та середні рівні агресії). При цьому, все ж таки існують певні тенденції щодо різниць між рівнями агресивності в конкретних групах молоді (дивись таблицю 2.15.).

Таблиця 2.15.

Достовірність різниць між коефіцієнтами агресивності складових груп генеральної вибірки за t-критерієм Ст'юдента (при $p = 0,05$)

	Учні ПТУ	Студенти	Учні духовн. уч-ща	Курсанти уч-ща МВС	Військово-службовці	Засуджені (група "А")
Школяри	t = 1,02 недост-но	t = 1,19 недост-но	t = 1,07 недост-но	t = 0,51 недост-но	t = 3,43 достовірн	t = 3,56 достовірно
Учні ПТУ	-----	t = 2,13 достовірн	t = 1,93 недост-но	t = 1,41 недост-но	t = 2,40 недост-но	t = 2,28 достовірно
Студенти		-----	t = 0,05 недост-но	t = 0,5 недост-но	t = 4,45 достовірн	t = 5,00 достовірно
Учні дух. Училища			-----	t = 0,5 недост-но	t = 4,08 достовірн	t = 4,39 достовірно
Курсанти учил. МВС				-----	t = 3,60 достовірн	t = 3,76 достовірно
Військово-службовці					-----	t = 0,52 недост-но
Контр. група "В"						t = 6,03 достовірно

Так, достовірною виявилась різниця між такими групами вибірки, як учні ПТУ та студенти, а також між військовослужбовцями та засудженими з одного боку, та всіма іншими групами молоді з іншого. Існує достовірна різниця і між середніми значеннями груп "А" та "В".

Певні тенденції можна виявити і при аналізі графічного розподілу (полігонів частот) результатів груп генеральної вибірки. Так, аналіз графічного розподілу результатів групи "А" (дивись рисунок 2.1.) свідчить про її нетиповість (анормальність). Можна помітити, як наявність асиметрії, так і двох "загострень", тобто мова фактично йде про бімодальний розподіл. Асиметрія графіка носить негативний характер, що підтверджує все зазначену тенденцію, згідно який сучасна делінквентна молодь не відрізняється підвищеною агресивністю.

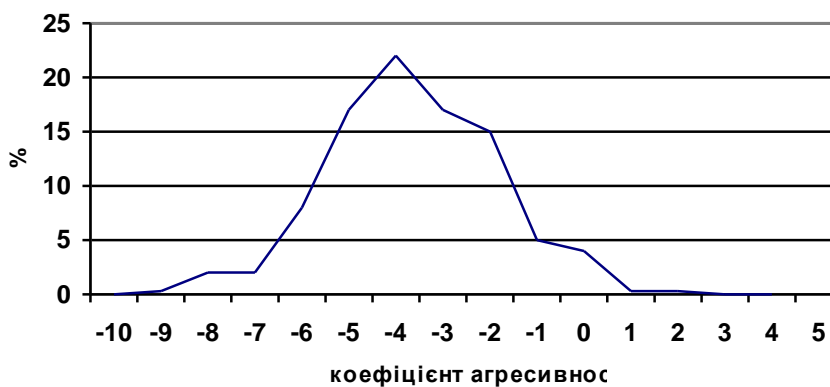
Рисунок 2.1.

Полігон частот коефіцієнтів агресивності в групі "А"

Порівняння цього розподілу з полігоном частот групи "В" (дивись рисунок 2.2) дає змогу побачити певні різниці між групами. Так, в групі "В" наявна більш широка площа, що виходить за межі середніх значень, в той час як в делінквентній групі ці площі мають значно менший розмір, тобто значно більше піддослідних групуються навколо середніх для своєї вибірки значень. В цілому, полігон частот групи "В" хоча і не є нормальним розподілом, але дещо нагадує його.

Полігон частот коефіцієнтів агресивності в групі “В”

Аналіз оціночних категорій відповідей респондентів по “Hand”-тесту (таблиця 2.16.) дозволяє побачити, що піддослідні делінквентної групи “А” відрізняються від піддослідних контрольної групи не лише дещо підвищеною кількістю “агресивних” відповідей (відповідно 18% проти 14% у чоловіків, 17% проти 14% у жінок), але й меншою кількістю відповідей, що відображають тенденцію до соціальної кооперації (46% проти 48% у чоловіків, та 39% проти 52% у жінок).

В цілому ж, в усіх групах генеральної вибірки кількість “агресивних” відповідей поступається кількості категоріям соціальної кооперації (17% проти 50% у чоловіків, 15% проти 50% у жінок). Це свідчить, що у основної кількості піддослідних мотиви стримування агресії переважають над мотивами власно агресивної поведінки (згідно деяким фахівцям, саме мотиви першого типу є вирішальними при актуалізації агресивних дій [174; 220]). Щодо співставлення частот оціночних категорій відповідей по тесту в цілому по вибірці, можна побачити, що найвищу частоту мають відповіді категорій “комунікація”, “активна безособистість” та “агресія”.

Таблиця 2.16.

Частоти конкретних оціночних категорій відповідей по “Тесту Руки”
по групам генеральної вибірки

Групи генеральної вибірки		Частота категорій відповідей по тесту (у %)										
		1. Агресія	2. Директивність	3. Страх	4. Емоційність	5. Комунікація	6. Залежність	7. Демонстративність	8. Каліцтво	9. Акт. безособистість	10. Пас.	11. Опис
Школяри	Ч	12	4	0	0	45	8	3	1	22	3	1
	Ж	10	5	0	3	40	9	5	1	17	6	3
Учні ПТУ	Ч	16	2	0	1	41	11	6	3	16	3	1
	Ж	15	3	0	3	37	8	8	1	17	6	2
Студенти пед. університету	Ч	13	4	>1	3	38	9	3	>1	26	2	1
	Ж	6	4	1	1	48	8	8	1	20	3	2
Учні духовного училища	Ч	8	6	1	2	40	10	6	1	18	3	5
	Ж	8	6	1	2	42	9	5	0	22	2	3
Курсанти училища МВС	Ч	12	4	0	1	43	7	5	>1	22	3	3
	Ж	8	3	5	1	41	10	6	0	18	6	8
Військово-службовці	Ч	12	6	0	3	28	9	8	2	23	3	7
Загальний рез-т групи “В”	Ч	10	4	>1	1	39	8	5	1	18	2	3
	Ж	9	5	>1	2	42	8	6	1	19	4	3
Група “А” (засуджені)	Ч	13	5	0	2	36	8	8	>1	25	2	0
	Ж	12	5	1	3	29	7	6	0	34	3	1
Загальний рез-т генер. вибірки	Ч	12	5	>1	2	39	9	6	1	22	3	3
	Ж	10	5	>1	2	40	8	6	1	22	4	2

Отримані результати дозволяють дійти наступних висновків. По-перше, можна зробити висновок про те, що кількість агресивних особистостей в сучасній молодіжній спільноті не виходить за межі кількох відсотків, як, наприклад, кількість в суспільстві психічно хворих або людей з високим або дуже низьким IQ (згідно закону “нормального розподілу”). Це, зокрема, підтверджується результатами дослідження, проведеного норвезьким психологом Д.Олуейзом серед шведських підлітків. Серед іншого, ним було виявлено, що тільки 5% усіх

піддослідних мали підвищений рівень агресивності, тобто їх характеризували як хуліганів [27]. Все це дозволяє шукати джерело поширення насильства та агресії серед молоді не в агресивних (оскільки їх кількість відносно невелика), а саме в неагресивних особистостях. Таким чином, отримані результати дають підставу вести мову про дуже цікавий соціальний феномен, коли в суспільстві спостерігається зростання проявів насильства (тобто частоти агресивних вчинків) з боку молоді, при тому, що кількість підлітків та юнаків з підвищеною агресивністю є відносно невеликою.

По-друге, з вищесказаного можна зробити висновок, що агресивна поведінка молоді обумовлена, в більшості випадків, зовнішніми ситуативними факторами (мотивами), в процесі дії яких, вірогідно, ослаблюються інші фактори (мотиви), що стримують цю агресію. Малу кількість осіб з підвищеною агресивністю серед піддослідних-засуджених можна також пояснити тим, що переважна частина з них не була рецидивістами і відбувала покарання за скоєння першого злочину.

Виявлені закономірності, в цілому, дають нам змогу підтвердити другу гіпотезу дослідження:

Зростання агресії в сучасному молодіжному середовищі обумовлено, головним чином поширенням ситуативних проявів агресії серед неагресивних особистостей, які становлять більшість молоді.

Отримані результати дають змогу оцінити поширення агресії в сучасному суспільстві з точки зору норми та патології. Для цього скористуємось концепцією “соціальної патології”, яка була розроблена вітчизняними дослідниками Є.Головахою та Н.Паніною [66]. Згідно авторам, всі патологічні явища в суспільстві можна розподілити на дві основних групи: масова психопатологія та соціальна патологія. Перший феномен можна визначити як порушення психічних механізмів адаптації внаслідок органічних або функціональних розладів нервової системи, що приймають масовий характер. Прикладом цього можуть бути відомі в

історії масові сплески підозрливості, істерії, агресії (“охота на відьм” в середні віки і т.п.). Соціальну патологію, за думкою авторів, можна розподілити на девіантну поведінку (свідоме порушення існуючих соціальних норм) та соціопатію, коли спостерігається масова дезорієнтація людей в умовах ціннісно-нормативного хаосу (тобто в умовах безнормативності, або стану “аномії” за Е.Дюркгеймом). Отримані результати, на наш погляд, дозволяють вести мову саме про соціальну патологію, тобто поширення агресії як стилю адаптивної поведінки в умовах нестабільності сучасного суспільства.

Результати дослідження також дають підстави підняти питання щодо існуючих стандартних норм використаної методики “Hand-тест”. Адаптація даної методики, як зазначалось вище, була здійснена на початку 1990-х рр. російськими фахівцями. Але з врахуванням вже відміченої різниці по середнім рівням агресивності у російських та українських студентів, на нашу думку, можна підняти питання про необхідність рестандартизації методики “Hand”-тест в вітчизняних умовах.

Слід зазначити, що при аналізі отриманих результатів автор виходив з норм, даних російськими дослідниками (значення коефіцієнту “Г” при високій агресивності дорівнює або перевищує “+1”). Але якщо вивести норми, виходячи з результатів авторського дослідження, вони будуть мати дещо інший характер (в генеральній вибірці $M = -3.4$, а $\sigma = 1.9$; показник І при високій агресивності буде дорівнювати -1.5). Таким чином, доля агресивної молоді в генеральній вибірці буде вже не 2%, а приблизно 15%. В цілому, це не заперечує підтвердження висунених гіпотез, але може вносити певні корективи до результатів дослідження. Таким чином, питання про рестандартизацію методики “Hand”-тест уявляється доречним.

Результати другого етапу дослідження

Статистичний аналіз результатів. Отримані в дослідженні результати були піддані стандартній процедурі математико-статистичної обробки (за допомогою комп'ютеризованої програми "ОСА"). Використовувались методи первинної (вирахування середніх статистичних значень, підрахування процентів, побудова комплексних таблиць-матриць) статистичної обробки результатів.

Всі отримані результати другого етапу емпіричного дослідження наведені в зведених таблицях, що містяться у таблицях 2.17 – 2.27. Таблиця 2.17 містить загальні результати другого дослідження всієї вибірки піддослідних. Таблиці 2.18. та 2.19. містять результати дослідження з розбивкою генеральної вибірки за віком (на групи неповнолітніх та повнолітніх), таблиці 2.20 та 2.21. - результати дослідження з розбивкою генеральної вибірки за статтю, а таблиці 2.22. – 2.27 - результати дослідження з розбивкою генеральної вибірки за типами особистості.

Якісний аналіз результатів. Проведений аналіз результатів дав змогу виявити наступні тенденції та закономірності [100].

По-перше, слід відмітити, що в дослідженні не було виявлено жодної ситуації, в якій би агресивні реакції піддослідних були б повністю тотожні, не зважаючи на їх вік, стать та тип особистості. Ряд соціальних ситуацій дійсно провокують агресивну поведінку у переважної більшості піддослідних (докладніше про це – нижче), але жодна з них не є "універсальною" за характером свого впливу. Таким чином, припущення про наявність соціально-психологічних факторів агресивної поведінки молоді, які б діяли незалежно від особистісних характеристик індивіда, не знаходить емпіричного підтвердження в даному дослідженні.

Таблиця 2.17.

*Результати другого етапу емпіричного дослідження
(результати в генеральній вибірці)*

<i>Тип агресії</i>	Тип ситуації (%)											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	Я ніколи так не вчиняв	Коли ця людина мені чимось не подобалась	Коли я був у поганому настрої	Коли я був у нетверезому стані	Коли ця людина випадково образила мене	Коли ця людина навмисно образила мене	Коли ця людина випадково штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина навмисно штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина чимось заважала мені (моїм друзям)	Коли я знаходився в компанії моїх друзів	Коли мені наказували так вчинити	Інша ситуація
1. Вербальна – активна – пряма	4	16	34	6	8	67	9	48	17	3	4	15
2. Вербальна – активна - непряма	49	27	4	4	2	8	1	2	9	14	1	17
3. Вербальна – пасивна – пряма	10	36	23	1	7	27	2	16	12	2	2	27
4. Вербальна – пасивна – непряма	59	13	1	1	1	6	1	4	5	4	2	20
5. Фізична – активна – пряма	43	7	5	7	2	11	5	39	8	1	0	13
6. Фізична – активна – непряма	81	7	1	1	1	4	1	6	3	2	0	7
7. Фізична – пасивна – пряма	54	17	3	2	1	4	0	3	13	2	0	19
8. Фізична – пасивна – непряма	7	50	37	5	9	22	4	16	17	2	18	31
9. Немає агресії		19	36	87	80	19	84	27	52	79	75	34

Найбільш поширеними формами агресивної поведінки в генеральній вибірці піддослідних (дивись таблицю 2.17) виявились вербальна-активна-пряма агресія (заявили, що “ніколи так не вчиняли” лише 4% піддослідних) та фізична-пасивна-непряма (відповідно, 7%). Поширення агресії першого типу уявляється цілком закономірним, оскільки вона, виступає більш “соціалізованою” ніж фізична, відповідає певним субкультурним нормативам, має більший рівень толерантності в нашому

суспільстві. Щодо агресії другого типу, то її поширення, вірогідно, можна пояснити віковими особливостями піддослідних (помста через непокору “агресору”).

Найменш поширеною виявилась фізична-активна-непряма агресія (заявили, що “ніколи так не вчиняли” 81% піддослідних). Останнє, вірогідно, пояснюється тим, що, в силу вікових особливостей піддослідних, прямі форми агресії в більшості випадків переважають над непрямыми.

Щодо ситуацій, які провокують агресивну поведінку піддослідних, то можна виділити декілька типів таких ситуацій, які мають найбільш сильний вплив. До них відносяться ситуація № 2 (антипатія до людини; лише 19% піддослідних реагували тут неагресивно), ситуація № 6 (навмисна вербальна агресія іншої людини; неагресивно реагували 19%) та ситуація № 8 (навмисна фізична агресія іншої людини; неагресивно реагували 27%). Найменш провокуючими агресію молоді виявились ситуація № 4 (знаходження у нетверезому стані), ситуації № 5 та 7 (ненавмисна вербальна образа або поштовх). Таким чином, отримані результати підтверджують точку зору ряду дослідників (Р.Берон, Д.Ричардсон, Т.Фергюсон), що люди реагують агресією, переважно, на навмисну агресію інших, і рідко реагують агресивно на випадкові ненавмисні агресивні дії. Знаходить також підтвердження думка про те, що алкоголь не виступає безпосередньою причиною агресивної поведінки людини.

Подальший аналіз окремих підгруп генеральної вибірки дає змогу визначити певні закономірності в залежності від віку, статі та типу особистості піддослідних

Вплив вікових особливостей. Загальним для груп неповнолітніх та повнолітніх піддослідних є вже відмічена тенденція найбільшого поширення вербальної-активної-прямої та фізичної-пасивної-непрямої агресії, а також найменшого поширення фізичної-активної-непрямої агресії. Повнолітні, однак, частіше використовують непрямі форми агресії. Більш детально спільні риси та відмінності в поведінці піддослідних проаналізовані нижче по конкретним ситуаціям (дивись таблиці 2.18 та 2.19).

Таблиця 2.18.

*Результати другого етапу емпіричного дослідження
(результати неповнолітніх піддослідних)*

Тип агресії	Тип ситуації (%)											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	Я ніколи так не вчиняв	Коли ця людина мені чимось не подобалась	Коли я був у поганому настрої	Коли я був у нетверезому стані	Коли ця людина випадково образила мене	Коли ця людина навмисно образила мене	Коли ця людина випадково штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина навмисно штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина чимось заважала мені (моїм друзям)	Коли я знаходився в компанії моїх друзів	Коли мені наказували так вчинити	Інша ситуація
1. Вербальна – активна - пряма	4	15	31	6	13	71	13	51	18	3	6	18
2. Вербальна – активна - непряма	67	17	6	4	4	6	0	0	7	7	0	11
3. Вербальна – пасивна – пряма	10	40	15	3	7	26	4	15	8	0	4	31
4. Вербальна – пасивна – непряма	68	14	1	3	2	4	0	0	4	6	1	18
5. Фізична – активна – пряма	40	8	4	7	4	14	4	42	8	3	0	17
6. Фізична – активна – непряма	83	7	1	2	1	3	1	6	4	3	0	6
7. Фізична – пасивна – пряма	64	11	3	3	3	3	0	1	10	3	0	19
8. Фізична – пасивна – непряма	8	49	40	4	10	25	6	21	19	3	21	32
9. Немає агресії		18	39	88	76	14	83	18	53	89	72	32

*Результати другого етапу емпіричного дослідження
(результати повнолітніх піддослідних)*

<i>Тип агресії</i>	Тип ситуації (%)											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	Я ніколи так не вчиняв	Коли ця людина мені чимось не подобалась	Коли я був у поганому настрої	Коли я був у нетверезому стані	Коли ця людина випадково образила мене	Коли ця людина навмисно образила мене	Коли ця людина випадково штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина навмисно штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина чимось заважала мені (моїм друзям)	Коли я знаходився в компанії моїх друзів	Коли мені наказували так вчинити	Інша ситуація
1. Вербальна – активна - пряма	3	16	36	6	5	65	6	46	17	3	3	13
2. Вербальна – активна - непряма	36	35	2	4	1	11	2	3	11	20	1	21
3. Вербальна – пасивна – пряма	11	33	29	0	6	28	1	17	15	3	0	24
4. Вербальна – пасивна – непряма	52	13	1	0	0	8	2	6	5	2	3	22
5. Фізична – активна – пряма	45	6	5	7	0	9	5	37	7	0	0	11
6. Фізична – активна – непряма	79	7	1	1	0	4	0	6	2	2	0	7
7. Фізична – пасивна – пряма	46	21	3	1	0	4	0	4	15	1	1	18
8. Фізична – пасивна – непряма	5	51	34	5	9	20	3	13	16	2	16	31
9. Немає агресії		20	34	86	83	22	85	34	52	71	78	36

В ситуації № 2 (антипатія до людини) більшість (приблизно 80%) неповнолітніх і повнолітніх реагують агресивно; при цьому частіше обирається фізична-пасивна-непряма агресія.

В ситуації № 3 (поганий настрій) неповнолітні та повнолітні піддослідні в основному обирають фізичну-пасивну-непряму та вербальну-активну-пряму агресію. При цьому неповнолітні частіше обирають першій, а повнолітні – другий згаданий тип агресії. В цілому, в даній ситуації

агресивно реагують дві третини піддослідних кожної групи.

В ситуації № 4 (нетверезий стан) більшість піддослідних обох груп реагують неагресивно, агресивні реакції обирають 12 – 14% піддослідних; при цьому співвідношення типів агресивних реакцій у неповнолітніх та повнолітніх приблизно однакове.

В ситуації № 5 (ненавмисна вербальна образа) більшість піддослідних обох груп реагують неагресивно; в випадку агресивної реакції, неповнолітні частіше реагують вербальною-активною-прямою агресією, а повнолітні – фізичною-пасивною-непрямою; агресивні реакції в цій ситуації обирають 24% неповнолітніх та 17% повнолітніх піддослідних.

В ситуації № 6 (навмисна вербальна образа) обидві групи піддослідних реагують переважно вербальною-активною-прямою агресією; неповнолітні частіше повнолітніх обирають такі типи агресії, як вербальна-активна-пряма, фізична-активна-пряма та фізична-пасивна-непряма; в цілому, агресивні реакції в цій ситуації демонструють 86% неповнолітніх та 78% повнолітніх.

В ситуації № 7 (ненавмисний поштовх) більшість піддослідних обох груп реагують неагресивно; в випадку агресивної реакції, неповнолітні частіше обирають вербальну-активну-пряму агресію; агресивні реакції в даній ситуації обирають 17% неповнолітніх та 15% повнолітніх.

В ситуації № 8 (навмисна фізична агресія) більшість піддослідних (82% неповнолітніх та 66% повнолітніх) реагують агресивно; обидві групи демонструють, переважно, вербальну-активну-пряму та фізичну-активну-пряму агресію; при цьому, неповнолітні дещо частіше повнолітніх обирають такі типи агресії, як вербальна-активна-пряма, фізична-активна-пряма та фізична-пасивна-непряма.

В ситуації № 9 (заважають мені / моїм друзям) реакції неповнолітніх та повнолітніх приблизно однакові. Агресивну реакцію обирають майже 50% піддослідних в кожній групі, при цьому основними формами агресії виступають вербальна-активна-пряма та фізична-пасивна-непряма.

В ситуації № 10 (компанія друзів) на наявність агресивних реакцій вказало 11% неповнолітніх та 29% повнолітніх. Найбільш поширеною формою агресивної поведінки в обох групах виступає вербальна-активна-непряма; крім того, неповнолітні частіше застосовують в групі фізичні форми агресії.

Ситуація № 11 (наказ до агресії) спонукає до агресивних дій 18% неповнолітніх та 12% повнолітніх піддослідних. Основною формою агресивної поведінки тут виступає фізична-пасивна-непряма агресія.

Вплив статевих особливостей. Як і в усій генеральній вибірці, серед піддослідних чоловічої та жіночої статі найбільш поширеними виявились вербальна-активна-пряма та фізична-пасивна-непряма агресія, а найменш поширеною - фізична-активна-непряма. Крім того, дівчата частіше використовують вербальні, а хлопці – фізичні форми агресії. Більш детально спільні риси та відмінності в поведінці піддослідних розглянуті нижче по конкретним ситуаціям (дивись таблиці 2.20 та 2.21).

Таблиця 2.20.

*Результати другого етапу емпіричного дослідження
(результати юнаків)*

	Тип ситуації (%)											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
<i>Тип агресії</i>	Я ніколи так не вчиняв	Коли ця людина мені чимось не подобалась	Коли я був у поганому настрої	Коли я був у нетверезому стані	Коли ця людина випадково образила мене	Коли ця людина навмисно образила мене	Коли ця людина випадково штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина навмисно штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина чимось заважала мені (моїм друзям)	Коли я знаходився в компанії моїх друзів	Коли мені наказували так вчинити	Інша ситуація
1. Вербальна – активна - пряма	5	17	27	8	11	57	8	41	18	5	2	17
2. Вербальна – активна - непряма	63	13	2	5	4	8	1	2	7	12	0	14
3. Вербальна – пасивна – пряма	12	37	23	1	4	20	4	10	8	2	0	25
4. Вербальна – пасивна – непряма	57	11	2	2	1	7	2	4	7	5	2	18

5. Фізична – активна – пряма	34	7	8	10	4	19	8	41	13	2	0	12
6. Фізична – активна – непряма	71	11	1	2	1	7	1	10	5	4	0	12
7. Фізична – пасивна – пряма	52	16	2	4	2	4	0	6	13	2	1	19
8. Фізична – пасивна – непряма	11	37	35	7	11	19	6	18	16	5	16	24
9. Немає агресії		25	41	84	81	27	82	31	55	78	80	37

Таблиця 2.21.

*Результати другого етапу емпіричного дослідження
(результати дівчат)*

<i>Тип агресії</i>	Тип ситуації (%)											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	Я ніколи так не вчиняв	Коли ця людина мені чимось не подобалась	Коли я був у поганому настрої	Коли я був у нетверезому стані	Коли ця людина випадково образила мене	Коли ця людина навмисно образила мене	Коли ця людина випадково штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина навмисно штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина чимось заважала мені (моїм друзям)	Коли я знаходився в компанії моїх друзів	Коли мені наказували так вчинити	Інша ситуація
1. Вербальна – активна - пряма	2	14	41	4	6	78	10	55	17	1	6	13
2. Вербальна – активна - непряма	36	41	5	4	1	8	1	1	11	17	1	19
3. Вербальна – пасивна – пряма	8	35	23	1	10	34	1	23	16	1	4	29
4. Вербальна – пасивна – непряма	61	16	0	0	0	5	0	4	2	2	2	23
5. Фізична – активна – пряма	52	7	1	5	0	4	1	38	2	0	0	14
6. Фізична – активна – непряма	90	4	1	0	0	0	0	2	1	1	0	1
7. Фізична – пасивна – пряма	55	18	4	0	0	4	0	0	12	1	0	18
8. Фізична – пасивна – непряма	2	63	39	2	7	25	2	15	19	0	20	39
9. Немає агресії		13	31	89	80	11	87	22	49	80	71	30

В ситуації № 2 (антипатія до людини) 75% хлопців та 87% дівчат реагують агресивно; при цьому хлопці, в основному, обирають вербальну-пасивну-непряму та фізичну-пасивну-непряму форми агресії; серед дівчат більш поширені вербальна-активна-непряма та фізична-пасивна-непряма агресія.

В ситуації № 3 (поганий настрій) приблизно дві третини піддослідних кожної групи реагують агресивно; при цьому хлопці частіше демонструють фізичну-пасивну-непряму агресію, а дівчата – вербальну-активну-пряму.

В ситуації № 4 (нетверезий стан) більшість піддослідних обох груп реагують неагресивно, про наявність агресивних реакцій тут заявили лише 16% хлопців та 11% дівчат; при цьому, хлопці частіше обирають прямі форми фізичної та вербальної агресії.

В ситуації № 5 (ненавмисна вербальна образа) більшість піддослідних обох груп реагують неагресивно; агресивні реакції проявляють 19% хлопців та 20% дівчат; в випадку агресивної реакції, хлопці частіше обирають вербальну-активну-пряму та фізичну-пасивну-непряму, а дівчата – вербальну-пасивну-пряму агресію.

В ситуації № 6 (навмисна вербальна образа) обидві групи піддослідних реагують, головним чином, вербальною-активною-прямою агресією, при цьому дівчата використовують цей тип агресії частіше хлопців; в цілому, агресивні реакції в цій ситуації демонструють 73% хлопців та 89% дівчат.

В ситуації № 7 (ненавмисний поштовх) більшість піддослідних обох груп реагують неагресивно; в випадку агресивної реакції, дівчата, в основному, обирають вербальну-активну-пряму агресію, а хлопці – окрім вказаного типу, ще й фізичну-активну-пряму; загалом агресивні реакції в даній ситуації обирають 18% хлопців та 13% дівчат.

В ситуації № 8 (навмисна фізична агресія) більшість піддослідних (69% хлопців та 78% дівчат) реагують агресивно; хлопці, в основному,

обирають вербальну-активну-пряму та фізичну-активну-пряму типи агресії (при цьому, з однаковою частотою); дівчата також обирають ці два типи поведінки, але вербальну форму агресії використовують частіше.

В ситуації № 9 (заважають мені / моїм друзям) агресивну реакцію демонструють приблизно 50% піддослідних в кожній групі, при цьому основними формами агресії виступають вербальна-активна-пряма та фізична-пасивна-непряма.

В ситуації № 10 (компанія друзів) на наявність агресивних реакцій вказало 22% хлопців та 20% дівчат; найбільш поширеною формою агресивної поведінки в обох групах виступає вербальна-активна-непряма.

Ситуація № 11 (наказ до агресії) спонукає до агресивних дій 20% хлопців та 29% дівчат у яких основною формою агресивної поведінки виступає фізична-пасивна-непряма агресія.

Вплив типу особистості. Найбільш поширеними типами агресивної поведінки у представників реалістичного, інтелектуального та підприємницького типів особистості виявились вербальна-активна-пряма та вербальна-пасивна-пряма агресія; у представників соціального та артистичного типів – вербальна-активна-пряма та фізична-пасивна-непряма; у представників конвенціонального типу – вербальна-пасивна-пряма та фізична-пасивна-непряма. В найменшій мірі серед представників реалістичного типу зустрічається фізична-пасивна-непряма та фізична-пасивна-пряма, у інших типів – фізична-активна-непряма. Нижче наведений результати відповідей представників різних типів на конкретні ситуації, та їх аналіз (дивись таблиці 2.22 – 2.27).

Таблиця 2.22.

*Результати другого етапу емпіричного дослідження
(результати представників реалістичного типу)*

<i>Тип агресії</i>	Тип ситуації (%)											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	Я ніколи так не вчиняв	Коли ця людина мені чимось не подобалась	Коли я був у поганому настрої	Коли я був у нетверезому стані	Коли ця людина випадково образила мене	Коли ця людина навмисно образила мене	Коли ця людина випадково штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина навмисно штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина чимось заважала мені (моїм друзям)	Коли я знаходився в компанії моїх друзів	Коли мені наказували так вчинити	Інша ситуація
1. Вербальна – активна - пряма	0	0	50	0	0	67	17	17	0	0	0	17
2. Вербальна – активна - непряма	33	17	0	17	17	17	0	0	17	17	0	17
3. Вербальна – пасивна – пряма	0	17	33	0	0	50	0	0	0	17	0	17
4. Вербальна – пасивна – непряма	67	0	0	0	0	0	0	0	17	0	17	17
5. Фізична – активна – пряма	33	17	0	17	0	0	0	50	0	0	0	17
6. Фізична – активна – непряма	50	0	0	0	0	0	0	17	0	33	0	17
7. Фізична – пасивна – пряма	67	0	17	0	0	0	0	17	0	0	0	0
8. Фізична – пасивна – непряма	33	50	17	0	0	0	0	0	17	0	0	33
9. Немає агресії		33	33	67	83	17	83	33	50	67	83	50

Таблиця 2.23.

*Результати другого етапу емпіричного дослідження
(результати представників інтелектуального типу)*

<i>Тип агресії</i>	Тип ситуації (%)											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	Я ніколи так не вчиняв	Коли ця людина мені чимось не подобалась	Коли я був у поганому настрої	Коли я був у нетверезому стані	Коли ця людина випадково образила мене	Коли ця людина навмисно образила мене	Коли ця людина випадково штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина навмисно штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина чимось заважала мені (моїм друзям)	Коли я знаходився в компанії моїх друзів	Коли мені наказували так вчинити	Інша ситуація
1. Вербальна – активна - пряма	7	7	32	4	0	64	7	25	11	0	4	14
2. Вербальна – активна - непряма	64	18	4	4	0	4	0	0	7	14	0	14
3. Вербальна – пасивна – пряма	11	43	29	0	0	18	0	7	11	0	0	21
4. Вербальна – пасивна – непряма	61	7	0	0	0	4	0	4	4	4	4	25
5. Фізична – активна – пряма	39	14	7	14	0	11	0	29	11	0	0	21
6. Фізична – активна – непряма	82	7	0	0	0	4	0	4	4	4	0	7
7. Фізична – пасивна – пряма	68	14	0	0	0	0	0	4	7	0	0	14
8. Фізична – пасивна – непряма	18	36	43	7	11	11	7	14	18	0	18	21
9. Немає агресії		25	32	79	89	29	86	43	61	83	79	39

Таблиця 2.24.

*Результати другого етапу емпіричного дослідження
(результати представників соціального типу)*

<i>Тип агресії</i>	Тип ситуації (%)											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	Я ніколи так не вчиняв	Коли ця людина мені чимось не подобалась	Коли я був у поганому настрої	Коли я був у нетверезому стані	Коли ця людина випадково образила мене	Коли ця людина навмисно образила мене	Коли ця людина випадково штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина навмисно штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина чимось заважала мені (моїм друзям)	Коли я знаходився в компанії моїх друзів	Коли мені наказували так вчинити	Інша ситуація
1. Вербальна – активна - пряма	2	18	48	7	5	70	11	49	23	3	7	23
2. Вербальна – активна - непряма	33	39	5	3	5	13	2	2	15	21	2	31
3. Вербальна – пасивна – пряма	13	36	28	2	10	28	3	18	10	3	2	26
4. Вербальна – пасивна – непряма	59	10	2	2	2	10	2	2	2	7	5	26
5. Фізична – активна – пряма	44	10	5	8	2	13	2	36	7	2	0	18
6. Фізична – активна – непряма	80	8	2	3	2	5	2	10	5	5	0	7
7. Фізична – пасивна – пряма	54	23	7	2	2	5	0	3	13	2	2	18
8. Фізична – пасивна – непряма	3	48	38	3	10	20	5	16	21	3	18	36
9. Немає агресії		25	31	83	79	11	82	25	54	73	70	23

Таблиця 2.25.

*Результати другого етапу емпіричного дослідження
(результати представників конвенційного типу)*

<i>Тип агресії</i>	Тип ситуації (%)											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	Я ніколи так не вчиняв	Коли ця людина мені чимось не подобалась	Коли я був у поганому настрої	Коли я був у нетверезому стані	Коли ця людина випадково образила мене	Коли ця людина навмисно образила мене	Коли ця людина випадково штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина навмисно штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина чимось заважала мені (моїм друзям)	Коли я знаходився в компанії моїх друзів	Коли мені наказували так вчинити	Інша ситуація
1. Вербальна – активна - пряма	8	19	22	0	8	68	3	41	14	0	5	16
2. Вербальна – активна - непряма	70	14	0	3	0	0	0	0	8	11	0	3
3. Вербальна – пасивна – пряма	5	30	16	0	0	35	3	27	14	0	3	33
4. Вербальна – пасивна – непряма	54	19	0	0	0	6	0	3	6	0	5	16
5. Фізична – активна – пряма	46	5	3	0	0	11	3	46	3	0	0	8
6. Фізична – активна – непряма	81	5	3	0	0	3	0	5	3	3	0	5
7. Фізична – пасивна – пряма	51	14	0	0	0	0	0	3	11	3	0	27
8. Фізична – пасивна – непряма	3	54	51	3	5	24	3	19	22	0	19	24
9. Немає агресії		19	35	95	86	14	92	22	51	86	76	32

Таблиця 2.26.

Результати другого етапу емпіричного дослідження
(результати представників підприємницького типу)

Тип агресії	Тип ситуації (%)											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	Я ніколи так не вчиняв	Коли ця людина мені чимось не подобалась	Коли я був у поганому настрої	Коли я був у нетверезому стані	Коли ця людина випадково образила мене	Коли ця людина навмисно образила мене	Коли ця людина випадково штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина навмисно штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина чимось заважала мені (моїм друзям)	Коли я знаходився в компанії моїх друзів	Коли мені наказували так вчинити	Інша ситуація
1. Вербальна – активна - пряма	0	16	40	12	16	52	24	56	28	16	4	32
2. Вербальна – активна - непряма	48	28	4	8	12	12	4	4	12	20	0	16
3. Вербальна – пасивна – пряма	8	40	32	4	4	24	4	8	0	4	0	28
4. Вербальна – пасивна – непряма	60	20	8	8	4	8	4	4	8	8	4	24
5. Фізична – активна – пряма	28	20	8	24	8	20	12	28	28	8	0	24
6. Фізична – активна – непряма	64	16	4	4	4	8	4	20	12	8	0	8
7. Фізична – пасивна – пряма	48	20	8	8	4	4	0	4	12	4	0	28
8. Фізична – пасивна – непряма	12	52	36	12	12	16	8	12	32	8	16	28
9. Немає агресії		24	32	76	76	36	72	28	32	72	76	32

Таблиця 2.21.

*Результати другого етапу емпіричного дослідження
(результати представників артистичного типу)*

<i>Тип агресії</i>	Тип ситуації (%)											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	Я ніколи так не вчиняв	Коли ця людина мені чимось не подобалась	Коли я був у поганому настрої	Коли я був у нетверезому стані	Коли ця людина випадково образила мене	Коли ця людина навмисно образила мене	Коли ця людина випадково штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина навмисно штовхнула (вдарила) мене	Коли ця людина чимось заважала мені (моїм друзям)	Коли я знаходився в компанії моїх друзів	Коли мені наказували так вчинити	Інша ситуація
1. Вербальна – активна - пряма	1	14	36	6	11	74	11	59	19	0	3	11
2. Вербальна – активна - непряма	44	33	4	6	1	7	0	3	11	11	1	17
3. Вербальна – пасивна – пряма	10	36	19	0	10	29	3	19	17	3	1	26
4. Вербальна – пасивна – непряма	70	11	1	0	0	6	0	4	3	0	0	21
5. Фізична – активна – пряма	44	9	5	6	1	6	7	39	7	0	0	11
6. Фізична – активна – непряма	81	3	0	0	0	1	0	6	4	1	0	6
7. Фізична – пасивна – пряма	56	14	4	1	1	4	0	3	16	1	0	11
8. Фізична – пасивна – непряма	7	60	31	5	7	23	3	16	16	0	20	40
9. Немає агресії		14	43	84	77	17	81	23	43	87	74	36

Аналіз вищенаведених результатів дає змогу вести мову про наступні тенденції.

В ситуації № 2 (антипатія до людини) реакції представників всіх типів особистості переважно агресивні (від 67 до 86% піддослідних реагують агресивно); представники інтелектуального типу при цьому частіше

обирають вербальну-пасивну-пряму агресію, а всі інші – фізичну-пасивну-непряму.

В ситуації № 3 (поганий настрій) приблизно дві третини піддослідних кожної групи реагують агресивно; при цьому представники реалістичного, соціального, підприємницького та артистичного типів частіше обирають вербальну-активну-пряму агресію, а представники інтелектуального та конвенціонального типів – фізичну-пасивну-непряму.

В ситуації № 4 (нетверезий стан) більшість піддослідних реагують неагресивно, про наявність агресивних реакцій тут заявляють від 5% (конвенціональний тип) до 33% (реалістичний тип) піддослідних; при агресивних реакціях, представники більшості типів обирають фізичну-активну-пряму агресію.

В ситуації № 5 (ненавмисна вербальна образа) більшість піддослідних реагують неагресивно; агресивні реакції проявляють від 11% (інтелектуальний тип) до 24% піддослідних (підприємницький тип); в випадку агресивної реакції представники підприємницького, конвенціонального та артистичного типів особистості частіше обирають вербальну-активну-пряму агресію, реалістичного – вербальну-активну-непряму, інтелектуального – фізичну-пасивну-непряму, а соціального – попередній тип з вербальною-пасивною-прямою.

В ситуації № 6 (навмисна вербальна образа) усі групи піддослідних реагують, в основному, вербальною-активною-прямою агресією, при цьому частіше цей тип агресії використовують представники артистичного типу; в цілому, агресивні реакції в цій ситуації демонструють від 64% (підприємницький тип) до 89% (соціальний тип) піддослідних.

В ситуації № 7 (ненавмисний поштовх) більшість піддослідних усіх типів особистості реагують неагресивно; агресивні реакції в даній ситуації обирають від 8% (конвенціональний тип) до 28% піддослідних (підприємницький тип). В більшості випадків піддослідні обирають вербальну-активну-пряму агресію.

В ситуації № 8 (навмисна фізична агресія) більшість піддослідних реагують агресивно – від 57% (інтелектуальний тип) до 78% (конвенціональний тип). Представники реалістичного та інтелектуального та конвенціонального типів, в основному обирають фізичну-активну-пряму агресію, а представники соціального, підприємницького, та артистичного типів – вербальну-активну-пряму.

В ситуації № 9 (заважають мені / моїм друзям) агресивну реакцію демонструють від 57% (артистичний тип) до 78% (підприємницький тип) 50% піддослідних; представники соціального та артистичного типів при цьому частіше обирають вербальну-активну-пряму агресію, підприємницького, інтелектуального та конвенціонального – фізичну-пасивну-непряму, а представники реалістичного типу – декілька типів вербальної та невербальної агресії.

В ситуації № 10 (компанія друзів) на наявність агресивних реакцій вказують від 13% (артистичний тип) до 33% (реалістичний тип) піддослідних; найбільш поширеною формою агресивної поведінки серед представників усіх типів крім реалістичного виступає вербальна-активна-непряма агресія; представники реалістичного типу частіше обирають фізичну-активну-непряму агресію.

Ситуація № 11 (наказ до агресії) спонукає до агресивних дій від 17% (реалістичний тип) до 30% (соціальний тип) піддослідних, які, в основному, обирають фізичну-пасивну-непряму агресію; виключення складає реалістичний тип, представники якого обирають вербальну-пасивну-непряму агресію.

Загальні тенденції. Підсумовуючи все вищенаведене, можна зробити висновок про те, що існують деякі загальні тенденції в реакціях підлітків та юнаків в певних соціальних ситуаціях. Так, в ситуації контакту з людиною, до якої суб'єкт відчуває антипатію, в більшості випадків, виникає поведінка по типу фізичної-пасивної-непрямої агресії. Такий же тип агресії разом з вербальною-активною-прямою часто провокується

ситуацією контакту підлітка (юнака) з людиною, яка чимось йому заважає, або коли молода людина знаходиться в поганому настрої. На навмисну вербальну образу більшість молодих людей реагують такою ж вербальною агресією, а в ситуації навмисної фізичної агресії – реакція може бути вербальною-активною-прямою або фізичною-пасивною-прямою. Знаходження в групі підвищує вірогідність прояву вербальної-активної-непрямої агресії. В ситуації, коли агресія молодої людини була викликана наказом більш старшої (авторитетної) особи, в основному, проявлявся фізичний-пасивний-непрямий тип агресії.

На наш погляд, результати дослідження дозволяють вести мову про те, що агресивна поведінка виступає в якості копінг-стратегій піддослідних, тобто стратегій совладання зі стресовими ситуаціями. Зміст поняття “копінг-стратегія” (coping) є дуже близьким поняттю “захисний механізм”, але між ними існує одна суттєва різниця: копінг-стратегії є свідомими, цілеспрямованими зусиллями індивіда (у вигляді думок, емоцій або вчинків), в той час як захисні механізми є підсвідомими за характером своєї дії [221].

В дослідженні було виявлено, що жодна з вищенаведених ситуацій не працює за жорсткою біхевіористською схемою $S \rightarrow R$. Характер їх дії пов'язаний з певними особистісними рисами індивіда, зокрема віком, статтю та типом особистості. Таким чином, висновок відносно першої гіпотези матиме наступний вигляд:

Вплив ряду соціально-психологічних факторів на формування та прояв агресивної поведінки молоді пов'язаний з певними демографічними та особистісними характеристиками.

Аналізуючи результати даного дослідження, ми, певним чином, враховували відомий соціально-психологічний ефект, описаний в свій час американськими фахівцями Е.Джонсом та Р.Нісбетом. Сутність останнього полягає в тому, що учасник певної події при розгляді своєї поведінки більше акцентує увагу на зовнішніх ситуативних умовах, в той час як

спостерігач – навпаки, на особистісних рисах учасника [82]. Більш того, врахування ситуативних факторів поведінки є більш точним саме з боку діючої особи. Тому ми вважаємо, що навіть з врахуванням певної суб'єктивності обраного методу опитування, отримані результати дають можливість говорити про певні тенденції та закономірності.

Зазначимо також, що в вищеописаному дослідженні вивчався вплив звичайних побутових ситуацій, з якими часто зіштовхуються підлітки, юнаки та люди інших вікових категорій. За межами дослідження опинились специфічні екстремальні ситуації та їх вплив на агресивну поведінку людини. Але дослідження, проведені російськими психологами дають підставу припустити, що, як і в попередньому випадку, у кожній особистості існує свій індивідуальний стиль реагування на екстремальні ситуації [191].

В цілому, результати першого та другого емпіричних досліджень, дають можливість висунути приблизну схему зв'язку (впливу) соціально-психологічних факторів агресивної поведінки молоді з особистісними характеристиками індивіда (дивись Додаток В).

2.3. Результати додаткових емпіричних досліджень

Поряд з основним комплексним емпіричним дослідженням, нами була проведена серія додаткових емпіричних досліджень. Одна частина з них виконувала пілотажну функцію, а інша дозволяла отримати уточнені результати по окремим аспектам досліджуваної проблеми. Опис процедури цих досліджень, отримані результати та їх аналіз наведені нижче.

Перше (пілотажне) дослідження проводилось на протязі 1996-1997 рр. методом анонімного опитування [91, 96]. Всього було опитано 83 вихованці Прилуцької ВТК, засуджених за злочини, що пов'язані із використанням насильства (42 особи, засуджених за зґвалтування; 41

особа – за навмисне вбивство, нанесення тяжких і середньої важкості тілесних ушкоджень, хуліганство). Результати дали змогу виявити ряд наступних тенденцій.

1) Значна частина опитаних, що скоїли сексуальне (50%) або фізичне (70%) насильство, росли разом з братом або сестрою, тобто не були одними дітьми у сім'ях. Щодо цього факту існує гіпотеза американських дослідників, згідно якої наявність братів і сестер дає більше можливостей дитині "відпрацювати" навички агресивної поведінки ще в ранньому дитинстві.

2) Мотивація як сексуального, так і фізичного насильства у підлітків практично однакова (коефіцієнт рангової кореляції = 0,94). В обох групах домінують наступні відповіді: "по дурості" (62% засуджених за сексуальне, і 75% - за фізичне насильство) , "провокація потерпілої(ого)" (21% - по сексуальному, 19% - по фізичному насильству), "під впливом друзів" (14% - по сексуальному, 17% - по фізичному насильству).

Перша мотивація ("дурість") є наслідком відсутності належного соціального досвіду, що є причиною інфантилізму опитаних, їх нездатності елементарно оцінювати ситуацію і прогнозувати наслідки своїх дій. Частково це можна пояснити недоліком "соціального інтелекту" (життєвого досвіду), що є об'єктивним фактом. З іншого боку, це може свідчити про відсутність в суспільстві належної системи правової та психологічної роботи з молоддю.

Другий мотив можна вважати цілком захисним, самовиправдовуючим дії особистості, хоча не треба забувати той факт, що внаслідок "гормональної перебудови" організму підлітка, контролювати свою поведінку йому дійсно важко.

Останній мотив узгоджується з притаманною підліткам реакцією групування. Це, зокрема, знаходить своє відображення і в груповому способі скоєння злочину (54% засуджених за фізичне насильство, і 70% - за сексуальне).

3) Порівнюючи відповіді щодо наявності вагань перед скоєнням сексуального і фізичного насильства та ступенем усвідомлення своїх дій, можна відмітити їх порівняно невелику рангову кореляцію (0,46). Це не випадково, тому що по відношенню до згвалтувань та до "звичайного" насильства були виявлені різні установки. 71% засуджених за фізичне насильство і 55% - за сексуальне не думали про наслідки своїх дій. 45% засуджених (сексуальне насильство) і 32% (фізичне) "не вважали, що за даний вчинок їх можуть позбавити волі".

Все це свідчить про наявність згаданого інфантилізму та про несформованість механізму ідентифікації особистості. Як наслідок цього, спостерігається відсутність елементарної емпатії (емоційного "почування" іншої людини). Теоретично, присутність братів і сестер в сім'ї повинна була розвивати в дитині почуття емпатії, сприяти розвитку обов'язкових механізмів соціально-психологічної взаємодії. Причини їх відсутності, вірогідно, полягають в тому, що головним фактором їх формування є психологічна атмосфера, в якій відбувається спілкування людей, а не сама наявність цих людей.

Результати проведеного дослідження яскраво ілюструють, як вікові особливості накладають відбиток на агресивну поведінку молоді (дивись таблицю 2.28.).

Таблиця 2.28

Особливості молодіжної агресивної поведінки. [91; 97]

Особливості агресії	Причина
1. Інша мотивація агресії, в порівнянні з "дорослою". - 62% засуджених за сексуальне насильство, і 75 % - за фізичне в якості мотиву скоєння злочину називають "дурість"; 21% (фізичне насильство) і 19% (сексуальне) – називають "провокацію потерпілого(-ої)"; 17% (фізичне насильство) і 14% (сексуальне) – назвали "під впливом друзів".	- Низький рівень життєвого досвіду; невміння себе контролювати; Наслідок реакції групування і наслідування.
2. Більший рівень групової агресії. - 54% засуджених за фізичне і 70% за сексуальне скоїли свій злочин разом із співучасниками.	- Реакція групування і наслідування.

3. Слабе усвідомлення своїх дій та їх наслідків, що пояснює більшу жорстокість молодіжної агресії в порівнянні з "дорослю". - 36% засуджених за фізичне насильство не могли відповісти на запитання, чи замислювались вони про наслідки своїх дій; 45% засуджених за сексуальне насильство і 32% за фізичне не вважали, що за даний вчинок їх можуть позбавити волі; 31% засуджених за сексуальне насильство і 12% за фізичне не вважали свій вчинок за злочин.	- Низький рівень життєвого досвіду.

Друге (пілотажне) дослідження проводилось в 1997 р. із використанням опитувальника Баса-Даркі. Дослідження проводилось анонімно на вибірці, яка складалась з 100 осіб чоловічої статі. Першу групу (30 осіб) склали учні чоловічої статі 10-11-х класів СШ м.Чернігова ("контрольна вибірка"). Другу та третю групу склали вихованці Прилуцької ВТК, засуджені за ненасильницькі (30 осіб) та насильницькі (40 осіб) злочини. Отримані результати наведені у таблиці 2.29 [91, 96, 97].

Таблиця 2.29.

Середні значення (M) шкал методики в групах піддослідних.

Типи агресивної поведінки :	Контрольна вибірка	Ненасильн. злочини	Насильн. Злочини
Фізична агресія	7,6	6,5	7,5
Непряма агресія	4,4	4,5	4,2
Дратування	5,8	5,9	6,6
Негативізм	3,8	3,0	2,7
Образа	5,0	5,3	5,5
Підозрілість	5,9	6,6	6,7
Вербальна агресія	8,9	8,1	8,8
Почуття провини	4,8	6,2	6,6
Загальна агресивність	20,8	19,2	20,5
Ворожість	10,9	12,2	12,2

Коефіцієнти кореляції результатів між вказаними групами піддослідних складають 0,98. Це дозволяє дійти висновку про те, що засуджені підлітки практично не відрізняються від своїх однолітків "на волі" в плані агресивності. Тобто виявлена тенденція розмивання психологічних рамок між "законослухняною" та делінквентною молоддю

на рівні особистісної агресивності. Більш того, за деякими показниками агресивності контрольна група перевищує підлітків-засуджених.

Третє (пілотажне) дослідження було проведено в 1998 р. Метою дослідження виступали: 1) виявлення загальних установок до ТБ та суб'єктивна оцінка його впливу респондентами різних соціальних та статевих груп молоді; 2) виявлення тенденцій взаємозв'язку між типами фільмів, яким надається перевага, та схильністю до делінквентної поведінки [103].

Піддослідними виступали 173 особи віком 16 - 18 років, які розподілялись по чотирьом групам: група "В" (51 особа) - вихованці Прилуцької виховно-трудової колонії (ВТК) чоловічої статі, засуджені за крадіжки (ненасильницький тип кримінальної поведінки); група "Н" (30 осіб) - вихованці Прилуцької ВТК чоловічої статі, засуджені навмисні вбивства, нанесення тяжких та середньої важкості тілесних ушкоджень, згвалтування, хуліганство (насильницькі злочини); група "К" (44 особи) - "контрольна" група, яка складалась з учнів старших класів шкіл та ПТУ м.Чернігова чоловічої статі; група "Ж" (48 осіб) - учні старших класів шкіл м.Чернігова жіночої статі.

Дослідження проводилось шляхом анонімного анкетування. При дослідженні в Прилуцькій ВТК також використовувалась проєктивна методика "Неіснуюча тварина" (для визначення рівня агресивності). Отримані результати наведені в таблицях 2.30. та 2.31. Їх аналіз дав змогу виявити наступні тенденції.

Таблиця 2.30.

Результати опитування піддослідних

Питання та варіанти відповідей	В (%)	Н (%)	К (%)	Ж (%)
Яке Ваше ставлення до ТБ, в цілому:				
1) дуже добре	52,9	53,3	36,3	31,3
2) скоріше добре	17,6	20,0	34,1	16,7
3) нейтральне	25,5	26,7	15,9	35,4
4) скоріше негативне	0,0	0,0	4,6	4,2
5) негативне	3,9	0,0	0,0	2,1
6) інше	0,0	0,0	9,0	10,4

Які фільми Ви переважно дивитесь(лись)				
1) бойовики	41,2	40,0	15,9	4,2
2) детективи	3,9	0,0	2,3	2,1
3) комедії	19,6	33,3	31,8	52,1
4) фантастику	7,8	3,3	20,5	8,3
5) телесеріали	1,9	0,0	2,3	4,2
6) еротику і порно	3,9	6,7	6,8	4,2
7) трілери, фільми жахів	15,7	13,3	15,9	6,3
8) інше	5,9	3,3	4,6	18,8
Що Вам, в першу чергу подобалось в їх героях:				
1) сила	15,7	26,7	2,3	10,4
2) розум	47,1	13,3	29,6	14,6
3) гумор	21,6	36,7	40,9	43,8
4) сексуальність	7,8	10,0	13,6	12,5
5) чесність, справедливість	1,9	10,0	6,8	6,3
6) інше	5,9	1,3	6,8	12,5
Чи вчили Вас ч.-н. герої цих фільмів:				
1) так, яким треба бути в житті	13,7	16,7	15,9	8,3
2) так, як треба вирішувати свої проблеми	19,6	16,7	22,7	22,9
3) ні, фільми дивлюсь для задоволення	58,8	63,3	43,2	52,1
4) інше	3,9	3,3	18,2	16,7
Як часто Ви вчиняли так, як ці герої:				
1) часто	13,7	6,7	2,3	8,3
2) іноді доводилось	25,5	40,0	31,8	27,1
3) рідко	27,5	16,7	25,0	25,0
4) майже ніколи	33,3	36,7	40,9	39,6
Як Ви вважаєте, чи взмозі частий перегляд сцен насильства по ТВ зробити людину жорстокою :				
1) напевно так	13,7	13,3	9,1	8,3
2) не знаю	27,5	23,3	6,8	2,1
3) ні	15,7	6,7	4,6	6,3
4) це залежить від людини	43,1	56,7	79,6	83,3

Таблиця 2.31.

Матриця коефіцієнтів рангової кореляції відповідей піддослідних

Питання	між "В" і "Н"	між "В" і "К"	між "Н" і "К"	між "К" і "Ж"
1	0,86	0,74	0,82	0,83
2	0,86	0,79	0,73	0,64
3	0,71	0,57	0,36	0,84
4	0,9	0,8	0,6	1,0
5	0,4	0,8	0,8	1,0
6	0,8	0,4	0,8	0,8

1) Установки щодо ТБ у респондентів "делінквентної" ("В" і "Н") та "контрольної" груп, в цілому співпадають. Найбільш поширеним варіантом відповіді тут є "дуже добре" (ставлення до ТБ). Це дозволяє вести мову про те, що ТБ здійснює достатньо сильний вплив на всі основні категорії молоді, незалежно від її соціального статусу.

2) Високі коефіцієнти кореляції результатів (0,8-1,0) між відповідями респондентів груп "К" та "Ж" говорять про відносно однакове ставлення до ТБ та ступінь усвідомленого його впливу як у хлопців, так і у дівчат. Виняток становить власне зміст телепродукції, якої надається перевага (кореляція тут слабкіше - 0,64).

3) Респонденти всіх груп не в повній мірі усвідомлюють вплив ТБ на свою поведінку. Так, на запитання "Чи вчили Вас ч.-н. герої фільмів?" від 31 до 38% респондентів всіх груп відповіли "так" ("яким треба бути в житті", "як вирішувати свої проблеми"). В той же час від 35 до 46 % визнають, що "часто" або "іноді" вони вчиняли в своєму житті так, як ці герої.

Але, все-таки, респонденти всіх груп усвідомлюють можливість такого впливу, зокрема негативного - тільки від 4 до 15% опитаних вважають, що перегляд сцен насильства не в змозі зробити людину жорстокою.

4) Більшість тих, хто скоїв злочини ("В" і "Н") віддавали перевагу саме бойовикам (40-41%, що значно менше показника "контрольної" групи - 15%). 42% з числа любителів бойовиків (з груп "В" і "Н") визнали, що герої цих фільмів здійснювали на них певний вплив (вчили, "яким треба бути в житті", "як вирішувати свої проблеми"). Стільки ж респондентів цієї групи вважали, що "часто" або "іноді" вони вчиняли так, як герої цих фільмів. 32% респондентів, які при проективному тестуванні виявили агресивні тенденції, надавали перевагу саме бойовикам.

5) Одним з найбільш популярних жанрів фільму в усіх групах респондентів виявилась комедія (перші місця в групах "К" і "Ж", та другі -

в "В" та "Н"). Вірогідним поясненням цього може бути те, що цей жанр відрізняється відносно спрощеним соціальним сприйняттям сюжету, яке не потребує серйозних роздумів, почуття емпатії. Таким чином, може стимулюватися певна інфантильність підростаючого покоління (в групах "Н", "К", "Ж" головним критерієм героя, що подобається, виступає "гумор"; в групі "В" він на другому місці).

Четверте (додаткове) дослідження було проведено в 1999 р. з метою експериментальної перевірки наступної гіпотези: ігрова діяльність з використанням комп'ютерних ігор "агресивного" змісту, може створювати передумови для появи або посилювати вже існуючу агресивність в особистісній структурі індивіда [92; 94].

Піддослідними виступали студенти 1-го курсу історичного факультету педуніверситету (вік 17 – 18 років, загальною кількістю 20 осіб (10 чоловічої та 10 жіночої статі). Піддослідні були розподілені на експериментальну, та контрольну групи (по 5 хлопців та 5 дівчат в кожній), які грали, відповідно, в два види комп'ютерних ігор. Піддослідним експериментальної групи пропонувалась гра "агресивного" (на протиборство з ворогом) типу - "Doom-2", сутність якої полягає в знищенні якомога більшої кількості різних монстрів з метою перейти на наступний рівень. Сюжет гри має чітку та жорстку логіку – "або вб'єш ти, або вб'ють тебе...". Піддослідним контрольної групи пропонувалась гра нейтрального, "інтелектуального" типу – "Tetris". На кожен "сеанс" гри відводилось 80 хвилин, з яких 40 хвилин людина грала сама, а інші 40 хвилин – спостерігала за грою сусіда (тобто кожна людина піддавалась як прямому, так і побічному впливу гри).

З метою реєстрації змін психологічних станів та процесів піддослідних, в ході експерименту використовувались наступні методики: "Тест руки" Вагнера, тест кольорових виборів Люшера (увага приділялась ранговим місцям червоного та чорного кольорів, оскільки саме вони символізують складові агресивної поведінки: життєву активність та ідею

знищення), та асоціативний тест на виявлення вербальних асоціацій (підраховувалась кількість відповідей агресивного змісту, наприклад «чашка – разбивається», «громкий – выстрел», «враг – смерть», «красный – кровь» і т.п.). Контрольні заміри проводились за день та одразу ж після закінчення експерименту. Одержані результати наведені в таблицях 2.32 – 2.34. При аналізі одержаних результатів були виявлені наступні тенденції.

В результаті короткочасного впливу обох типів ігор рівень агресивності піддослідних обох статей як експериментальної, так і контрольної вибірок трохи підвищився, що знайшло відображення в певному збільшенні коефіцієнтів агресивності (дивись таблицю 2.32). В середньому вони збільшились з $-2,3$ до $-1,7$ в експериментальній, та з $-4,1$ до $-2,9$ в контрольній групах.

Таблиця 2.32.

Рівні агресивності піддослідних (по “Тесту руки”)

Піддослідні	До експерименту	Після експерименту
<i>Експериментальна група</i>		
Юнаки	$- 1.0 \pm 0.6$	$- 0.4 \pm 1.5$
Дівчата	$- 3.6 \pm 0.5$	$- 3.0 \pm 1.1$
<i>Контрольна група</i>		
Юнаки	$- 3.8 \pm 1.5$	$- 2.2 \pm 1.9$
Дівчата	$- 4.4 \pm 1.0$	$- 3.6 \pm 1.0$

Цей факт можна певним чином пояснити психологічним впливом самого процесу гри (без урахування її змісту) - певною емоційною напругою, азартом. Це частково підтверджується тим фактом, що червоний колір в тесті Люшера (дивись таблицю 2.33.) після експериментального впливу займав дещо вищі місця у всіх респондентів експериментальної (в середньому з $4,0$ до $3,3$) та чоловічої частини контрольної групи (з $2,8$ до $2,4$). Середні рангові місця чорного кольору при цьому дещо знижувались в експериментальній групі (з $4,7$ до $5,3$), та чоловічої частині контрольної (з $5,8$ до $6,4$). Сполучень червоного та чорного кольорів (що інтерпретується як виражені агресивні тенденції) не фіксувалося.

Таблиця 2.33

Середні рангові значення червоного і чорного кольорів (по Люшеру)

Піддослідні	Ранг червоного кольору			Ранг чорного кольору		
	До експер.	Після експер.	R *	До експер.	Після експер.	R *
<i>Експериментальна група</i>						
Юнаки	4.2	3.0	0.4	4.0	4.4	0.9
Дівчата	3.8	3.6	0.85	5.4	6.2	0.7
<i>Контрольна група</i>						
Юнаки	2.8	2.4	0.5	5.8	6.4	0.75
Дівчата	2.8	3.6	0.1	6.6	4.8	-0.75

* Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена

Поряд з тим, було зафіксовано збільшення в 1,5 рази “агресивних” вербальних асоціацій у піддослідних чоловічої статі експериментальної групи (дивись таблицю 2.34.). Достовірність різниці між фоновим та постекспериментальним рівнями підтверджується значенням t-критерія Ст’юдента (при $p = 0,05$). У жіночої частини цієї вибірки, а також у всіх піддослідних контрольної групи цієї тенденції не було, а в деяких випадках була протилежна (зниження кількості агресивних асоціацій). Таким чином, можна припустити, що вплив “агресивної” гри, зачіпає лише хлопців.

Таблиця 2.34.

Середня частота “агресивних” відповідей в тесті вербальних асоціацій

Піддослідні	До експерименту %	Після експерименту %
<i>Експериментальна група</i>		
Юнаки	8.0	12.7
Дівчата	8.0	7.3
<i>Контрольна група</i>		
Юнаки	8.7	8.0
Дівчата	4.7	4.7

Слід також зазначити ще один цікавий момент. Якщо до експерименту у юнаків експериментальної групи весь обсяг “агресивних” асоціацій стосувався стимулів-іменників і прикметників, то після експерименту частина таких асоціацій з’явилася і по відношенню до стимулів-дієслів. На

наш погляд, останнє, можна тлумачити як побічну ознаку агресії, оскільки за своїм визначенням агресія – це дії, направлені на заподіяння шкоди.

Хоча більшість результатів, що були отримані після експериментального впливу в цілому не набагато відрізняються від початкових (фонових), при їх інтерпретації треба враховувати дві обставини: по-перше, в якості піддослідних виступали студенти, тобто вже відносно дорослі люди (і, відповідно, вже з відносно стабільною особистісною структурою), а, по-друге, тривалість активного експериментального впливу обмежувалась 40 хвилинами. Але, як показує практика, під впливом комп'ютерних ігор опиняються насамперед діти в віці 7-14 років, які граються в "активні" ігри по декілька годин на впродовж тривалого часу (тижні, а то і місяці).

Хоча висунена гіпотеза і не знайшла підтвердження в повному обсязі, були виявлені певні тенденції впливу "агресивних" ігор на свідомість їх користувачів. Отримані результати, все ж-таки змушують припустити наявність певного взаємозв'язку між такими іграми та агресивними установками на інтелектуальному рівні (а це, в свою чергу, виступає передумовою агресивної поведінки).

П'яте (додаткове) дослідження було проведене в 2000 р. з метою перевірки наступної гіпотези - рівень агресивності серед військовослужбовців строкової служби прямо пропорційний їх неформальному соціальному статусу (який, в свою чергу, залежить від строку служби). Піддослідними виступали військовослужбовці однієї з військових частин Чернігівського гарнізону, розподілені на дві групи: солдати, строком служби більше 1 року - "діди" (26 осіб; група А), та солдати, строком служби в півроку - "молоді" (26 осіб; група В). Предметом дослідження виступав рівень агресивності, який визначався за допомогою опитувальника Баса-Даркі. Одержані результати наведені у таблиці 2.35 [88].

Таблиця 2.35.

Результати емпіричного дослідження військовослужбовців

№	Тип агресії	М ± σ		Достовірність різниці
		Група А	Група В	
1	Фізична агресія	7.3 ± 1.7	6.9 ± 1.7	Недостовірно
2	Побічна агресія	5.3 ± 1.7	4.0 ± 1.5	Достовірно (0.001)
3	Дратування	6.2 ± 1.7	4.9 ± 1.9	Достовірно (0.001)
4	Негативізм	3.3 ± 0.8	3.5 ± 1.3	Достовірно (0.05)
5	Образа	5.2 ± 1.5	3.9 ± 1.7	Достовірно (0.001)
6	Підозрілість	5.8 ± 1.6	4.6 ± 1.9	Достовірно (0.001)
7	Вербальна агресія	8.9 ± 1.8	7.4 ± 2.4	Достовірно (0.001)
8	Почуття провини	6.3 ± 1.9	5.1 ± 2.3	Достовірно (0.001)
9	Загальна агресія	21.5 ± 3.9	18.4 ± 4.5	Достовірно (0.05)
10	Ворожість	11.0 ± 2.1	8.5 ± 2.9	Достовірно (0.001)

Вони дають змогу вести мову про ряд тенденцій. Передусім, слід відмітити, що висунена гіпотеза знайшла своє емпіричне підтвердження. З таблиці 2.35 можна побачити, що піддослідні групи А майже по всіх показниках достовірно перевищують піддослідних групи В (виключення складають показники фізичної агресії, достовірність різниці між якими не була статистично підтверджена). Таким чином, можна вести мову про наявність прямого зв'язку між рівнем агресивності військовослужбовців строкової служби та їх неформальним статусом.

Звертає на себе увагу той факт, що "діди" мають більш високі коефіцієнти не лише по показникам загальної агресії, але й по таким як образа, підозрілість, дратування (які, на перший погляд, повинні бути більш виражені у "молодих" солдат). Можливо, це можна пояснити тим, що за перші півроку перебування в армії особистісна структура піддослідних групи В ще не зазнала значних трансформацій. Останні, вірогідно, відбуваються пізніше, при переході з нижчих "ступенів" неофіційної ієрархії до вищих.

Цікаво, що за рівнями фізичної агресії "діди" не набагато перевищують "молодих" солдат, адже фізичні знущання виступають головною складовою позастатутних відносин в військових колективах.

Останнє може мати декілька пояснень. Можливо, що в даній генеральній вибірці, піддослідні обох груп мали приблизно однакову схильність до агресії за фізичним типом (і тоді це підтверджує відому думку про те, що армія лише відображає проблеми молоді, які виникають за її межами). Також, існує вірогідність, що позастатутні відносини у військовій частині, де проводилось дослідження, мають дещо інші, менш прямі та одіозні форми.

Шосте (додаткове) дослідження було проведено в 2000 р. з метою встановлення кількісного рівня “агресивних” назв телефільмів на основних телеканалах та аналіз їх семантичного змісту. Для цього за допомогою методу контент-аналізу нами було проаналізовано зміст назв всіх художніх телефільмів та телесеріалів, що показувались з червня по серпень 2000 р. на основних телевізійних каналах. В якості об’єкту дослідження виступали телепрограми по трьом загальнонаціональним українським (“УТ-1”, “УТ-2”, “Інтер”) та трьом російським (“ОРТ”, “НТВ” та “РТР”) телеканалам. Результати дослідження наведені у таблиці 2.36. [89; 90].

Таблиця 2.36

Кількість “агресивних” назв телепродукції по каналам (у %)

Телеканал	Кількість “агресивних” назв
УТ-1 (Україна)	8,4
УТ-2 (Україна)	7,3
Інтер (Україна)	9,6
Українські телеканали разом	8,4
ОРТ (Росія)	15,4
НТВ (Росія)	30,4
РТР (Росія)	10,8
Російські телеканали разом	18,9
Разом по всіх каналах	13,7

Можна побачити, що найменш “агресивним” українським телеканалом виступає УТ-2, хоча всі інші вітчизняні телеканали не набагато перевищують його за кількістю “агресивних” назв своєї телепродукції (різниця в 1-3%).

Дещо інша ситуація спостерігається на російських телеканалах. По-перше, відразу можна помітити інший кількісний рівень результатів – 10-30% проти 7-10% на вітчизняних каналах. На першому місці тут знаходиться канал телекомпанії НТВ, на якому майже кожний третій фільм має “агресивну” назву. Найменшу кількість таких назв мають фільми на каналі РТР, що, вірогідно, пояснюється його державною приналежністю.

В цілому ж, по результатах дослідження назв телепродукції всіх досліджуваних каналів, можна помітити, що майже кожний сьомий фільм має “агресивне забарвлення” (принаймні по назві).

Щодо якісного аналізу “агресивних” назв телефільмів, більшість їх можна умовно розподілити на 7 основних груп.

До першої групи входять назви, що відображають різні агресивні дії – «Месть без предела», «Страшная месьть», «Смерть ради смерти», «Идеальное преступление», «Удары и крики», «Двойной взрыв», «Разборка в маленьком Токио», «Схватка», «Смертельное преследование» і т.п. (назви наведено з оригіналу телепрограми).

До другої групи можна віднести назви агресивних персонажів – «Конан-разрушитель», «Киллер», «Крутые парни», «Обученный убивать», «Наемный убийца», «Воины-роботы», «Леди-терминатор», «Палач», «Бостонский душитель», «Полуночный убийца».

В основі третьої групи назв лежать речі, за допомогою яких роблять агресивні дії – «Петля», «Пистолет», «Пистолет с глушителем», «Карты, деньги, два ствола», «Серебрянная пуля», «Крутые стволы».

Четверта група поєднує в собі назви “агресивних” тварин – «Хищники», «Бешенный пес и Глори», «Волкодав», «Когда я был вампиром», «Американские драконы», «Гудзонский ястреб», «Серые волки».

П’ята група назв телепродукції пов’язана безпосередньо з темою смерті та потойбічного світу – «Мертв на 99,44%», «Семь мертвых глаз»,

«Тень смерти», «Смерть высшей пробы», «Одиннадцатый мертвец», «Сошествие в ад», «Безумство мертвеца».

До шостої групи можна віднести назви, що мають характер наказу, спонукання до агресивних дій – «Тридцатого – уничтожить», «Человек тьмы должен умереть», «Время убивать», «Не мешайте палачу», «Взять живым или мертвым», «Стреляй первым», «Открыть огонь».

Сьома група назв пов'язана з негативними емоційними станами або характеристиками – «Слепая ярость», «Жестокий рассвет» і т.д.

В цілому, найбільш поширеними словами в “агресивних” назвах досліджуваної телепродукції виявились слова «убийство», «убийца», «убить», «смерть», «смертельный». Таким чином, формується певна асоціація між поняттями “агресія”, “насильство” та діями, що ведуть, передусім, до фатальних наслідків.

Слід зазначити, що предметом даного дослідження виступали саме назви телепродукції, а не її зміст. Зрозуміло, що назва телефільму не завжди відображає його сутність. Прикладом можуть бути “агресивна” назва російського історичного фільму «Царская охота», та “неагресивна” назва американського бойовика «Крепкий орешек». Ці два моменти, на наш погляд, певним чином, компенсують один одного в ході дослідження.

Висновки до другого розділу

1. За результатами проведеного емпіричного дослідження одержало підтвердження припущення про те, що дія соціально-психологічних факторів агресивної поведінки пов'язана з певними демографічними та особистісними характеристиками, зокрема статтю та типом особистості. Зокрема, було виявлено, що існує кореляція між статтю індивіда та дією таких факторів агресії, як часті конфлікти між батьками, стиль виховання

та наявність "соціальних фрустраторів" та конкретних соціальних ситуацій; тип особистості, в свою чергу, корелює із впливом наступних факторів: часті конфлікти між батьками, зловживання батьками алкоголем, стиль виховання, група однолітків, телефільми, наявність соціальних фрустраторів та певних соціальних ситуацій.

2. Емпірично не підтвердилось припущення про наявність "універсальних" соціально-психологічних факторів агресивної поведінки, дія яких не залежала б від демографічних та особистісних рис. Було виявлено, що в основних побутових ситуаціях, що провокують агресію, молоді люди реагують в залежності від їх віку, статі та типу особистості. При цьому, однак, були виявлені сталі тенденції агресивного реагування піддослідних на певні соціальні ситуації.

3. Було з'ясовано, що в сучасному молодіжному середовищі індивіди з високим рівнем агресивності складають дуже невелику частку. Основна маса підлітків та юнаків з різних соціально-статевих груп має рівень агресивності в межах норми. Таким чином, зростання агресії в сучасному молодіжному середовищі обумовлюється, головним чином поширенням ситуативних проявів агресії серед неагресивних особистостей, які становлять більшість молоді.

4. Результати додаткових емпіричних досліджень підтвердили актуальність вивчення соціально-психологічних факторів агресивної поведінки молоді, зокрема таких факторів, як засоби масової комунікації та комп'ютерні технології, що набувають особливого впливу в наш час.

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМИ ПРОФІЛАКТИКИ МОЛОДІЖНОЇ АГРЕСІЇ

Результати теоретичного та емпіричного досліджень засвідчили необхідність та актуальність проведення психопрофілактичної роботи по попередженню агресії та агресивності серед різних груп молоді. Саме цим і була обумовлена розробка та впровадження у психолого-педагогічну практику програми спецкурсу “Психологія агресивної поведінки”. Автором була висунена гіпотеза, згідно якої розробка та впровадження у психолого-педагогічну практику спеціальних освітньо-профілактичних курсів дозволяє змінити у молоді соціальні установки (атітуди) відносно агресивної поведінки. Опису розробленого спецкурсу та результатам його експериментальної апробації присвячений третій розділ.

3.1. Мета, завдання та організація формуючого експерименту

Проблема психопрофілактики агресивної поведінки молоді. Підтвердження другої гіпотези показує, що повністю “застрахувати” людину від здійснення агресивних вчинків неможливо (не кажучи вже про те, що в сучасному світі це не є необхідним), оскільки агресія викликається комплексом різних факторів, зокрема ситуативних, повністю передбачити які не уявляється можливим. Саме тому агресія може бути і є “продуктом” як агресивних так і неагресивних за характером індивідів. Все це знаходить своє відображення і в практичній психології, в якій існує перевага різних корекційних систем по зниженню агресивності у агресивних дітей та підлітків над профілактичними системами для неагресивних індивідів. Поряд з тим, в останній час фахівці стали приділяти більше уваги питанням психопрофілактики, в тому числі

психопрофілактики в системі освіти [229; 234]. Нам уявляється, що проблема психопрофілактики агресивності набуває особливої актуальності відносно такої групи молоді, як студенти – майбутні вчителі та психологи.

Вивчення студентами проблем агресивної поведінки, на нашу думку, дозволить мінімізувати вірогідність прояву агресивних реакцій у неагресивних індивідів через підготовку людини до “зіткнення” з феноменом агресії (своєї чи чужої), підвищення можливості саморефлексії в потенційно агресивних ситуаціях, формування відповідних установок до агресивної поведінки

Слід зауважити, що викладання спецкурсів з проблем агресивної поведінки стало невід’ємним атрибутом підготовки фахівців-психологів майже в усіх американських університетах. Показовим є те, що практично кожний американський підручник із соціальної психології має окрему главу, присвячену проблемам людської агресії (дивись видання Е.Аронсона [14], Д.Майерса [192] та ін.). Слід зазначити, що в багатьох західних (передусім, американських) університетах викладаються спецкурси, присвячені вивченню агресивної поведінки та її окремих аспектів (психофізіологічних, соціально-психологічних, кримінологічних, культурологічних і т.п.). Так, в якості тем для самостійного опрацювання, американським студентам пропонуються наступні: агресія над дітьми, агресія та психічні розлади, агресивна поведінка та християнство, агресія та спорт, культурні фактори агресії, гормони та агресія, міжрасова агресія, самогубство, тероризм, війни: теорії причин та методи попередження тощо [105].

Все вищесказане обумовило роботу над підготовкою спецкурсу “Психологія агресивної поведінки”, та впровадження його в навчальний процес підготовки студентів спеціальності 7.040101 “Психологія” в Чернігівському державному педагогічному університеті імені Т.Г.Шевченка [105; 271].

Метою цієї роботи виступали: надання студентам знань про сутність

феномену агресії, його типи, причини та передумови виникнення, що дозволить сформувати адекватне сприйняття своєї та чужої агресивної поведінки, зрозуміти її причини (зміни в інтелектуальному компоненті установки щодо агресії); формування адекватного емоційного відношення до феномену агресії, як до нейтрального явища, оцінка якого залежить від конкретної ситуації (зміни в емоційному компоненті установки щодо агресії); формування адекватних поведінкових реакцій, альтернативних ворожим та агресивним, навчок спілкування з агресивними індивідами (зміни в поведінковому компоненті установки щодо агресії).

Автором дослідження була висунена наступна *гіпотеза*:

Розробка та впровадження у психолого-педагогічну практику спеціальних освітньо-профілактичних курсів дозволяє змінити у молоді соціальні установки (атітюди) відносно агресивної поведінки.

Завданнями формуючого експерименту виступали:

- 1) Розробка навчальної програми освітньо-профілактичного спецкурсу “Психологія агресивної поведінки”.
- 2) Експериментальна апробація спецкурсу;
- 3) Впровадження спецкурсу в навчальний процес підготовки студентів спеціальності 7.040101 “Психологія” в Чернігівському державному педагогічному університеті імені Т.Г.Шевченка.

Слід зазначити, що зміна соціальних установок (атітюдів) виступає однією з основних проблем сучасної соціально-психологічної науки. На даний момент вирішення цієї проблеми відбувається в руслі переважно двох методологічних напрямків – біхевіорізму та когнітивізму. Згідно першому напрямку (А.Бандура), в якості пояснювального принципу для розуміння факту змін атітюдів використовується принцип навчання [18]. В рамках когнітивістського напрямку найбільш відомою є теорія когнітивного дисонансу Л.Фестінгера, згідно якої зміна в атітюді виникає у випадку невідповідності у когнітивній структурі індивіда [295]. Проведений автором експеримент (вплив на атітюди через вивчення

спеціальної навчальної дисципліни) виступав спробою поєднати ці два підходи, адже на лекційних заняттях відбувався інформаційний вплив на піддослідних (на їх когнітивну структуру), який доповнювався впливом на їх поведінку на практичних заняттях.

Принципи організації та проведення формуючого експерименту.

Проведення навчальних занять з спецкурсу “Психологія агресивної поведінки” слід розглядати в якості формуючого експерименту, адже, як було зазначено вище, мета спецкурсу, полягає у формуванні (зміні) адекватних установок щодо агресії. Деякі фахівці, зокрема вітчизняний психолог С.Максименко, взагалі розглядають формуючий експеримент, в першу чергу, як тип реального навчально-виховного процесу, і вже в другу чергу, як метод наукового дослідження [195]. Як зазначає С.Максименко, “розробка та впровадження нових навчальних програм по суті є формуючий експеримент...” [195, 144], а також “формуючий експеримент ... є своєрідною організацією учбової діяльності...” [195, 127].

Сама ідея формуючого експерименту як способу психолого-педагогічного дослідження була запропонована С.Рубінштейном в якості заходу для подолання штучності традиційного експерименту. Подальшою розробкою проблематики формуючого експерименту у вітчизняній психолого-педагогічній науці займалися такі видатні дослідники, як Л.Виготський [56], П.Гальперін [59], В.Давидов [75], Г.Костюк [155], С.Максименко [194; 195; 196] і ряд інших. В працях цих вчених була описана та проаналізована специфіка формуючого експерименту, як метода наукового психолого-педагогічного дослідження, що відрізняється від інших традиційних методів, а також визначена методологія організації та проведення формуючого експерименту.

Вивчення досвіду експериментального навчання (експериментально-генетичного методу) дають змогу визначити основні принципи його побудови, до яких відносяться [194; 195]:

- принцип “аналізу за одиницями” (виділення вихідного відношення,

“клітинки”, яка породжує клас явищ як ціле); в межах розробленого спецкурсу такою “одиницею” було поняття “агресія”, яке лежить в основі понять “агресивність”, “кримінальна поведінка”, “суїцидальна поведінка” та інших;

- принцип історизму (простеження усіх моментів розвитку явища і закономірностей їхніх зв’язків та переходів); відповідно цьому принципу, вивчення агресивної поведінки людини в межах спецкурсу передбачало аналіз усіх передмов, причин та наслідків цього феномену;
- принцип системності (цілісного розгляду психічних утворень); реалізація даного принципу в межах спецкурсу забезпечувалась його міжпредметними зв’язками, завдяки яким феномен агресивної поведінки вивчався не лише з суто психологічних, а й з соціальних, історичних, філософських та інших позицій;
- принцип проектування і моделювання форм психіки; метою запропонованого спецкурсу виступало формування у студентів певних знань, вмінь та навичок.

Конкретною метою авторського формуючого експерименту виступає формування у піддослідних (студентів) таких соціальних установок (атітюдів), які б стримували прояви агресивної поведінки в певних соціальних ситуаціях з одного боку, а з іншого, заважали б підвищенню загального рівня особистісної агресивності. Таким чином, незалежною змінною формуючого експерименту виступає сам процес вивчення студентами-піддослідними спецкурсу “Психологія агресивної поведінки”, а залежною змінною (результатом) є зміни в атітудах піддослідних щодо феномену агресії.

Методика виміру атітюдів. Для реєстрації залежної змінної використовувалась авторська анкета-3, яка дозволяє вимірювати зміни в соціальних установках (атітудах) піддослідних. Відомо, що структура атітуда містить три компоненти: інтелектуальний (когнітивний),

емоційний (афективний) та поведінковий (конативний) компоненти, і що в певних випадках, ці компоненти можуть протирічати один одному (так званий “парадокс Лап’єра”) [11; 153]. Відповідно цьому, анкета містила шість семибальних z-шкал, з яких три (№ 2, 4, 6) дозволяли вимірювати інтелектуальний (І), емоційний (Е) та поведінковий (П) компоненти атитюдів щодо феномену агресії, а інші три шкали (№ 1, 3, 5) були нейтральними за змістом і використовувались для відволікання уваги студентів (дивись додаток Б.5).

В експерименті брали участь студенти 3-го курсу історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка спеціальностей “історія та практична психологія” та “історія та англійська мова”. Студенти першої спеціальності склали експериментальну групу, а другої – контрольну.

Процедура формуючого експерименту. Проведення формуючого експерименту включало три основних етапи: підготовчий, власне експериментальний та аналітичний [271].

На *підготовчому етапі* проводилась робота по розробці навчальної програми спецкурсу “Психологія агресивної поведінки” (розробка плану занять, пошук та підготовка матеріалів до лекційних та практичних занять). На цьому ж етапі було проведено вимірювання установок піддослідних відносно агресивної поведінки за допомогою методу анкетування (воно виступало в якості традиційного в таких випадках констатуючого експерименту). З метою отримання більш валідних результатів, дослідження проводилось анонімно (для студентів). Респондентів лише просили проставити на анкетах спеціальний код (за яким вони потім і ідентифікувалися), стать, вік та номер академічної групи. Така технологія прихованої ідентифікації була використана для того, щоб, по-перше, мати змогу порівнювати результати одних й тих же піддослідних, а, по друге, щоб точно знати чиї результати враховувати, а чиї - ні. Крім того, анкетування в експериментальній групі проводив не

автор (який потім здійснював викладання спецкурсу “Психологія агресивної поведінки”), а інший викладач. Останнє було зроблено для того, щоб уникнути утворення асоціацій між проведеним дослідженням та вищеназваним спецкурсом.

Студентам обох груп була дана наступна інструкція: *“Шановні друзі! Кафедра психології проводить наукове дослідження серед студентів нашого університету. Метою цього дослідження виступає вивчення відношення студентів 3-го курсу до різних актуальних проблем сучасності. Просимо Вас взяти участь у ньому. Дослідження проводиться шляхом анкетування. Просимо Вас відзначити ступень своєї згоди або незгоди відносно декількох висловів за допомогою 7-бальної шкали (від +3 до -3). Так, якщо Ви повністю згодні з крайніми висловами, підкресліть цифру 3, яка знаходиться поруч. Якщо Ви більш схильні до певного вислову, але не в повній мірі, підкресліть відповідні цифри 2 або 1. Якщо Ви не можете точно визначитись, підкресліть цифру 0”*.

Анкетування проводилось в груповому варіанті в навчальних аудиторіях університету.

Власне **експериментальний етап** включав в себе проведення лекційних та практичних занять з спецкурсу, які проводились протягом вересня - листопада 2001 року. Згідно навчальній програмі, було проведено 15 лекцій та 5 семінарів.

Аналітичний етап дослідження відбувався по закінченні занять з спецкурсу, в грудні 2001 р. (тобто через 12 тижнів). Було проведено постекспериментальне вимірювання установок піддослідних обох груп за допомогою авторської анкети-3, при цьому, технологія анкетування була така самою, як і на підготовчому етапі. Студентів просили взяти участь у *“повторному дослідженні, яке проводиться кафедрою психології з метою уточнення попередніх результатів після досягнення студентами середини навчання у вузі (“екватору”)*”. Після цього проводилась математико-статистична обробка та якісний аналіз результатів.

Таким чином, формуючий експеримент був побудований за відомим в експериментальній психології планом з попереднім та підсумковим тестуванням, сутність якого наведена на рисунку 3.1.

Рисунок 3.1.

*План формуючого експерименту
з попереднім та підсумковим тестуванням*

Експериментальна група	O1 X O2
Контрольна група	O3 O4

де X – експериментальний вплив (незалежна змінна), O1 та O3 – доекспериментальне тестування, O2 та O4 – постекспериментальне тестування.

При обробці результатів не враховувались результати студентів, які проходили лише одне анкетування, які невірно виконали інструкцію до анкети, а також студентів (з експериментальної групи), які не відвідували заняття зі спецкурсу чи одержували оцінки “незадовільно”, оскільки вони розглядались як ті, що не були охоплені експериментальним впливом (адже педагогічна мета формуючого експерименту полягає у самостійній побудові учнями своєї власної учбової діяльності [195]).

В результаті, загальна кількість студентів, які брали участь у експериментальному дослідженні, склала 60 осіб, серед них 17 (28%) чоловічої та 43 (72%) - жіночої статі. Середній вік піддослідних складав 19 – 20 років. Експериментальна група містила 32 особи (11 юнаків та 21 дівчат), а контрольна - 28 (6 юнаків та 22 дівчат).

3.2. Програма освітньо-профілактичного спецкурсу “Психологія агресивної поведінки”

Згідно програмі, затвердженої на засіданні кафедри психології ЧДПУ

імені Т.Г.Шевченка (протокол № 1 від 7.09.1999 р.), передбачається проведення 30 годин лекційних та 10 годин практичних занять зі студентами 3-го курсу спеціальності “психологія”. Крім того, 14 годин відводиться на самостійну роботу студентів [104; 105; 271].

Зміст спецкурсу тісно пов’язаний як з дисциплінами психологічного курсу (насамперед, з соціальною психологією), так і з гуманітарними та соціально-філософськими курсами (філософія, соціологія, політологія, історія). Програма побудована на узагальненні теоретичних та методологічних підходів вітчизняної та зарубіжної соціальної психології, кримінальної психології та віктимології.

Лекційні заняття з спецкурсу включають в себе вивчення студентами окремих, але логічно пов’язаних між собою тем, присвячених сутності феноменів агресії та агресивності, формам їх прояву, причинам та передумовам виникнення агресії, проблемам агресивно-кримінальної, суїцидальної та віктимної поведінки особистості, основним методам діагностичної та психокорекційної роботи з агресивними людьми. Практичні заняття включали в себе як обговорення та аналіз ряду теоретичних проблем, так і суто практичні заняття, спрямовані на розвиток відповідних діагностично-корекційних навичок роботи з агресивними людьми. Навчально-тематичний план спецкурсу дивись в таблиці 3.1 [104].

Таблиця 3.1.

Навчально-тематичний план спецкурсу "Психологія агресивної поведінки"

Тема	Годин		
	Загал	Лек	Сем
Тема 1. Поняття девіації та девіантної поведінки	2	2	---
Тема 2. Агресія: психологічний аналіз феномену	4	4	---
Тема 3. Основні теорії щодо етіології агресії	4	2	2
Тема 4. Ендогенні фактори агресивної поведінки	4	2	2
Тема 5. Екзогенні фактори агресивної поведінки	6	4	2
Тема 6. Методи вивчення агрес. поведінки та агресивності	4	2	2
Тема 7. Психологічна корекція агресивності	4	2	2

Тема 8. Насильницька злочинність, як вид асоціальної агресії	4	4	---
Тема 9. Соціально-психол. аналіз впливу тоталітарн. держав	2	2	---
Тема 10. Суїцидальна поведінка, як вид аутоагресії.	4	4	---
Тема 11. Віктимна поведінка особистості.	2	2	---
Всього	40	30	10

Нижче наведена навчальна програма спецкурсу “Психологія агресивної поведінки” [104].

Лекційні заняття:

ТЕМА 1. Поняття девіації та девіантної поведінки. Девіація та девіантна поведінка. Теорії девіантної поведінки: Е.Дюркгейм, Ч.Ломброзо, У.Шелдон, Р.Мертон, З.Фрейд. Поняття норми в психології. Психологічне та соціально-психологічне розуміння норми. Критерії та особливості норм. Типи девіантної поведінки. Проблема девіантної поведінки в сучасному українському суспільстві. Агресія як один з основних та небезпечних видів девіацій.

ТЕМА 2. Агресія: аналіз феномену. Історія поглядів на проблему агресії та насильства: релігійні та філософські погляди. Ранні наукові погляди та пояснення феномену агресії. Вивчення проблеми агресивної поведінки в західній та вітчизняній психології в ХХ ст. Визначення агресії. Критерії агресивної поведінки. Агресія, агресивність, жорстокість: співвідношення понять. Типи та форми агресивної поведінки людини. Інструментальна та ворожа агресія. Концепція Е.Фромма про «доброякісну» та «злроякісну» агресію. Інші види агресивної поведінки. Особливості підліткової та молодіжної агресії. Критерії норми та патології в проявах агресивної поведінки.

ТЕМА 3. Основні теорії щодо етіології агресії. Основні теорії щодо етіології агресії. Інстинктивістський напрямок в розумінні природи агресії. Психоаналітична теорія З.Фрейда. Етологічна теорія К.Лоренца. Теорія «фрустрації-агресії» Д.Долларда та Н.Міллера. Модифікації цієї теорії в працях Л.Берковітца. Концепція людської деструктивності Е.Фромма.

Теорія соціального навчання А.Бандури. Психогенетичні та медико-психіатричні концепції. Психогенетична концепція делінквентної поведінки Г.Айзенка. Теорія «Y-хромосоми». Нейропсихологічні та психіатричні підходи до проблеми етіології агресивної поведінки.

ТЕМА 4. Ендогенні фактори агресивної поведінки. Індивідуально-психологічні особливості людини, що пов'язані з агресією. Вік та його зв'язок з агресивною поведінкою. Стать: чоловіча та жіноча агресія. Властивості центральної нервової системи, що сприяють виникненню агресивної поведінки. Акцентуації характеру: тривожність як фактор агресії. Локус контролю. Алкоголь, наркотичні засоби та їх вплив на психіку людини. Основні типи наркотичних засобів та їх вплив на психіку людини. Адиктивна поведінка, та її зв'язок з агресивною та кримінальною поведінкою.

ТЕМА 5. Екзогенні фактори агресивної поведінки. Соціально-психологічні фактори агресії: вплив офіційних інститутів соціалізації: сім'я, типи та моделі виховання, що впливають на становлення агресивної поведінки у дитини, характеристики сім'ї; вплив системи освіти, феномен «педагогічної» агресії; армія та феномен «дідовщини»; засоби масової комунікації та їх зв'язок з агресивністю глядачів: гіпотези «моделі», «каталізатору» та «катарсису»; група однолітків, як неофіційний інститут соціалізації молоді людини: феномен групової агресії; «казанський феномен»; конформізм, соціальна фасілітація, деіндивідуалізація та «зсув ризику». Соціально-економічні передумови агресивної поведінки, «соціальні фрустратори» сучасного українського суспільства. Ситуативні фактори агресії. Міжособистісні конфлікти. Помста, як відповідь на агресію з боку.

ТЕМА 6. Методи вивчення агресивної поведінки та агресивності. Методи вивчення феномену агресії в психологічній науці: експериментальні та неекспериментальні методи; спостереження; опитування, психодіагностичні опитувальники та проєктивні методики

вивчення агресивності; різновиди експериментальних досліджень та прийомів вивчення агресії. Експеримент С.Мілгрема, як приклад класичного експерименту на вивчення меж та факторів агресивної поведінки.

ТЕМА 7. Психологічна корекція агресивності. Психологічна корекція агресивної поведінки. Проблема ефективності психокорекції агресивності. Основні стратегії спілкування з агресивними дітьми та молоддю. Тренінг модифікації поведінки, його організація та проведення: чисельність та склад групи, режим роботи, групова динаміка, конкретні тренінгові вправи. Напрямки роботи з батьками агресивних дітей.

ТЕМА 8. Насильницька злочинність, як вид асоціальної агресії. Загальна характеристика насильницької злочинності, види насильницьких злочинів. Вбивство, як крайня форма прояву агресивної асоціальної поведінки; психологічний аналіз особистості вбивці. Серійні вбивці. Психологічний механізм вбивства. Зґвалтування, як складний психосексуальний феномен; аналіз особистості неповнолітнього та дорослого гвалтівника. Психологічний аналіз феномену тероризму та осіб, схильних до здійснення терактів. Проблема «злочин та кара»: чи попереджає насильство інше насильство; смертна кара, її морально-психологічна оцінка.

ТЕМА 9. Соціально-психологічний аналіз впливу тоталітарних держав. Насильство, як інструмент політичної влади. Тоталітаризм, його сутність та ознаки. Сутність тоталітарної свідомості. Місце насильства в політиці тоталітарних держав. Психологічний аналіз тоталітарних лідерів: концепція некрофілії по Е.Фромму; некрофілія як ознака тоталітарних тиранів; психологічний аналіз особистості А.Гітлера та І.Сталіна. Особистість в тоталітарній системі: стратегії поведінки, феномен тоталітарної та садомазохистської особистості та її риси.

ТЕМА 10. Суїцидальна поведінка, як вид аутоагресії. Самогубство як вид аутоагресивної поведінки. Історико-філософський аналіз феномену:

оцінка суїциду в різних культурах, релігіях. Е.Дюркгейм та початок наукового вивчення явища суїциду. Мотиви суїцидальної поведінки, та фактори, що їй сприяють. Монологічний та діалогічний, індивідуальний та груповий типи суїцидів. Загальні риси суїцидальної поведінки людини. Суїцидальна поведінка дітей та молоді, її особливості.

ТЕМА 11. Віктимна поведінка особистості. Поняття про віктимологію, як нову галузь наукових досліджень. Жертва як активний учасник процесу злочину. Віктимність, віктимна поведінка та віктимізація як основні поняття віктимології. Концепція віктимної поведінки Г.Шнайдера та її основні положення. Характеристика віктимної поведінки людини: «пасивна» та «активна» жертва насильницького злочину. Практичні рекомендації щодо побутової безпеки особистості та мінімізації ризику насильства.

Практичні заняття:

Заняття 1. Аналіз теоретичних концепцій агресії. На даному занятті студенти аналізують сутність феноменів агресії та агресивності, форми агресивної поведінки, основні концепції щодо етіології агресії.

Форми роботи. Заняття проходить у формі доповідей студентів по конкретним питанням з їх подальшим обговоренням у групових дискусіях.

Заняття 2. Ендогенні фактори агресивної поведінки. На даному занятті студенти розглядають такі фактори агресії, як індивідуально-психологічні особливості, біолого-генетичні фактори, а також вплив алкоголю та наркотиків на агресивну та кримінальну поведінку людини.

Форми роботи. Заняття проходить у формі доповідей студентів по конкретним питанням з їх подальшим обговоренням у групових дискусіях.

Заняття 3. Екзогенні фактори агресивної поведінки. На даному занятті студенти розглядають соціально-психологічні фактори агресії – виховання в сім'ї та інших офіційних інститутах соціалізації (школа, армія), вплив групи однолітків та молодіжних субкультур, засобів масової комунікації, “соціальні фрустратори” сучасності та соціальні ситуації, що

провокують агресивну поведінку.

Форми роботи. Заняття проходить у формі доповідей студентів по конкретним питанням з їх подальшим обговоренням у групових дискусіях.

Заняття 4. Методи вивчення агресивної поведінки та агресивності. До даного заняття студенти повинні проаналізувати основні методи діагностики агресії та агресивності особистості, а також підготувати звіт про самостійно проведене емпіричне дослідження.

Тема дослідження обирається самостійно. При проведенні відносно складного дослідження (велика вибірка, організація експерименту), студенти можуть поєднуватись в дослідницькі бригади до 2-х осіб. Об'єктом дослідження можуть виступати різні соціально-вікові групи: дошкільники, учні молодшого шкільного або підліткового віку, юнаки (студенти), люди дорослого або похилого віку, чоловіки та жінки, представники окремих професій і т.ін. Предметом дослідження можуть бути рівні агресивності, окремих типів агресії, особливості агресивної поведінки, вплив окремих факторів агресії. Рекомендується використовувати методи тестування (опитувальники або проєктивні тести), спостереження, опитування (анкетування), експерименту (квазіексперименту).

Рекомендовані теми емпіричного дослідження:

1. Сприйняття людьми понять “агресії” та “жорстокості”;
2. Агресивність чоловіків та жінок (юнаків та дівчат);
3. Зв'язок академічної успішності студентів (школярів) з рівнем агресивності;
4. Зв'язок типу темпераменту людини з рівнем агресивності;
5. Зв'язок рівня агресивності з характерологічними рисами людини (тривожність, комунікативність і т.п.);
6. Агресивність дітей різних вікових груп (дошкільний – молодший шкільний – підлітковий вік);

7. Вплив різних стилів музики на рівень агресії (агресивності) слухачів;
8. Вплив різних типів телефільмів на рівень агресії (агресивності) глядачів;
9. Вплив “агресивних” комп’ютерних ігор на рівень агресивності гравців;
10. Вплив професійної діяльності людини на рівень агресивності (агресивність військовослужбовців, міліціонерів, педагогів і т.ін.);

Форми роботи. Заняття проходить у формі доповідей студентів по результатам власних емпіричних досліджень з їх подальшим обговоренням у групових дискусіях.

Заняття 5. Психологічна корекція агресивності дітей та підлітків.

До даного заняття студенти повинні проаналізувати проблеми можливостей та доцільності психокорекції агресивної поведінки і агресивності особистості, методи психокорекційної роботи з агресивними дітьми та підлітками.

Форми роботи. Заняття проходить у формі відпрацювання окремих елементів соціально-психологічного тренінгу.

3.3. Результати експериментального впровадження спецкурсу

Отримані в ході дослідження результати були піддані стандартній процедурі математико-статистичної обробки (за допомогою комп’ютеризованої програми “SPSS”). Використовувались методи первинної (вирахування середніх статистичних значень та стандартного відхилення) та вторинної (вирахування t-критерію Ст’юдента між залежними вибірками) статистичної обробки. Результати математико-статистичної обробки наведені у таблиці 3.2. [271].

*Результати анкетування
в ході проведення формуючого експерименту*

Шкала анкети (компонент атітюд)	Показник шкали ($M \pm \sigma$)		Достовірність різниці за t-критерієм Ст'юдента
	До експерименту	Після експерименту	
Експериментальна група			
Інтел. комп-т	- 0,28 ± 1,42	0,28 ± 1,71	Достовірно (0,05)
Емоц. комп-т	1,78 ± 1,54	1,59 ± 1,19	Недостовірно
Повед. комп-т	0,59 ± 1,27	0,91 ± 1,23	Достовірно (0,05)
Контрольна група			
Інтел. комп-т	- 0,89 ± 1,95	- 0,54 ± 1,53	Недостовірно
Емоц. комп-т	2,36 ± 1,03	2,25 ± 1,11	Недостовірно
Повед. комп-т	0,89 ± 1,10	0,75 ± 1,46	Недостовірно

Аналіз результатів дозволяє вести мову про наступні тенденції.

До проведення експериментального дослідження інтелектуальний компонент атітюда щодо агресії мав від'ємні показники як в експериментальній (де він наближався до 0), так і в контрольній (приблизно -1) групах. Можна помітити, що на цьому етапі піддослідні з першої групи дещо краще розуміли сутність та причини агресивної поведінки людини (це можна вважати закономірною тенденцією, адже це були студенти-“психологи”, які ще до вивчення спецкурсу могли зіштовхуватись з проблемою агресії). Емоційний компонент в обох групах мав позитивні показники (приблизно +2), при цьому у піддослідних експериментальної групи спостерігалось дещо толерантніше ставлення до агресії, ніж в контрольній (що, знов таки, можна частково пояснити специфічним фахом цих студентів). Поведінковий компонент атітюд щодо агресії в обох групах також мав позитивні показники (приблизно +1), хоча піддослідні контрольної групи, в цілому, демонстрували дещо менше агресивних реакцій, ніж в експериментальній.

В результаті формуючого експерименту у вигляді вивчення спецкурсу

“Психологія агресивної поведінки” у піддослідних експериментальної групи достовірно змінилися інтелектуальний та поведінковий компонент атітюда щодо агресії (достовірність на рівні 0,05). Позитивний характер цих змін дозволяє констатувати, що ці піддослідні стали дещо краще розуміти сутність агресивної поведінки людини, можливі причини та передумови її виникнення. Крім того, у піддослідних зменшилась частота прояву агресивних реакцій (тобто рівень агресивності). Порівняння результатів експериментальної групи з аналогічними результатами контрольної групи свідчить, що причиною змін в атітюдах, які відбулись протягом навчального семестру, був саме психолого-педагогічний вплив на студентів з першої групи. Можна побачити, що певні зміни аналогічного характеру (в бік збільшення) відбулися і в установках піддослідних контрольної групи, але достовірність цих змін не була підтверджена статистично.

В ході формуючого експерименту у піддослідних обох груп дещо змінився (зменшився) емоційний компонент атітюда щодо агресії, але і в першій, і в другій групах достовірність цих змін не була підтверджена статистично. Таким чином, можна зробити висновок про те, що зміни інтелектуального та поведінкового компонентів атітюдів через навчання відбуваються легше (або швидше), ніж зміни емоційних компонентів. Певним чином, це можна вважати закономірним, адже згідно засновникам вчення про установку У.Томасу та Ф.Знанецькому, саме ціннісний (емоційний, суб’єктивний) компонент є головним (стержневим) в структурі установки [153].

Таким чином, можна побачити, що викладання спецкурсу “Психологія агресивної поведінки” вплинуло, в основному, на інтелектуальний та поведінковий компонент атітюда щодо агресії. Це дозволяє зробити висновок про те, що формуючий експеримент, в цілому, досягнув своєї основної мети - здійснення психопрофілактичного впливу на студентів. Все це, в свою чергу, дозволяє вести мову про експериментальне

підтвердження висуненої гіпотези, а саме - *розробка та впровадження у психолого-педагогічну практику спеціальних освітньо-профілактичних курсів дозволяє змінити у молоді соціальні установки відносно агресивної поведінки.*

Про позитивні результати апробації програми спецкурсу “Психологія агресивної поведінки” свідчать не лише об’єктивні результати формуючого експерименту, а й суб’єктивні відгуки багатьох піддослідних-студентів, що були отримані в ході анонімного опитування по закінченню вивчення спецкурсу. Деякі з них наведені нижче.

“Дуже цікавий курс. І дуже необхідний нам, як майбутнім психологам, особливо в наш небезпечний час...”

“Став децю краще розуміти причини людської агресії...”

“Хоча я навряд чи стану психологом в майбутньому, одержані знання будуть корисні просто як людині...”

“Наш світ, нажаль, сповнений насильства і жорстокості. І якщо їх неможливо повністю викоренити з нашого життя, то знання про них, можливо, допоможуть хоча б деяким людям...”

“Стала іноді аналізувати деякі свої вчинки, на які раніше просто не звертала уваги...”

Безумовно, що невеликий обсяг вибірки піддослідних, дозволяє вести мову лише про певні тенденції, а сам проведений експеримент розглядати як пілотажний. Тим не менш, проведена робота показала перспективність обраного напрямку для подальших досліджень.

Висновки до третього розділу

1. Поряд з проблемою психокорекції агресивності дітей та підлітків, актуальною є проблема психопрофілактики агресивної поведінки серед молоді. Остання може проводитись у формі розробки та впровадження в

психолого-педагогічну практику спеціальних освітніх програм з вивчення проблем агресивної поведінки.

2. В ході формуючого експерименту одержало обґрунтування доцільність розробки та впровадження у психолого-педагогічну практику авторського освітньо-профілактичного спецкурсу “Психологія агресивної поведінки”. Результати апробації розробленої програми засвідчили, що в результаті експериментального впливу у піддослідних-студентів достовірно покращились показники інтелектуального та поведінкового компонентів атитюду щодо агресії.

3. Результати проведеного формуючого експерименту дали можливість підтвердити висунену гіпотезу, згідно якої розробка та впровадження в психолого-педагогічну практику спеціальних освітніх програм дає змогу змінювати установки молоді відносно агресивної поведінки, здійснюючи, таким чином, роботу з профілактики поширення насильства в молодіжному середовищі.

ВИСНОВКИ

Дослідження соціально-психологічних факторів агресивної поведінки молоді, проведене нами у вигляді дисертаційної роботи, дозволяє зробити певні узагальнення, дійти висновків, які впливають із змісту теоретичного матеріалу та аналізу результатів емпіричного дослідження, окреслити проблеми, що можуть спонукати дослідників до нових наукових пошуків.

1. На підставі теоретичного аналізу наукового доробку західних та вітчизняних дослідників, агресію можна визначити як поведінку, яка спрямована на навмисне заподіяння шкоди іншій живій істоті. При цьому, необхідно розрізняти феномени агресії (як поведінки, певних дій) та агресивності (як особистісної риси, схильності до агресивної поведінки), які ототожнюються деякими дослідниками. Агресія такої соціально-вікової групи, як молодь, має певні особливості, зокрема імпульсивність та неадекватність прояву, перевагу групових форм агресії над індивідуальними тощо.

Соціально-психологічне пояснення такого складного феномену, як агресія, є лише одним з напрямків його розуміння. Тим не менш, в умовах перехідного суспільства саме соціально-психологічний підхід стає, на наш погляд, найбільш продуктивним.

2. Можна виділити наступні соціально-психологічні фактори агресивної поведінки сучасної молоді: вплив сім'ї (склад, взаємовідносини між батьками, стиль виховання дітей), системи освіти, армії, засобів масової комунікації (особливо телебачення), групи однолітків (молодіжна субкультура), а також певні ситуативні фактори (соціально-психологічні ситуації, в яких опиняється особистість; соціально-економічні та соціально-політичні ситуації, в яких опиняється суспільство в цілому).

В цілому, в залежності від дії конкретних факторів, можна виділити два основних механізми соціалізації агресії. Перший полягає в засвоєнні навичок агресивної поведінки внаслідок спостереження агресії інших осіб

або в результаті власного досвіду відповідних агресивних дій. Згідно з другим варіантом, агресивна поведінка обумовлюється ситуацією блокування актуальних потреб людини, придушенням можливостей її самореалізації.

3. Зростання агресії в сучасному молодіжному середовищі обумовлено, головним чином, поширенням ситуативних проявів агресії серед неагресивних особистостей, які становлять більшість молоді. Рівень агресивності в основних соціально-статевих групах сучасної української молоді можна визначити як поміркований. Індивіди з високим рівнем агресивності складають відносно незначну частку молодіжної спільноти (в межах декількох відсотків).

Вищевказане яскраво підтверджує вже зазначену різницю між феноменами агресії та агресивності. Як можна побачити, не завжди агресивні дії обумовлюються агресивністю особистості.

4. Існує кореляція між дією певних соціально-психологічних факторів агресивної поведінки молоді та певними демографічними і особистісними характеристиками індивіда, зокрема статтю та типом особистості. Зокрема, було з'ясовано, що дія таких факторів агресії, як часті конфлікти між батьками, стиль виховання, “соціальні фрустратори” та конкретні соціальні ситуації корелює зі статтю індивіда. Тип особистості, в свою чергу, корелює з дією наступних факторів: часті конфлікти між батьками, зловживання батьками алкоголем, стиль виховання, вплив групи однолітків, телефільми, яким надається перевага, наявність “соціальних фрустраторів” та певних соціальних ситуацій.

5. Одним зі шляхів попередження поширення насильства серед молоді може виступати розробка та впровадження в психолого-педагогічну практику спеціальних освітньо-профілактичних програм, які дозволяють змінювати соціальні установки молоді відносно агресивної поведінки. Доцільність цього підтверджується результатами формуючого експерименту, проведеного в процесі апробації авторського спецкурсу

“Психологія агресивної поведінки”. Згідно з одержаними результатами, в піддослідних достовірно покращились показники інтелектуального та поведінкового компонентів атитюду щодо агресії.

Зазначимо, що представлене дослідження безумовно не вирішує в повному обсязі проблему причин агресивної поведінки серед сучасної молоді. Воно зачіпає та висвітлює лише деякі аспекти цього досить складного феномену. На наш погляд, при подальшому вивченні проблеми соціально-психологічних факторів агресивної поведінки особистості, необхідно зробити акцент на такі детермінанти агресії, як сучасні телевізійні та комп’ютерні технології.

Крім того, хоча в ході дослідження і не було виявлено так званих “універсальних” соціально-психологічних факторів агресивної поведінки, саму можливість їх існування не слід відкидати. В якості предмету даного дослідження виступали найбільш поширені екзогенні фактори агресії (вплив офіційних та неофіційних інститутів соціалізації, соціально-економічне середовище, побутові ситуації тощо), але поза межами дослідження залишились певні екстремальні ситуації та їх вплив на поведінку людини. Уявляється, що цей напрямок також буде досить перспективним в подальшому вивченні феномену людської агресії.

В цілому, вирішення цієї проблеми потребує подальших комплексних досліджень, і будемо мати надію, що вітчизняна наука, зокрема психологія, не обійде в подальшому своєю увагою цю тему. Адже вивчення феномену агресивної поведінки є одним з ключових напрямків розуміння природи людини, закономірностей її взаємодії з іншими людьми, пояснення ряду соціальних та історичних явищ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраменкова В. Социальная психология детства: развитие отношений ребенка в детской субкультуре. – М.-Воронеж: МОДЭК, 2000. – 416 с.
2. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. – М.: Изд-во Московского университета, 1990 – 240 с.
3. Адорно Т. Исследование авторитарной личности. – М.: Академия исследований культуры, 2001. – 416 с.
4. Алексеева М.І., Чалая К.О. Спілкування в сім'ї та формування особистості підлітка // Психологія: республіканський науково-методичний збірник. – К.: Радянська школа, 1990. – Вип. 34. – С. 3 – 10.
5. Аликина Н.В. Возрастные психологические особенности агрессивного поведения несовершеннолетних. Автореф. дис... канд. псих. наук: 19.00.07. – К., 1989. – 17 с.
6. Аликина Н.В. Комплексная детерминация агрессивного поведения и психодиагностическая практика // Психология, клиника и профилактика отклоняющегося поведения у детей и подростков (Материалы межобластной научно-практической конференции 3-5 апреля 1991 г., г. Чернигов) / Под ред. В.А.Худика. – Чернигов: ЧОПНБ, ЧГПИ им. Т.Г.Шевченко, 1991. – 120 с.
7. Алікіна Н.В. Надлишкові перешкоди у житті особистості: соціальні та психологічні аспекти // Психологія на перетині тисячоліть: Збірник наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань: В 3 т. – К.:Гнозис,1998. – Т.1. – С.37 - 42.
8. Алфимова М.В., Трубников В.И. Психогенетика агрессивности // Вопросы психологии. –2000. - № 6. – С. 112 – 123.
9. Аналіз проявів девіантної поведінки окремих груп молоді Києва // Час молоді: інформаційно-методичний бюллетень Соціальної

служби для молоді м.Києва. – 1997. - №4 (квітень). – С.4 – 37.

10. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. - Л.:Издательство Ленинградского университета, 1968. - 339 с.

11. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений. – М.:Аспект Пресс, 1999. – 376 с.

12. Антонян Ю.М. Жестокость в нашей жизни. - М.:Инфра-М,1995. - 319 с.

13. Антонян Ю.М., Гульдан В.В. Криминальная патопсихология. – М.:Наука,1991. – 248 с.

14. Аронсон Э. Общественное животное: Введение в социальную психологию: пер. с англ. – М.:Аспект - Пресс, 1998. – 518 с.

15. Афанасьева Н.Е. Особенности эмоционального реагирования старшеклассников в сложных ситуациях взаимодействия // Психологія на перетині тисячоліть: Збірник наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань: В 3 т. – К.:Гнозис,1998. – Т.1. – С.70 - 74.

16. Бааль Е.Г. В конфликте с законом // По неписанным законам улицы ... - М.: Юридическая литература, 1991. – С. 279 – 296.

17. Базенков И. Почему дети дерутся (о проявлениях детской агрессивности и борьбе с ней) // Биология. – 1996. - № 30. – С.13.

18. Бандура А. Теория социального научения: пер. с англ. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.

19. Бандура А., Уолтерс Р. Принципы социального научения // Современная зарубежная социальная психология: тексты / Под ред. Г.М.Андреевой, Н.Н.Богомоловой, Л.А.Петровской. – М.: Издательство Московского университета, 1984. – С. 55 – 60.

20. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений: пер. с англ. – М.: Апрель-Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.

21. Баумринд Д. Некоторые мысли об этике научных исследований: После прочтения статьи Милграма «Исследование

поведения подчинения» // Пайнс Э., Маслач К. Практикум по социальной психологии: пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – С.38 – 45.

22. Башкатов И.П. Психология неформальных подростково-молодежных групп. – М.: Информпечать, 2000. – 336 с.

23. Белінська І.А. Психологічні типи відхилень у розвитку особистості підлітків з алкогольно узалежненої сім'ї. Автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07. – К., 2000. – 19 с.

24. Белоусова З.И., Овсянникова В.В. Социально-психологические проблемы девиантного поведения детей и подростков: учебное пособие для студентов и преподавателей госуниверситета. - Запорожье: Изд-во ЗГУ, 1998. - 96 с.

25. Бердяев Н.А. О назначении человека. - М.: Республика, 1993. - 383 с.

26. Бержанір А. Які цінності у ціні ? // Віче. – 1998. - № 10. – С. 134 – 140.

27. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль: пер. с англ. – СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2001. – 512 с.

28. Берн Ш. Гендерная психология: пер. с англ. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 320 с.

29. Бехтерев В.М. Избранные работы по социальной психологии.- М.:Наука,1994.- 400 с.

30. Бехтерева Н.П. Мотивы рока // Известия. – 1987. – 24 декабря (№ 358) – С.3.

31. Біленок О.А. Життєвий успіх очима молоді // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. - №5. – С. 42 – 43.

32. Блейхер В.М., Крук И.В. Толковый словарь психиатрических терминов / Под ред. С.Н.Бокова. - Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК»,1995.- 640 с.

33. Бове К.Л., Аренс У.Ф. Современная реклама. Пер. с англ. – Тольятти: “Издательский дом Довгань”, 1995 – 704 с.

34. Бовина И.Б. О феномене «группового духа» // Вестник Московского Университета. Серия 14 (психология). – 1998. - № 1. – С. 47 – 52.
35. Бовть О.Б. Агрессивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів. Автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07. – К., 2001. – 18 с.
36. Бовть О.Б. Причины агрессивной поведінки дітей молодшого шкільного віку // Педагогіка і психологія. - 1997. - №1.- С.94 -100.
37. Бовть О.Б. Проблемы психологічної діагностики агресивної поведінки дітей та підлітків // Педагогіка і психологія.-1997.-№3.- С.22-27.
38. Бовть О.Б. Соціально-психологічні причини агресивної поведінки підлітків // Рідна школа. – 1999. - № 2. – С.17 – 20.
39. Бовть О.Б., Василенко И.Ю. Причины агрессивности одаренных детей // Обдарована дитина. – 2000. - № 1. – С. 18 – 24.
40. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте (психологическое исследование). – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
41. Болескина Е.Л. Потребители игровой компьютерной культуры // Социологические исследования. – 2000. - № 9. – С. 80 – 87.
42. Большой толковый психологический словарь: пер. с англ. / Ред. А.Ребер. – М.: Вече, АСТ, 2000. – Т. 1 (А – О). – 592 с.
43. Бондаровська В.М. VII Європейський Конгрес з психології (Лондон, 1 – 6 липня 2001 року) // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. - № 8. – С. 54 – 55.
44. Борисов Ю. И зверь, и ангел.... // Диалог.-1992.-№1.- С.33 - 35.
45. Бурлаков И. НОМО GAMER: Психология компьютерных игр. – М.: Независимая фирма «Класс», 2000. – 144 с.
46. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психодиагностике. - СПб.: Питер,1999. – 528 с.
47. Бурлачук Л.Ф., Савченко Е.П. Психодиагностика: психодиагностический инструментарий и его применение в условиях

социальных служб. - К.:АЛД,1995. – 100 с.

48. Бутенко И.А. Из истории «черного» юмора // Социологические исследования. – 1994. - №11. – С.148 – 153.

49. Бызова В.М. Опыт использования Hand-теста в этнопсихологии: (тест Вагнера «Рука») // Психологический журнал.- 1997. - Т.18. - №4. - С.110 -117.

50. Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия: пер. с англ. - СПб.:Питер, 1997. – 336 с.

51. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми: пер. с нем. - М.:Педагогика,1991. - 141 с.

52. Васильев В.Л. Юридическая психология. – СПб.: Питер, 2000. – 624 с.

53. Васьківська С. Дитяча агресивність: норма чи відхилення? // Початкова школа. – 1993. - № 7. – С.51 – 52.

54. Васьківська С. Звідки ж агресивність // Наша дитина. – 1993. - № 2. – С.7.

55. Вострокнутов Н.В. Агрессивное поведение детей и подростков и социально-психологическая личностная деформация // Дети России: насилие и защита. Материалы Всероссийской научно-практической конференции (Москва, 1-3 октября, 1997).- М.:РИПКРО,1997.- С.100 - 108.

56. Выготский Л.С. История развития высших психических функций // Собрание сочинений в 6-ти т. М.: Педагогика, 1983. – Т.3. – С. 6 – 328.

57. Гайдукевич Г.А. Заздрість як чинник агресії курсантів // Психологія на перетині тисячоліть : Збірник наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань: В 3 т. – К.:Гнозис,1998. – Т.1. – С.264 – 271.

58. Гайдукевич Г.А. Прояви агресивності у курсантів вищих військових закладів освіти на різних етапах підготовки. Автореф. дис....

канд. псих. наук: 19.00.07. – К., 2000. – 16 с.

59. Гальперин П.Я. Метод “срезов” и метод поэтапного формирования в исследовании детского мышления // Вопросы психологии. – 1966. - № 4. – С. 123 – 135.

60. Гаспарова Е. Агрессивные дети // Дошкольное воспитание. – 1988. - № 8. – С.99 – 104.

61. Гиренко С.П. Агресивна поведінка особистості в конфлікті // Вісник Харківського Університету. Серія “Психологія”. – 2000. - № 472. – С. 49 – 51.

62. Глэйзер Д., Райс К. Преступность, возраст и занятость // Социология и преступность: современные буржуазные теории. Сб. статей: пер. с англ. / Под ред. Б.С.Никифорова. - М.:Прогресс, 1966. - С.217 - 231.

63. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Избранные произведения в двух томах: пер. с англ. – М.:Мысль, 1965. – Т.2. – 748 с.

64. Годфруа Ж. Что такое психология: В 2-х т.: пер. с фр. – М.: Мир, 1992. – Т.2. – 367 с.

65. Головатий М.Ф., Яременко О.О. Молодь України у дзеркалі соціально-економічних та політичних трансформацій суспільства (соціологічний вимір). - К.: Національний Інститут стратегічних досліджень, 1996. - 50 с.

66. Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.:Абрис, 1994. – 168 с.

67. Гордякова О.В. Влияние личностной агрессивности и тревожности подростков на эмоциональное отношение к агрессии в телевизионной рекламе // Психологический журнал. – 1999. – Т.20. - №4. – С.96 – 101.

68. Горьковая И.А. Проявления агрессивного поведения у делинквентных подростков // Дети и насилие. Материалы

Всероссийской научно-практической конференции (Москва- Санкт-Петербург, 2-8 октября, 1994).- Екатеринбург, 1996.- С.32 - 36.

69. Грабська І.А. Насильство у подружніх стосунках: зарубіжний досвід досліджень та консультування // Практична психологія та соціальна робота.- 1998. - №9. – с.20 - 22.

70. Грехнев В.С. Социально-психологический фактор в системе общественных отношений (социально-философские проблемы).- М.:Издательство Московского университета,1985.- 184 с.

71. Гришина Н.В. Психология конфликта. – СПб.: Питер, 2000. – 464 с.

72. Гришина Н.В. Психология социальных ситуаций // Вопросы психологии. – 1997. - № 1. – С. 121 – 132.

73. Грошев И.В. Гендерные образы рекламы // Вопросы психологии. – 2000. - № 6. – С. 38 – 49.

74. Гулевич О.А. Социальные представления о преступлениях в межличностной и массовой коммуникации // Вопросы психологии. – 2001. - № 4. – С. 53 – 67.

75. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. – М.: Педагогика, 1996. – 240 с.

76. Давыдова Л.Е. Компьютерные игры: психологический анализ // Вісник Харківського Університету. Серія “Психологія”. – 2001. - № 517. – С. 35 – 38.

77. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора: пер. с англ.- М.:Просвещение,1986. - 383 с.

78. Двіжона О.В. Вплив сім'ї на формування асоціальної поведінки підлітків // Актуальні проблеми психології. Т.1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К.: Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України. – 2002. – Частина 3. – С. 35 – 41.

79. Демьянова Н. Без права на защиту? (детская агрессивность) //

Семья и школа. – 1993. - № 2. – С.10.

80. Дерюгин Ю. "Дедовщина": социально-психологический анализ явления // Психологический журнал. - 1990. - Т.11. - №1. - С. 109 – 116.

81. Дженис И.Л. Огруппление мышления // Пайнс Э., Маслач К. Практикум по социальной психологии: пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – С.242 – 259.

82. Джонс Э., Нисбет Р. Действующее лицо и наблюдатель: различия в восприятии причин поведения // Пайнс Э., Маслач К. Практикум по социальной психологии: пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – С.149 – 164.

83. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист (Збірник документів): Частина I. - К.:АТ "Видавництво "Столиця", 1998. - 248 с.

84. Долгова А. Социально- психологические аспекты преступности несовершеннолетних. - М.: Юридическая литература, 1981. - 160 с.

85. Долматова Е.И.. Редя Г.П. Психологическая характеристика подростков, содержащихся в детском приемнике-распределителе // Дети России: насилие и защита. Материалы Всероссийской научно-практической конференции (Москва, 1-3 октября, 1997).- М.: РИПКРО, 1997. - С.42 - 44.

86. Донерстайн Э., Берковитц Л. Реакции жертвы в фильмах агрессивно-эротического содержания как фактор, влияющий на насилие над женщинами // Пайнс Э., Маслач К. Практикум по социальной психологии: пер. с англ. – СПб.:Питер, 2000. – С.385 – 406.

87. Допира А.И. Воздействие экранного насилия на подрастающее поколение: история социально-психологических исследований // Практична психологія та соціальна робота. – 2000 - № 8 (С. 7 – 8); 2001. - № 1 (С.28 - 30).

88. Дроздов О.Ю. Агресія та агресивність в умовах військової служби: соціально-психологічні аспекти "дідовщини" // Вісник

Чернігівського Державного Педагогічного Університету. – 2002. - Вип. 11. “Психологічні науки”. - С. 68 – 72.

89. Дроздов О. «Агресивне телебачення» // Гарт. – 2001. - №5 (26 січня). – С. 12.

90. Дроздов А.Ю. «Агрессивное» телевидение: социально-психологический анализ феномена // Социологические исследования. – 2001. - № 8. – С. 62 – 67.

91. Дроздов О.Ю. Агресивність сучасної молоді: соціально-психологічні аспекти // Психологія на перетині тисячоліть: Збірник наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань. В 3 т.- К.: Гнозис, 1998.- Т.І.- С.451 - 454.

92. Дроздов А.Ю. Влияние виртуальной реальности на психологические процессы личности (на примере изучения динамики агрессивности) // Психология на рубеже веков: наука, практика, преподавание. Тезисы докладов Международной научно-практической конференции (30 марта - 1 апреля 2000 года) / Под ред. Е.Е.Сапоговой. – Тула: ТГУ, 2000. - С. 295 – 297.

93. Дроздов О.Ю. Засоби масової комунікації як фактор агресивної поведінки молоді // Вісник Харківського Університету. Серія “Психологія”. – 2000. - № 483. – С. 48 – 53.

94. Дроздов О.Ю. Комп'ютерні технології в контексті проблеми молодіжної агресії // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К., 2001. – Т. III. – Частина I. - - С. 107 – 112.

95. Дроздов О.Ю. Молодіжна агресія: до проблеми поширення феномену та його факторів // Вісник Харківського Університету. Серія “Психологія”. – 2000. - № 472. – С.54 – 57.

96. Дроздов О.Ю. Насильство: соціально-психологічні аспекти. – Чернігів: ЧОЦССМ, 1998. – 20 с.

97. Дроздов О.Ю. Проблеми психологічної реабілітації молоді, яка звільняється з місць позбавлення волі: методичний посібник. – Чернігів: ЧОЦССМ, 2001. – 22 с.

98. Дроздов О.Ю. Проективна методика “Тест руки”: з досвіду використання на молодіжних вибірках // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. - № 7. – С. 24 – 27.

99. Дроздов О.Ю. Проективна методика “Тест руки”: досвід вивчення агресивної поведінки сучасної молоді” // Методичні матеріали до тренінгових курсів психологів установ виконання покарань “Використання сучасних психотехнологій у роботі психологів установ виконання покарань” (9-10 жовтня 2001 року) / За ред. В.Ю.Дмитрієва, С.О.Чебоненко, І.Г.Богатирьова. – ЧОУ ДД ПВП, 2001. – С. 46 – 50.

100. Дроздов О.Ю. Ситуативні фактори агресивної поведінки молоді // Актуальні проблеми психології. Том 1: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К.: Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України, 2001.– Частина 1. – С.38 – 49.

101. Дроздов О.Ю. Соціальні прояви насильства стосовно жінок: соціально-психологічний аналіз проблеми // Жінки Чернігівщини: історія і сучасність. Жінка на порозі третього тисячоліття: Матеріали обласної науково-практичної конференції / О.Б.Коваленко (відп. ред.) та ін. - Чернігів, ЧДПУ, 1999. - С.199 - 202.

102. Дроздов О.Ю. “Соціальні фрустратори” як фактор агресивної поведінки молоді // Вісник Харківського Університету. Серія “Психологія”. – 2001. - № 517. – С. 46 – 50.

103. Дроздов О.Ю. Телебачення, як джерело впливу на соціальну спрямованість молоді // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: Матеріали методологічного семінару Академії педагогічних наук України, 12 листопада 1998 р.-К.:Гнозис,1998.- С.481 - 486.

104. Дроздов О.Ю., Скок М.А. Проблеми агресивної поведінки особистості: навчальний посібник. – Чернігів: ЧДПУ імені

Т.Г.Шевченка, 2000. – 156 с.

105. Дроздов А.Ю., Скок Н.А. “Психология агрессивного поведения”: спецкурс в профессиональном образовании // Ананьевские чтения: (Тезисы научно-практической конференции “Ананьевские чтения – 2001”) / Под общ. Ред. А.А.Крылова, В.А.Якунина. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 2001. - С. 499 – 500.

106. Дубинко Н.А. Влияние когнитивных процессов на проявление агрессивности в детском возрасте // Вопросы психологии. – 2000. - № 1. – С. 53 – 57.

107. Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд пер. с фр. – СПб.: Союз, 1998. – 496 с.

108. Еникоплов С.Н. Некоторые проблемы психологии агрессивного поведения // Дети и насилие. Материалы Всероссийской научно-практической конференции (Москва- Санкт-Петербург, 2-8 октября, 1994).- Екатеринбург, 1996.- С.28 - 32.

109. Ермаков В.Д. Противоправное поведение подростков – это чаще всего групповое поведение // Криминологи о неформальных молодежных объединениях / Отв. ред. И.И.Карпец.- М.:Юридическая литература.-1990.- С.78 - 83.

110. Етичний Кодекс Психолога // Основи практичної психології / В.Панок, Т.Титаренко, Н.Чепелева та ін.: Підручник. – К.:Либідь, 1999. – С. 504 – 509.

111. Желуховцев А. «Культурная революция» с близкого расстояния (Записки очевидца). - М.: Политиздат, 1973. - 262 с.

112. Жорстокість та насилля до дітей у сім’ї як соціальний феномен: бесіди з батьками // Все для вчителя. – 1999. - № 1 (С. 43 – 46) - 2 (С. 56 – 57).

113. Жуков Ю.М., Гржегоржевская И.А. Эксперимент в социальной психологии: проблемы и перспективы // Методология и методы социальной психологии / Отв. ред. Е.В.Шорохова. – М.: Наука, 1977. –

С. 44 – 53.

114. Журавлев В.С. Почему агрессивны подростки? // Социологические исследования. – 2001. - № 2. – С. 134 – 136.

115. Забрянский Г.И. Механизм формирования антисоциальных подростковых и юношеских групп // Криминологи о неформальных молодежных объединениях / Отв. ред. И.И.Карпец.- М.:Юридическая литература.-1990.- С.46 - 55.

116. Заворотный В.И. Факторы психической травматизации у военнослужащих срочной службы // Український вісник психоневрології. – 1998. – Т.6. – Вип. 3 (18). – С.33-34.

117. Завражин С.А. Агрессивные фантазии в детском и подростковом возрасте // Вопросы психологии. – 1993. - №5. – С.43 - 49.

118. Завражин С.А., Староверова М.П. Жестокость и подросток // Социологические исследования. – 1991. - №12. – С.85 - 87.

119. Завражин С.А., Хартанович К.В. Новое поколение на периферии: конформисты или девианты // Социологические исследования. – 1993. - № 8. – С. 55 – 57.

120. Заика Е.В., Крейдун Н.П., Ячина А.С. Психологическая характеристика личности подростков с отклоняющимся поведением // Вопросы психологии. – 1990. - № 4. – С. 83 – 90.

121. Захаров Б.В., Кучер А.А. Особенности боевой психической травмы и способы психологической реабилитации военнослужащих // Мир психологии. - 1998. - №2. - С.80 - 85.

122. «Заявление о насилии» (Позиция ученых в форме пяти утверждений) // Психологический журнал. – 1987. – Т.8. - № 2. – С. 18 – 20.

123. Зейгарник Б.В. Теория личности К.Левина. – М.: Издательство Московского университета, 1981. – 118 с.

124. Землянська О.В. Психологічні особливості злочинної поведінки неповнолітніх // Проблеми загальної та педагогічної

психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К., 2001. – Т. III. – Частина I. - С. 163 – 168.

125. Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент // Пайнс Э., Маслач К. Практикум по социальной психологии: пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – С.296 – 320.

126. Зимбардо Ф., Ляйппе М. Социальное влияние: пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – 448 с.

127. Знаков В.В. Понимание асоциальными подростками ситуации насилия и унижения человеческого достоинства // Вопросы психологии. – 1990. - № 1. – С.20 – 27.

128. Зюбин Л.М. О природе асоциального поведения несовершеннолетних // Вопросы психологии. – 1973. - № 4. – С. 59 – 63.

129. Игошев К.Е. Психология преступных проявлений среди молодежи. - М.:Высшая школа МВД СССР, 1971. - 173 с.

130. Изард К.Э. Психология эмоций: пер. с англ. – СПб.: Питер, 1999. – 464 с.

131. Ильин Е.П. Мотивы человека: теория и методы изучения.- К.:Вища школа, 1998. – 292 с.

132. Иовчук Н.М., Северный А.А. Учитель и ученик: истоки психологического насилия // Дети России: насилие и защита. Материалы Всероссийской научно-практической конференции (Москва, 1-3 октября, 1997).- М.:РИПКРО,1997.-С.44 - 47.

133. Иванова В.В. Причины та форми агресивної поведінки підлітків // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. - №5. – С.14-16.

134. Каган В.Е. Homo violentus, или гештальты насилия // Дети России: насилие и защита. Материалы Всероссийской научно-практической конференции (Москва, 1-3 октября, 1997).- М.:РИПКРО,1997.- С.8 - 17.

135. Казмиренко В.П., Казмиренко Л.І. Криміногенна поведінка в

неформальних молодіжних об'єднаннях як об'єкт соціально-психологічного аналізу // Проблеми соціальної психології. Проблеми соціальної активності молоді.-К.,1992.-Вип.2.-С.77 - 83.

136.Казновецька О.В. Феномен насильства стосовно жінок у соціально-психологічному вимірі // Жінки Чернігівщини: історія і сучасність. Жінка на порозі третього тисячоліття: Матеріали обласної науково-практичної конференції / О.Б.Коваленко (відп. ред.) та ін. - Чернігів, ЧДПУ, 1999. - С.206 - 207.

137.Канетти Э. Масса // Психология масс: хрестоматия / Ред.-сост. Д.Я.Райгородский. – Самара: БАХРАХ, 1998. – С. 315 - 396.

138.Канетті Е. Маса і влада: пер. з нім. – К.: Альтернатива, 2001. – 416 с.

139.Каннабих Ю. История психиатрии: репринтное изд-е. - М.: ЦТР МГП ВОС, 1994. - 528 с.

140.Кашелкин А.Б., Овчинский В.С. По неписанным законам улицы // По неписанным законам улицы ... - М.: Юридическая литература, 1991. – С. 304 – 333.

141.Квятковская-Тохович Э. Агрессивность и конфликтность несовершеннолетних правонарушений как объект педагогического изучения и воздействия. Автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07. – М., 1979. – 23 с.

142.Келли Г.Ф. Основы современной сексологии: пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – 896 с.

143.Кернберг О. Агрессия при расстройствах личности // Психология человеческой агрессивности: хрестоматия / Сост. К.В.Сельченко. - Минск: Харвест, 1999. - С. 115 - 168.

144.Кириченко В.В. Особливості проявів агресії у дітей під час соціально-психологічної адаптації до умов середньої школи // Актуальні проблеми психології. Т.1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К.: Інститут психології імені

Г.С.Костюка АПН України. – 2002. – Частина 3. – С. 68 – 72.

145.Киричук В.О. Неповнолітні у пенітенціарній системі // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. - № 2. – С. 41.

146.Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. - М.: Наука, 1983. - 368 с.

147.Клаурд Р., Оулин Л. Дифференциация субкультуры // Социология и преступность: современные буржуазные теории. Сб. статей: пер. с англ. / Под ред. Б.С.Никифорова. - М.:Прогресс, 1966. - С.334 - 354.

148.Кле М. Психология подростка: Психосексуальное развитие: пер. с фр. – М.:Педагогика, 1991. – 176 с.

149.Колосова С. Агрессия и агрессивность // Школьный психолог. – 2000. - № 25 (С.2), 26 (С.4), 27 (С.4), 28 (С.4).

150.Колчина Л.П. Связь поведенческого и вербального показателей социальной агрессивности и агрессивности при фрустрации // Темперамент: системные исследования. – Пермь: Изд-во Пермского гос. пед. ин-та, 1976. – С. 45 – 64.

151.Кон И.С. Психология ранней юности: книга для учителя. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.

152.Конфликтология: учебное пособие для студентов специальности «Школьный практический психолог» и учителей общеобразовательных школ / Сост. З.И.Белюсова, Л.И.Мищик. – Запорожье: ЗГУ,1993. – 132 с.

153.Корнєв М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія: підручник. – К.: Київський університет імені Тараса Шевченка, 1995. – 304 с.

154.Корнилова Т.В. Введение в психологический эксперимент: учебник. – М.: Издательство Московского университета, ЧеРо, 1997. – 256 с.

155.Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л.М.Проколієнко. – К.:Радянська школа,1989. –

608 с.

156. Кочеткова С.В. Опыт анализа насилия в семье // Социологические исследования. – 1999. - № 12. – С. 114 – 117.

157. Коэн А. Содержание делинквентной субкультуры // Социология и преступность: современные буржуазные теории. Сб. статей: пер. с англ. / Под ред. Б.С.Никифорова. - М.:Прогресс, 1966. - С.314 – 321.

158. Краткий психологический словарь / Общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – 2-е изд-е, расш., испр. и доп. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 512 с.

159. Креч Д., Кратчфилд Р., Ливсон Н. Нравственность, агрессия, справедливость (сокращенное изложение главы из книги Krech D., Cruchfield R., Livson N. Elements of Psychology. N.Y., 1974) // Вопросы психологии. – 1992. - №1. – С.84 – 97.

160. Кречмер Э. Медицинская психология // Кречмер Э. Строение тела и характер: пер. с нем. - М.:Педагогика-Пресс, 1995. - С.7 - 328.

161. Криминальная мотивация / Отв. ред. В.Н.Кудрявцев. – М.: Наука, 1986. – 304 с.

162. Критика буржуазных теорий молодежи: пер. с нем. / общ. ред. Б.К.Лисина. - М.:Прогресс,1982. - 335 с.

163. Кудріна Т.С., Мартинюк В.М. Функції неформальних молодіжних об'єднань // Проблеми соціальної психології. Проблеми соціальної активності молоді. - К.,1992. - Вип.2. - С.68 - 77.

164. Кудрявцев В.Н. Социальное и биологическое в антиобщественном поведении // Биологическое и социальное в развитии человека / Отв. ред. Б.Ф.Ломов. – М.: Наука, 1977. – С. 152 – 158.

165. Кудрявцев И.А., Ратинова Н.А., Савина О.Ф. Деятельностный подход при экспертном анализе агрессивных-насильственных правонарушений // Психологический журнал. – 1997. – Т.18. - №3. –

С.45 – 57.

166.Кудрявцев И.А., Морозова Г.Б., Потнин А.С., Корзякова А.Д., Семенова О.Ф. Психологический анализ смыслообразующих факторов делинквентного поведения подростков // Психологический журнал. – 1996. – Т.17. - №5. – С.76 - 89.

167.Кудрявцев С.В. Изучение преступного насилия: социально-психологические аспекты // Психологический журнал. – 1988. – Т.9. - № 2. – С.55 - 62.

168.Кудрявцев С.В. Межличностный конфликт как причина насильственного преступления. Автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.05. – М., 1989. – 20 с.

169.Кузікова С.Б. Корекція «Я»-концепції як умова подолання конфліктності у підлітків. Автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07. – К., 2000. – 20 с.

170.Куликова М. Природа насилия // Психологическая газета. – 1997. - № 1 (февраль). – С.2.

171.Курбатова Т.Н. Еще раз об агрессии // Психологическая газета («Иматон»).-1996.-№1.- С.11.

172.Курбатова Т.Н. Еще раз об агрессии и не только о ней // Психологическая газета («Иматон»).-1996.-№2.- С.14.

173.Курбатова Т.Н. Эмоционально-поведенческие особенности несовершеннолетних правонарушителей. Автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07. – Л., 1981. – 18 с.

174.Курбатова Т.Н., Муляр О.И. Проективная методика исследования личности «HAND – ТЕСТ»: Руководство по использованию. – СПб.: ГП «ИМАТОН», 1996. – 56 с.

175.Кумарин В. Биологический риск злодейства (дефекты в генах могут спровоцировать преступное поведение личности) // Семья и школа.-1996.-№8.- С.31-33.

176.Лавриненко Н. Феномен насильства стосовно жінок у

сучасному українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. - № 4-5. – С. 130 – 145.

177.Лалаянц И. Почему они агрессивны: агрессивность и жестокость // Наука и жизнь.-1997.-№2.- С.90 - 92.

178.Ландер Б. Техника корреляции. Анализ различных коэффициентов делинквентности // Социология и преступность: современные буржуазные теории. Сб. статей: пер. с англ. / Под ред. Б.С.Никифорова. - М.:Прогресс, 1966. - С.128 - 148.

179.Ланин Б. Как избежать насилия в школах // Школьный психолог. – 1998. - № 33 (сентябрь). – С.13.

180.Лебон Г. Психология масс // Психология масс: хрестоматия / Ред.-сост. Д.Я.Райгородский. – Самара: БАХРАХ, 1998. – С. 5 – 130.

181.Левитов Н.Д. От фрустрации к агрессии // Психологический журнал. – 1990. – Т. 11. - № 5. – С. 116 – 120.

182.Левитов Н.Д. Психическое состояние агрессии // Вопросы психологии. – 1972. - №6. – С.168 - 173.

183.Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Изд-е 2-е. – М.:Политиздат, 1977. – 304 с.

184.Личко А.Е. Подростковая психиатрия: (рук-во для врачей).- Изд-е 2-е, доп. и перераб.- Л.: Медицина, 1985.- 416 с.

185.Лобков Д. Гадкие утята // Семья. – 1998. - № 29. – С. 12 – 13.

186.Локк Дж. Два трактата о правлении // Локк Дж. Сочинения в трех томах: пер. с англ. и лат. – М.:Мысль, 1988. – Т.3. – С.135 - 405.

187.Локк Дж. Мысли о воспитании // Локк Дж. Сочинения в трех томах: пер. с англ. и лат. – М.:Мысль, 1988. – Т.3. – С.409 – 608.

188.Локк Дж. Послание о веротерпимости // Локк Дж. Сочинения в трех томах: пер. с англ. и лат. – М.:Мысль, 1988. – Т.3. – С. 91 – 134.

189.Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.:Наука, 1984. – 444 с.

190.Лоренц К. Агрессия // Психология человеческой

агрессивности: хрестоматия / Сост. К.В.Сельченко. - Минск: Харвест, 1999. - С.10 - 46.

191.Магомед-Эминов М.Ш. Личность и экстремальная жизненная ситуация // Вестник Московского университета. Серия 14 («психология»). – 1996. - №4. – С. 26 – 35.

192.Майерс Д. Социальная психология: пер. с англ.- СПб.:Питер, 1997. - 688 с.

193.Макаренко А.С. Избранные педагогические сочинения.- М.:Педагогика,1977. - Т.2.- 320 с.

194.Максименко С.Д. Генетическая психология: методологическая рефлексия проблем развития в психологии. – М.:Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000. – 320 с.

195.Максименко С.Д. Основи генетичної психології: Навчальний посібник. – К.:НПЦ Перспектива, 1998. – 220 с.

196.Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури. Навчальний посібник для вищої школи. – К.: Наукова думка. – 1998. – 216 с.

197.Мальцева К. Аналіз репертуару агресивної поведінки чоловіків та жінок // Філософська думка. – 1999. - № 6. – С. 31 – 42.

198.Марценківська І., Марценківський І. Дитяча агресивність (дошкільний та молодший шкільний вік) // Дошкільне виховання. – 1997. - № 8. – С.18 – 19.

199.Марченко Н.И. К вопросу о генезисе и сущности неуставных отношений // Социологические исследования. – 1993. - № 12. – С. 112 – 115.

200.Масленников И. Ваш ребенок в опасности: детская агрессивность и как ее преодолеть в школе // Спортивная жизнь России. – 1995. - № 9. – С.2 – 3.

201.Маслоу А. Мотивация и личность: пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.

202.Махов Ф.С. США: молодежь и преступность : (социально-психологический очерк).- М.:Юридическая литература,1972. - 152 с.

203.Методы социальной психологии / Под ред. Е.С.Кузьмина, В.Е.Семенова. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1977. – 176 с.

204.Морозов О.М., Морозова Т.Р. Агресивні засуджені: монографія. – К.: “МП Леся”, 2000. – 204 с.

205.Морозова И.Г. Патологические формы агрессивно-насильственного поведения у детей и подростков // Дети и насилие. Материалы Всероссийской научно-практической конференции (Москва- Санкт-Петербург, 2-8 октября,1994).- Екатеринбург, 1996.- С. 82 – 88.

206.Меньшикова Е. Жестокое обращение с детьми и его возможные отдаленные последствия // Психологический журнал.- 1993. - Т.14. - №6. - С.110 -118.

207.Меркулов И.В. Происхождение и сущность “дедовщины” в армии // Социологические исследования. – 1993. - № 12. – С. 109 – 112.

208.Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социология и преступность: современные буржуазные теории. Сб. статей: пер. с англ. / Под ред. Б.С.Никифорова. - М.:Прогресс, 1966. - С.299 - 313.

209.Милграм С. Эксперимент в социальной психологии: пер. с англ. – СПб.:Питер, 2000. – 336 с.

210.Можгинский Ю.Б. Агрессия подростков: Эмоциональный и кризисный механизм. – СПб.: Лань; Санкт-Петербургский университет МВД России, 1999. – 128 с.

211.Можгинский Ю.Б. Признаки расстройств настроения и их динамика как показатели патологического агрессивно-криминального поведения у подростков // Дети и насилие. Материалы Всероссийской научно-практической конференции (Москва- Санкт-Петербург, 2-8 октября,1994).- Екатеринбург, 1996.- С. 88 – 92.

- 212.Моргун В.Ф., Седых К.В. Неформальные подростковые группы // Возрастная психология: детство, отрочество, юность: Хрестоматия / Сост. и научн. ред. В.С.Мухина, А.А.Хвостов. – М.: Академия, 1999. – С. 428 – 436.
- 213.Московичи С. Век толп: исторический трактат по психологии масс: пер. с фр.- М.: Центр психологии и психотерапии, 1998.- 480 с.
- 214.Моховиков А.Н. Телефонное консультирование. – К.:Академпрес,1994. – 191с.
- 215.Муздыбаев К. Психология зависти // Психологический журнал. – 1997. – Т.18. - №6. – С.3 - 12.
- 216.Муздыбаев К. Эгоизм личности // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. - № 2. – С.27 – 39.
- 217.Муляр О.И. «Hand-тест» ломает традицию (опыт валидизации проективной методики и его практическое приложение) // Психологическая газета («ИМАТОН»). – 1998. - № 5. – С. 24 – 26.
- 218.Мяло К. Казанский феномен // Новое время. - 1988. - №33 (С. 41-43) - 34 (С. 40-42).
- 219.Немировский Д.Э. Мотивы противоправных действий молодежи // Социологические исследования. - 1992. - №3. - С.93 - 96.
- 220.Немов Р.С. Психология: учебник для студентов высш. пед. учеб. заведений. В 2 кн. Общие основы психологии. – М.:Просвещение, ВЛАДОС, 1994. – Кн.1. – 576 с.
- 221.Никольская И.М., Грановская Р.М. Психологическая защита у детей. – СПб.: Речь, 2000. – 507 с.
- 222.Ничик В.М. Феофан Прокопович.-М.:Мысль,1977.- 192 с.
- 223.Образцов И.В. Формы проявления неуставных отношений // Социологические исследования. – 1996. - № 2. – С. 63 – 72.
- 224.Овчарова Р.В. Справочная книга школьного психолога. – М.:Просвещение, Учебная литература, 1996. – 346 с.
- 225.Ольшанская Е. Акция или реакция // Школьный психолог. –

1999. - № 18 (май). – С.5.

226. Ольшанский Д.В. Психология масс. – СПб.: Питер, 2001. – 368 с.

227. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Психология масс: хрестоматия / Ред.-сост. Д.Я.Райгородский. – Самара: БАХРАХ, 1998. – С. 195 – 314.

228. Осипова О.С. Девиантное поведение: благо или зло? // Социологические исследования. – 1998. - №9. – С. 106 – 109.

229. Основи практичної психології / В.Панок, Т.Титаренко, Н.Чепелева та ін.: Підручник. – К.:Либідь, 1999. – 536 с.

230. Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 1996. – 632 с.

231. Особенности агрессивного поведения несовершеннолетних и основы его профилактики: методические рекомендации / Н.В.Аликина. - К.:Киевская городская организация общества "Знание" Украины, 1991 - 20 с.

232. Осорина М.В. Секретный мир ребенка в пространстве мира взрослых. – СПб.: Питер, 1999. – 288 с.

233. Паренс Г. Агрессия наших детей: пер. с англ. – М.: Издательский Дом “ФОРУМ”, 1997. – 160 с.

234. Пахальян В.Э. Психопрофилактика в образовании // Вопросы психологии. – 2002. - № 1. – С. 38 – 44.

235. Первова И.Л. Мальчики за решеткой: кто они? // Ананьевские чтения: (Тезисы научно-практической конференции “Ананьевские чтения – 2001”) / Под общ. Ред. А.А.Крылова, В.А.Якунина. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 2001. - С. 120 – 122.

236. Петелин Б.Я. Организованная преступность несовершеннолетних // Социологические исследования. – 1990. - № 9. – С. 92 – 98.

237. Подорога В.Я. Социально-психологический анализ поведения

группы в стрессовой ситуации // Социально-психологические проблемы личности и коллектива школьников и студентов: Сб. научных трудов / Отв. ред. Л.И.Уманский. – Ярославль: Ярославский гос. пед. ин-т им. К.Д.Ушинского, 1976. – Вып. 45. – С.87 - 90.

238.Пожидаев Д.Д. От боевых действий – к гражданской жизни // Социологические исследования. – 1999. - № 2. – С. 70 – 75.

239.Полуэхтова И.А. Американские фильмы на российском экране // Социологические исследования. – 1994. - № 10. – С. 113 – 119.

240.Попов В.Г. Молодежь в сфере криминогенного влияния // Социологические исследования. – 1998. - № 5. – С. 72 – 79.

241.Попова Г.В. Порушення функцій родини і девіантне поведження підлітків // Вісник Харківського Університету. Серія “Психологія”. – 2001. - № 517. – С. 145 – 147.

242.Прагин Ю. Жестокость // Диалог.-1992.-№1.- С.30 - 33.

243.Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии: учебное пособие / Под общ. ред. А.А.Крылова, С.А.Маничева. – СПб.: Питер, 2000. – 560 с.

244.Проективная психология: пер. с англ. – М.: Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. – 528 с.

245.Психологический словарь / под ред. В.П.Зинченко, Б.Г.Мещерякова. - 2-е изд. - М.:Педагогика-Пресс,1998. - 440 с.

246.Психологія з викладом основ психології релігії / Під ред. о. Ю.Макселона: пер. з пол. – Львів: Свічадо, 1998. – 320 с.

247.Психология современного подростка / Под ред. Д.И.Фельдштейна. – М.: Педагогика, 1987. – 240 с.

248.Радзиховский Л.А. Неформальные молодежные объединения: проблемы психологического анализа // Советская педагогика. – 1988. - № 9. – С. 75 – 79.

249.Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста: пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000 – 656 с.

250. Раттер М. Помощь трудным детям: пер. с англ. / Общ. ред. А.С.Спеваковской. – М.: Прогресс, 1987. – 424 с.
251. Рахматшаева В. Агрессивны – потому что несчастны // Семья и школа. – 1991. - № 10. – С.20-22.
252. Реан А.А. Агрессия и агрессивность личности // Психологический журнал.-1996.-Т.17.-№5.- С.3 - 18.
253. Реан А.А., Коломенский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – СПб.: Питер, 1999. – 416 с.
254. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций: пер. с польск. / Общ. ред. О.В.Овчинниковой. - М.: Прогресс, 1979. - 392 с.
255. Рожков А.Ю. Молодой человек 20-х гг.: протест и девиантное поведение // Социологические исследования. – 1999. - № 7. – С. 107 – 114.
256. Романовская И.В. Детская агрессивность, как причина преступного поведения // Вісник Харківського Університету. Серія “Психологія”. – 2000. - № 492. – С. 128 – 129.
257. Рондели Л.Д. “Киномену” школьников // Социологические исследования. – 1995. - № 3. – С. 92 – 94.
258. Рощин С.К. Психология толпы: анализ прошлых исследований и проблемы сегодняшнего дня // Психологический журнал. –1990. – Т.11. - № 5. – С. 3 – 16.
259. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание: О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира. – М.:Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
260. Руденский Е.В. Социально-психологические деформации личности учителя // Мир психологии. – 1999. - № 2. – С.169 – 174.
261. Руководство по предупреждению насилия над детьми / Под ред. Н.К.Асановой.- М.:ВЛАДОС,1997.- 512 с.
262. Румянцева Т.Г. Понятие агрессивности в современной зарубежной психологии // Вопросы психологии.-1991.-№1.- С.81 - 87.

263. Румянцева Т.Г. Современный этап исследований на Западе человеческой агрессивности // Философские науки.-1989.-№7.- С.127 - 131.

264. Румянцева Т.Г. Факторы, способствующие агрессии // Психология человеческой агрессивности: хрестоматия / Сост. К.В.Сельченко. - Минск: Харвест, 1999. - С.64 - 114.

265. Сайкс Г., Матзо Д. Метод нейтрализации. Теория делинквентности // Социология и преступность: современные буржуазные теории. Сб. статей: пер. с англ. / Под ред. Б.С.Никифорова. - М.:Прогресс, 1966. - С.322 - 333.

266. Селлин Т. Конфликт норм поведения // Социология и преступность: современные буржуазные теории. Сб. статей: пер. с англ. / Под ред. Б.С.Никифорова. - М.:Прогресс, 1966. - С.282 – 287.

267. Семенов В.Е. Исследование процессов восприятия произведений литературы и искусства: социально-психологические аспекты // Психологический журнал. – 1985. – Т.6. - № 3. – С. 142 – 149.

268. Семенов В.Е. Социальная психология искусства: актуальные проблемы. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1988. – 168 с.

269. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. - М.:Институт практической психологии, Воронеж: НП "МОДЭК", 1996. - 96 с.

270. Скок М.А. Тенденції зміни ціннісних орієнтацій особистості // Психологія на перетині тисячоліть: Збірник наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань. В 3 т.- Т.ІІІ. - К.Гнозис,1998.- С.189 - 194.

271. Скок М.А., Дроздов О.Ю. Вивчення проблем агресивної поведінки як метод профілактики агресії серед молоді (з досвіду впровадження та викладання спецкурсу "Психологія агресивної поведінки") // Актуальні проблеми психології. Т.1.: Соціальна

психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К.: Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України, 2002. – Частина 5. – С. 145 – 152.

272.Скрыльникова Л.П., Вострухина И.П. Проявление агрессивности и ее коррекция у подростков-девиантов 16-летнего возраста // Ананьевские чтения: (Тезисы научно-практической конференции “Ананьевские чтения – 2001”) / Под общ. ред. А.А.Крылова, В.А.Якунина. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 2001. - С. 430 – 431.

273.Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. Е.И.Холостовой. - М.:Юристъ,1997.- 424 с.

274.Смелзер Н. Социология: пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.

275.Собчик Л.Н. Характер и судьба: Введение в психологию индивидуальности. - М.: Институт прикладной психологии, 1995. – 128 с.

276.Советский Энциклопедический словарь / Гл. ред. С.М.Ковалев. - М.: Советская энциклопедия,1979.- 1600 с.

277.Солсо Р., Джонсон Х., Бил К. Экспериментальная психология: практический курс: пер. с англ. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 528 с.

278.Социальная психология: указатель литературы на русском языке 1970-1978 / сост. М.Федорина. - М.: Издательство Московского университета,1983. - 232 с.

279.Социальная психология личности / Отв. ред М.И.Бобнева, Е.В.Шорохова. – М.: Наука, 1979. – 344 с.

280.Социология молодежи: учебник / Под ред. В.Т.Лисовского. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского Университета, 1996. – 460 с.

281.Стаценко А.Н. Агрессивное поведение подростков и его особенности при пограничных психических заболеваниях // Журнал

невропатологии и психиатрии имени С.С.Корсакова. – 1988. - №4. – С.82 – 86.

282. Стаценко А.Н. Механизмы развития, профилактика и лечение агрессивных форм нарушений поведения у подростков // Журнал невропатологии и психиатрии имени С.С.Корсакова. – 1988. - №8. – С.90 – 93.

283. Степанов В.Г. Психология трудных школьников: учебное пособие для учителей и родителей. – М.: Академия, 1996. – 320 с.

284. Сундиев И.Ю. Анатомия неформальных объединений (типология и характеристика) // По неписанным законам улицы ... - М.: Юридическая литература, 1991. – С. 46 – 56.

285. Татиудинова Т.Г. Организованная преступность и молодежь // Социологические исследования. – 2000. - № 1. – С 55 – 61.

286. Тарасов К.А. К поискам выхода из ловушки экранного насилия // Мир психологии. – 2000. - № 2. – С. 118 – 128.

287. Тарасов К.А. От насилия в кино к насилию «как в кино»? (на материалах западных исследований) // Социологические исследования. – 1996. - № 2. – С. 35 – 41.

288. Тарасова С. Я агрессивен, ты агрессивен ... // Знание – сила. – 1999. - № 4. – С. 106 – 107.

289. Теракт в Нью-Йорке совершили поклонники боевиков? // TV-ПАРК. – 2001. - № 41 (8 октября – 14 октября). – С.2.

290. Титаренко В.Я. Семья и формирование личности. – М.: Мысль, 1987. – 352 с.

291. Толстых А.В. Подросток в неформальной группе. – М.: Знание, 1991. – 80 с.

292. Тэшфел А. Эксперименты в вакууме // Современная зарубежная социальная психология: тексты / Под ред. Г.М.Андреевой, Н.Н.Богомоловой, Л.А.Петровской. – М.: Издательство Московского университета, 1984. – С. 229 – 243.

293.Тюріна В.О. Дитяча чутливість та жорстокість // Педагогіка та психологія.-1997.-№1.-С.100 - 104.

294.Фернхейм А., Хейвен П. Личность и социальное поведение: пер. с англ. – СПб.: Питер, 2001. – 368 с.

295.Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса: пер. с англ. – СПб.: Ювента, 1999. – 318 с.

296.Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С.Аверинцев, Э.А.Араб-Оглы, Л.Ф.Ильичев и др. – 2-е изд-е. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.

297.Фрейд А. Психология “Я” и защитные механизмы: пер. с англ. – М.:Педагогика-Пресс, 1993. – 144с.

298.Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого “я” // Психология масс: хрестоматия / Ред.-сост. Д.Я.Райгородский. – Самара: БАХРАХ, 1998. – С. 131 – 194.

299.Фрейд З. Недовольство культурой // Фрейд З. Психоанализ, религия, культура: пер. с нем. - М.:Ренессанс, 1991. - С.65-134.

300.Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности // Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности: пер. с нем.– Харьков:Фолио, 1999. – С. 119 - 298.

301.Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия // Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности: пер. с нем.– Харьков:Фолио, 1999. – С. 299 - 358.

302.Фресс П., Пиаже Ж. Экспериментальная психология: Мотивация, эмоции и личность: пер. с франц. - Вып. V - М.: Прогресс, 1975. - 288 с.

303.Фромм А. Азбука для родителей: пер. с англ. - Изд-е 3-е, сокр.- М.:Знание,1994.- 288 с.

304.Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности: пер. с англ. - М.:АСТ-ЛТД,1998. - 672 с.

305.Фромм Э. Бегство от свободы: пер. с англ./ Общ. Ред.

П.С.Гуревича – М.:Прогресс, 1989. - 272 с.

306.Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. – Минск: Ильин, 1996. - 187 с.

307.Харрис Р. Психология массовых коммуникаций: пер. с англ. – СПб.: Прайм-Еврознак, М.: Олма-Пресс, 2001 – 448 с.

308.Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: пер. с нем./ под ред.Б.М.Величковского.- М.:Педагогика,1986.- Т.1.- 408 с.

309.Холл К., Линдсей Г. Теории личности: пер. с англ. – М.: КСП+, 1997. – 720 с.

310.Хольм М. Им мог бы стать любой // Социально-психологические и медицинские аспекты жестокости. – 2001. - № 1. – С. 87 – 91.

311.Хомская Е.Д. Нейропсихология: учебник. – М.: Издательство Московского университета, 1987. – 288 с.

312.Христозов Х. Категории девиантного, асоциального, антисоциального и делинквентного поведения у детей и подростков // Журнал невропатологии и психиатрии имени С.С.Корсакова. – 1987. - № 10. – С.1527 – 1529.

313.Худик В.А. Детская патопсихология. – К.: Здоров'я, 1997. – 96 с.

314.Хьюэлл Л., Зиглер Д. Теории личности: пер. с англ.- СПб.:Питер,1997 - 608 с.

315.Хэзлем М.Т. Психиатрия: Вводный курс: пер. с англ. – М.: АСТ, Львов: Инициатива, 1998. – 624 с.

316.Цап Н.М. Агресивність дитини: за і проти // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. - № 6 (С.12 – 13) - 7 (С.22 – 24).

317.Чалдини Р. Психология влияния: пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – 272 с.

318.Черемисина О.Н., Бардиер Г.Л. Проблемы компьютерно-ориентированных детей // Психологическая газета («Иматон»). – 1998. -

№ 7 – С.28.

319. Черноушек М. Психология жизненной среды: пер. с чеш. – М.: Мысль, 1989. – 174 с.

320. Шапкин С.А. Компьютерная игра: новая область психологических исследований // Психологический журнал. – 1999. – т.20. - №1. – С.86 – 102.

321. Шебанова С.Г., Шиндер А. Зв'язок агресивності з особливостями самооцінки та соціометричного статусу // Актуальні проблеми психології. Т.1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К.: Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України. – 2002. – Частина 3. – С. 176 – 181.

322. Шибутани Т. Социальная психология: пер. с англ.- Ростов-на-Дону: Феникс, 1998.- 544 с.

323. Широкоградюк Л. Лихослів'я в сім'ї та школі: психологічно-педагогічний аспект // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. - №8. – С.19 – 22.

324. Широкоградюк Л. Природа лихослів'я з огляду на культуру виховання підростаючого покоління // Психологія на перетині тисячоліть: Збірник наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань: В 3 т. – К.: Гнозис, 1998. – Т.3. – С. 552 - 559.

325. Шихирев П.Н. Современная социальная психология. – М.: Институт психологии РАН; КСП+; Академический проект, 1999. – 448 с.

326. Шлепки и розги (по материалам иностранной печати) // Семья и школа. – 1998. - № 3. – С. 24 – 25.

327. Шмелев А.А. Молодежные культурные и социальные движения в России // Социологические исследования. – 1998. - № 8. – С. 103 – 109.

328. Шур Э. Наше преступное общество: социальные и правовые источники преступности в Америке: пер. с англ. – М.: Прогресс, 1977. –

327 с.

329. Шурыгина И.И. Жизненные стратегии подростков // Социологические исследования. – 1999. - № 5. – С. 52 – 62.

330. Шурухт С.М. Агрессивность педагогов // Психологическая газета (“Иматон”). - 1996.- №6.- С.5.

331. Шустов А. "Делай - раз!" // Знамя. – 1989. - №8. - С.229 - 235.

332. Щеглов Л.М. Агрессия, сексуальное насилие и культура // Дети России: насилие и защита. Материалы Всероссийской научно-практической конференции (Москва, 1-3 октября, 1997).- М.:РИПКРО,1997. - С.141 - 142.

333. Этические принципы проведения исследования на человеке Американской Психологической Ассоциации // Дружинин В.Н. Экспериментальная психология: учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 1997. – С. 248 – 250..

334. Яблонский Л. Шайка делинквентов как промежуточная группа // Социология и преступность: современные буржуазные теории. Сб. статей: пер. с англ. / Под ред. Б.С.Никифорова. - М.:Прогресс, 1966. - С.355 – 366.

335. Яковлев А.М. Преступность и социальная психология: (социально-психологические закономерности противоправного поведения).- М.:Юридическая литература,1971. - 248 с.

336. Яремчук М.Н. Некоторые вопросы проявления агрессии в детском и подростковом возрасте // Вісник Харківського Університету. Серія “Психологія”. – 2001. - № 517. – С. 220 – 223.

337. Яремчук М.Н. Особенности проявления агрессии детьми и подростками // Вісник Харківського Університету. Серія “Психологія”. – 2000. - № 483. – С.197 – 200.

338. Bandura A. Psychological mechanisms of aggression // Aggression: Theoretical and empirical reviews. – New York: Academic Press, 1983. – Vol 1. – P. 1 – 40.

339. Bandura A., Ross, D., Ross, S.A. Imitation of film-mediated aggressive models // *Journal of Abnormal and Social Psychology*. – 1963. – Vol. 66. - № 1. – P. 3-11.

340. Berkowitz L. *Aggression: A Social Psychological Analysis*. – McGraw Hill Inc., New York, 1962. – P.361.

341. Berkowitz L., Rawlings E. Effects of film violence on inhibitions against subsequent aggression // *Journal of Abnormal and Social Psychology*. – 1963. – Vol. 66. - № 5. – P. 405 – 412.

342. Berkowitz L. The experience of anger as a parallel process in the display of impulsive, «angry» aggression // *Aggression: Theoretical and empirical reviews*. - New York: Academic Press, 1983. – Vol. 1. – P. 103-133.

343. Biesanz J., Biesanz M. *Introduction to Sociology*. – Prentice Hall Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1969. – P. 651.

344. Bootzin R., Bower G., Zajonc R. *Psychology Today. An Introduction*. – Random House, New York, 1986. – P.758.

345. Robert B.Cairns, Beverley D.Cairns, Hongling Xie, Man-Chi Leung, Sarah Hearn. *Paths Across Generations: Academic Competence and Aggressive Behaviors in Young Mothers and Their Children* // *Developmental Psychology*. – 1998. – Vol.34. – No.6. – P.1162 – 1174.

346. Calhoun G., Light D., Keller S. *Sociology*. – 6th edition. – McGraw-Hill, Inc., 1994. – P.651.

347. Centerwall Brandon S. Exposure to television as a risk factor for violence // *American Journal of Epidemiology*. – 1989. – Vol. 129. - №4. – P.643 – 652.

348. Dacey J., Kenny M. *Adolescent Development*. – WCB Brown & Benchmark, 1994. – P.345.

349. Dengerink H.A., Covey M.K. Implications of an escape-avoidance theory of aggressive responses to attack. // *Aggression: Theoretical and empirical reviews*. - New York: Academic Press, 1983. - Vol. 1. - P. 163-188.

350. Donnerstein E. Erotica and human aggression // *Aggression: Theoretical and empirical reviews*. - New York: Academic Press, 1983. - Vol. 2. - P.127 - 154.

351. Eron L.D., Huesmann L.R., Lefkowitz M.M, Walder L.O. Does television violence cause aggression? // *American Psychologist*. – 1972. – April. – P. 253 – 263.

352. Ferguson T.J., Rule B.G. An attributional perspective on anger and aggression // *Aggression: Theoretical and empirical reviews*. - New York: Academic Press, 1983. - Vol. 1. - P. 41 – 74.

353. Fletcher T.A., Brakel S.J., Cavanaugh J.L. Violence in the workplace: new perspectives in forensic mental health services in the USA // *British Journal of Psychiatry*. – 2000. – No. 176. – P. 339 – 344.

354. Freedman D., Hemenway D. Precursors of lethal violence: a death row sample // *Social Science & Medicine*. – 2000. – No.50. – P. 1757 – 1770.

355. Geen R.G. Aggression and television violence // *Aggression: Theoretical and empirical reviews*. - New York: Academic Press, 1983. - Vol. 2. - P. 103 - 125.

356. Huesmann R.L., Eron L.D., Lefkowitz M.M. and Walder L.O. Stability of Aggression Over Time and Generations // *Developmental Psychology*. – 1984. – No. 20. – P.1120 – 1134.

357. *Inquiries in Sociology* / Ed. by J.W.Barth, C.R.Janssens, P.J.Linderman, J.L.Schiller. – Allyn and Bacon, Inc., 1978. – P. 390.

358. *Longman Dictionary of Contemporary English*. – Singapore: Longman, 1987. – P. 1229.

359. McCormack Thelma. The censorship of pornography: catharsis or learning // *American Journal of Orthopsychiatry*. – 1988. – Vol. 58. - № 4. – P.492 – 504.

360. Mueller C.W. Environmental stressors and aggressive behavior // *Aggression: Theoretical and empirical reviews*. - New York: Academic Press, 1983. - Vol. 2. - P. 51-76.

361. Pope H.G. Jr., Kouri E.M., Hudson J.I. Effects of Supraphysiologic Doses of Testosterone on Mood and Aggression in Normal Men: A Randomized Controlled Trial // Archives of General Psychiatry. – 2000. – No. 57. – P. 133 – 140.

362. Prentice-Dunn S., Rogers R.W. Deindividuation in aggression // Aggression: Theoretical and empirical reviews. - New York: Academic Press, 1983. - Vol. 2. – P. 155-171.

363. Rabbie J.M., Goldenfeld Ch. Modelling and accountability in group aggression // Aggressive Behavior. – 1989. – Vol. 15. - № 1. – P. 106.

364. Taylor P.J., Leese M., Williams D., Butwell M., Daly R. and Larkin E. Mental disorder and violence // The British Journal of Psychiatry. – 1998. – Vol. 172. – P. 218 – 226.

365. Tedeschi J.T. Social influence theory and aggression // Aggression: Theoretical and empirical reviews. - New York: Academic Press, 1983. - Vol. 1. - P. 135 - 162.

366. The Encyclopedia Americana. International edition in 30 volumes.- Groulier Inc., 1985.- Vol. 1.- P.888.

367. The New Columbia Encyclopedia / edited by W.H.Harris and J.S.Levey. - Columbia University Press, New York and London,1975. - P.3052.

368. Tremblay R.E. The development of aggressive behaviour during childhood: What have we learned in the past century ? // International Journal of behavioral development. – 2000. – June. – Vol. 24. – No. 2. – P. 129 – 141.

369. Understanding Psychology. Fourth Edition. - Random House, New York,1986. - P.554.

370. Widom Cathy Spatz. Child abuse, neglect and violent criminal behavior // Criminology. – 1989. – Vol. 27. - № 2. – P.251 – 271.

ДОДАТКИ

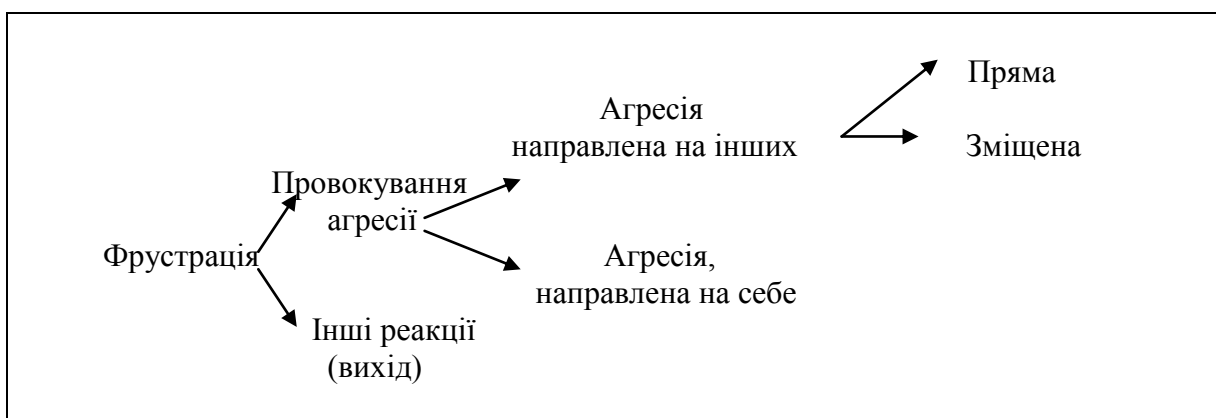
Додаток А.1.

Теорія “фрустрації-агресії” Д.Долларда та Н.Міллера [308].

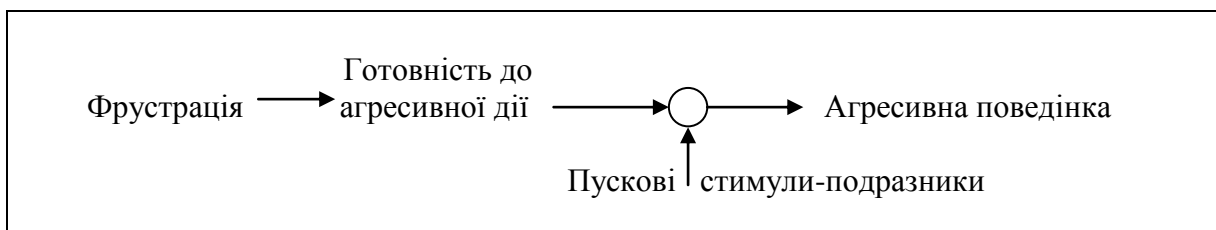
Додаток А.2.

Механізм агресивної поведінки за Н.Міллером [192].

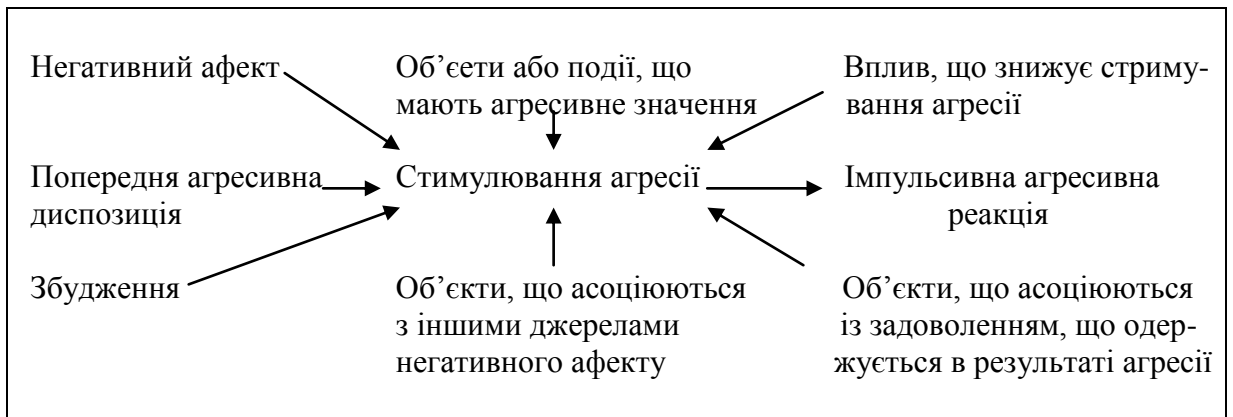
Додаток А.3.

Теорія “запускаючих стимулів” Л.Берковітца [308].

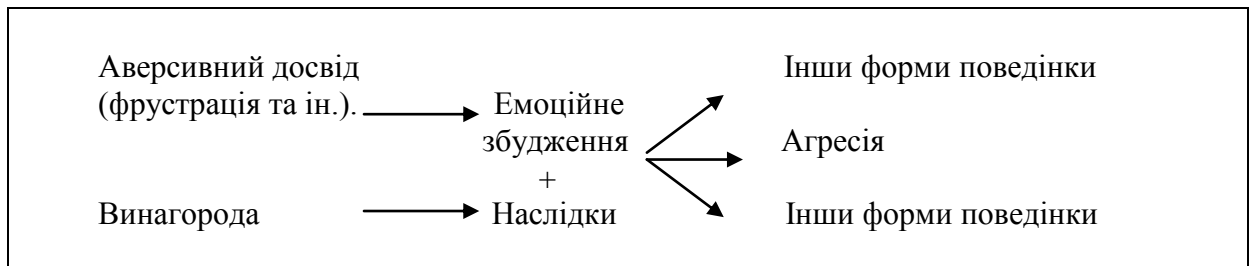
Додаток А.4.

Концепція “асоціативного зв’язку” Л.Берковіца [27]

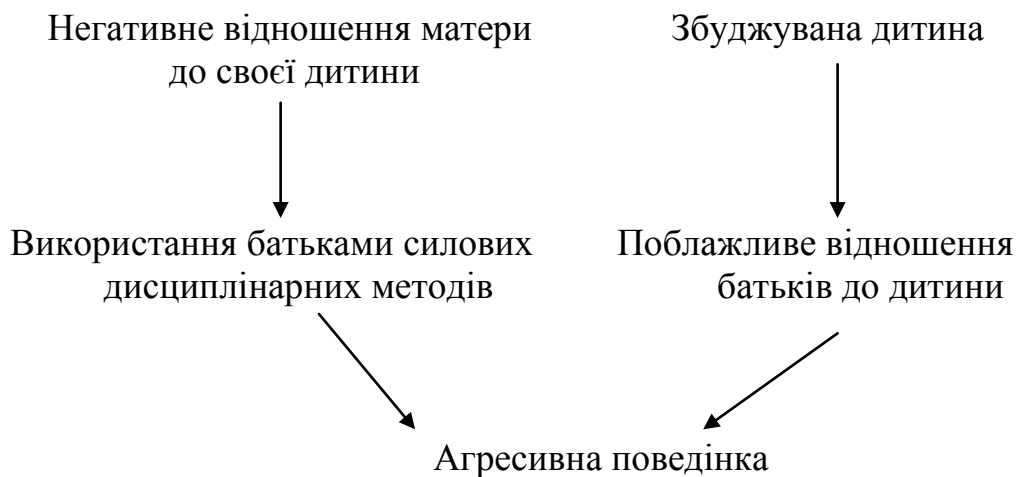
Додаток А.5.

Теорія “соціального навчання” А.Бандури [192].

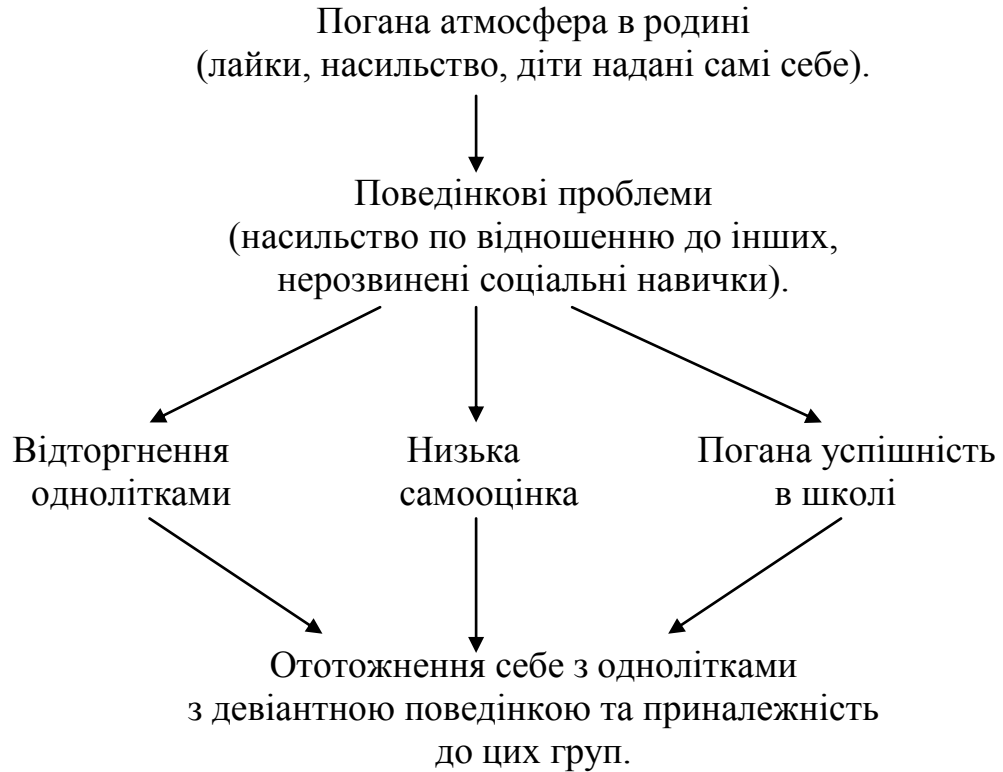
Додаток А.6.

Взаємозв’язок стилю виховання та становлення агресивної поведінки (по Д.Олуейзу) [50]

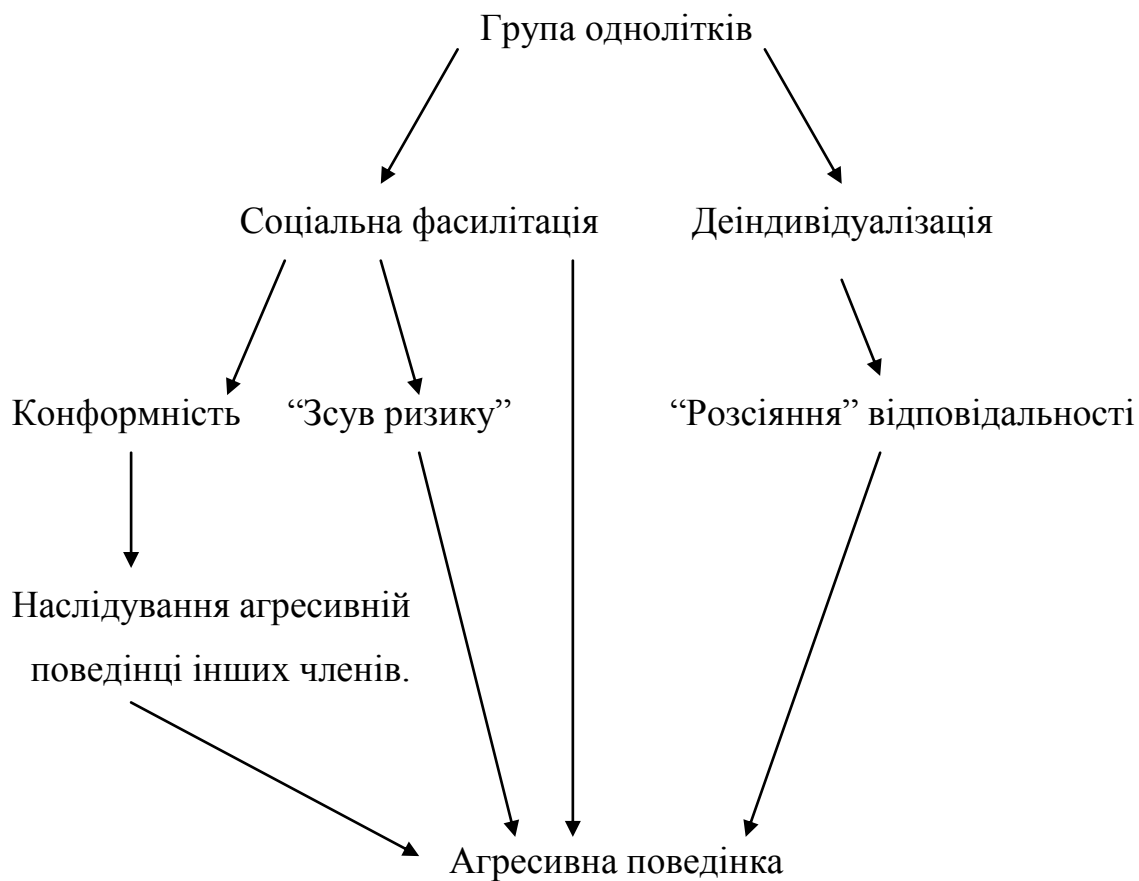

Додаток А.7.

*Взаємозв'язок стилю виховання та становлення агресивної поведінки
(по Г.Патерсону) [50]*

Додаток А.8.

Взаємозв'язок феноменів групи та агресії [103].

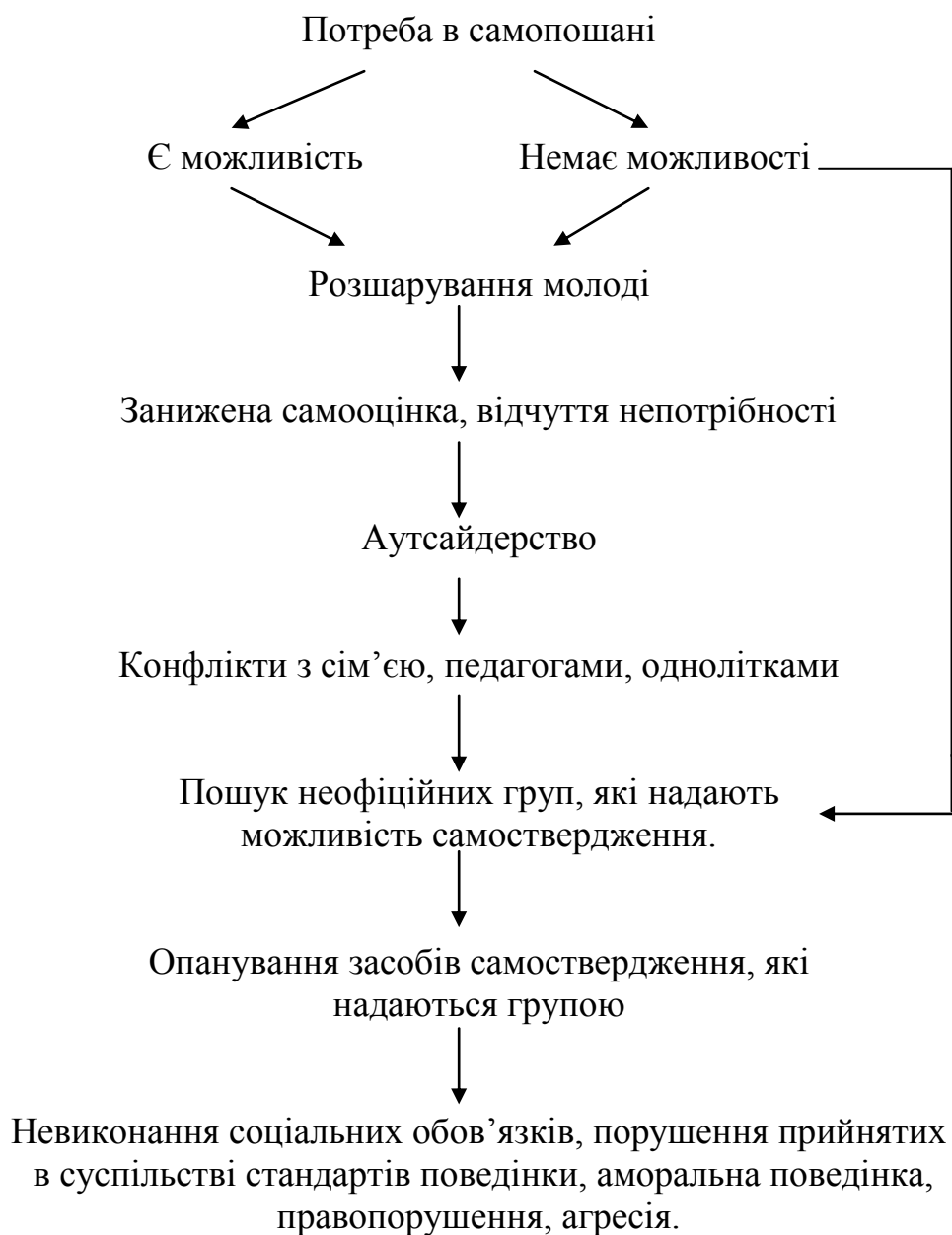
Додаток А.9.

*Взаємозв'язок "агресивних" телепередач та агресивної поведінки
(по Р.Хьюсману) [50]*

Додаток А.10.

*Взаємоз'язок феноменів аутсайдерства та агресії
(за Г.Забрянським) [115]*

Додаток А.11.

Модель переходу конфліктної ситуації з вербальною агресією до фізичного насильства (згідно Р.Фельсону) [50]

Додаток Б.1.

Анкета 1 на виявлення соціально-психологічних факторів агресивної поведінки

Вік _____ років

Стать: 1) Чоловіча   2) Жіноча

Ваші батьки: 1) У мене є батько і мати
2) Один з батьків - нерідний (вітчим або мачуха)
3) Є лише один з батьків
4) Немає батьків

Кількість дітей в родині: 1) я один (одна)   2) двоє та більше

Часто між Вашими батьками відбуваються (відбувались) конфлікти:
1) Так   2) НіЧи зловживає (зловживав) хто-небудь з Ваших батьків спиртними напоями:
1) Так   2) Ні

Як Ваші батьки (або ті, хто їх замінював) відносились до Вас:

- 1) З увагою та турботою при розумній вимогливості;
- 2) Дуже опікали;
- 3) Надавали повну свободу в усьому;
- 4) Відносились байдуже;
- 5) Часто жорстко карали.

Часто Ви проводете (проводили) свій вільний час в компанії своїх однолітків:
1) Так   2) Ні

Яким телефільмам Ви надаєте перевагу (не більше 3-х виборів):

1) Бойовики	5) Мелодрами
2) Детективи	6) Еротика та порно
3) Комедії	7) Трілери, фільми жахів
4) Фантастика	8) Інше

Чи є в Вашому житті щось таке, що заважає Вам нормально і повноцінно жити:

- 1) Немає;
- 2) Відсутність матеріальних засобів;
- 3) Проблеми в навчанні (роботі);
- 4) Проблеми у спілкуванні з іншими людьми;
- 5) Інше (напиши) _____

Додаток Б.3.

Опитувальник Дж. Голланда

Інструкція: нижче попарно наведені різні професії. Спробуйте в кожній парі знайти ту професію, якій Ви надасте перевагу, і відмітьте її.		
1 а) інженер-будівник б) конструктор	2 а) електротехнік б) санітарний лікар	3 а) токар б) набірник
4 а) фотограф б) зав. магазином	5 а) кресляр б) дизайнер	6 а) філософ б) психіатр
7 а) вчений-хімік б) бухгалтер	8 а) редактор наук. журналу б) адвокат	9 а) лінгвіст б) перекладач худ. літ-ри
10 а) врач-педіатр б) статист	11 а) орг-р виховної роботи б) голова профспілки	12 а) спортивний лікар б) фельетоніст
13 а) нотаріус б) постачальник	14 а) перфоратор б) карикатурист	15 а) політичний діяч б) письменник
16 а) садівник б) метеоролог	17 а) водій автобуса б) фельдшер	18 а) інженер-електрик б) секретар-машиніст
19 а) маляр б) художник по металу	20 а) біолог б) лікар-офтальмолог	21 а) телеоператор б) режисер
22 а) гідролог б) ревізор	23 а) зоолог б) головний зоотехнік	24 а) математик б) архітектор
25 а) працівник міліції б) рахівник	26 а) вчитель б) команд. дружинників	27 а) вихователь б) художник по кераміці
28 а) економіст б) зав. відділом	29 а) коректор тексту б) критик	30 а) зав. господарством б) диригент
31 а) радіооператор б) фізик-ядерщик	32 а) начальник б) монтажник	33 а) агроном б) голова колгоспу
34 а) закрійник-модельєр б) декоратор	35 а) археолог б) експерт	36 а) працівник музею б) консультант
37 а) вчений б) актор	38 а) логопед б) стенографіст	39 а) лікар б) дипломат
40 а) головний бухгалтер б) директор	41 а) поет б) психолог	42 а) телемеханік б) прораб

Додаток Б.4.

Методика "Тест руки" Вагнера

Напишите, что по Вашему мнению, делает эта рука ?

	Теперь сами представьте себе руку человека и опишите, что она делает

Додаток Б.5.

Авторська анкета – 3 на вимір атитюдів відносно агресивної поведінки

Код _____ Вік _____ Група _____

№			
1	Я добре розумію ті причини, що змушують одних людей брехати іншим	3 2 1 0 1 2 3	Я не знаю, що змушує одних людей казати неправду іншим
2	Я не знаю, чому люди поводять себе агресивно, намірено чинять шкоду іншим	3 2 1 0 1 2 3	Я завжди розумію причини агресивної поведінки людей
3	Вживання тютюну та алкоголю протирічить природі людини, з цим необхідно боротися	3 2 1 0 1 2 3	Вживання тютюну та алкоголю людьми – це цілком нормально, с цим гупо боротися
4	Агресія – один з найкращих стилів взаємовідношень з іншими людьми	3 2 1 0 1 2 3	Агресія – це зло, неприпустимий стиль поведінки серед людей
5	Останнім часом моє відношення до навчання змінилось в кращій бік	3 2 1 0 1 2 3	Останнім часом моє відношення до навчання змінилось в поганий бік
6	Останнім часом мені постійно доводилось вчиняти шкоду іншим людям	3 2 1 0 1 2 3	За останній час я не наніс жодної шкоди будь-кому

Додаток В.

*Механізм зв'язку різних соціально-психологічних факторів агресії
в залежності від індивідуальних властивостей людини*

